

XLI • 1996/2

IDRIJSKI RAZGLEDI

<i>Uredniški odbor:</i>	Jože Bavcon, Samo Bevk, Jože Čar, Jože Janež, Janez Kavčič, Romana Kokošar, Ivana Leskovec, Karmen Mervic Simonič, Rudi Skočir, Filip Šemrl, Gorazd Trušnovec in Milan Trušnovec
<i>Glavna in odgovorna urednica:</i>	Ivana Leskovec
<i>To število uredili:</i>	Jože Čar, Janez Kavčič in Jože Janež
<i>Literarni urednik:</i>	Jože Janež
<i>Likovne priloge:</i>	Milan Trušnovec
<i>Oblikovanje naslovnice in tehnična ureditev:</i>	Božo Kralj
<i>Lektorica:</i>	Slavica Makuc Bric
<i>Naslov:</i>	Idrijski razgledi, 5280 Idrija, Prelovčeva 9, p.p. 11. Žiro račun pri Agenciji za nadziranje, informiranje in plačilni promet RS, poslovalnica Idrija, št. 52020-603-30832
<i>Tisk:</i>	Tiskarna Gorenjski tisk, Kranj
<i>Naklada:</i>	1000 izvodov
<i>Idrija,</i>	april 1997
	Revijo so finančno podprli občina Idrija, občina Cerkno in KS Idrija
<i>Naslovnica:</i>	Milan Trušnovec, SPANJE I, 1996, hrast, mala plastika, foto: Darjo Tavčar

FILIP ŠEMRL

NIČ VEČ STRUPENEGA SIJAJA ŽIVEGA SREBRA

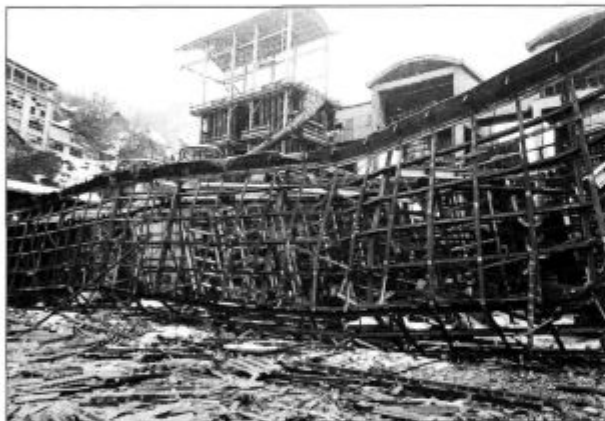
Če je bilo včasih pridobivanje živega srebra dobro za Idrijo, je danes zanj dobro, da so to dejavnost opustili. Vse skupaj se je začelo pred nekaj več kot pol tisočletja, ko je v obdobju Kolumbovega odkritja Amerike nekaj kapljic te tekoče kovine strupeno zasijalo na dnu presušene kadi. Ali se je v sedemdesetih letih začela kampanja proti njej samo zaradi strupenosti živosrebrnih hlapov in rojstva slepe, neme in pohabljenе Japonke Tanako Nemure, ki je bila z živim srebrom zastrupljena že v materinem telesu? Verjetno je bilo bolj odločilno dejstvo, da ga je v skoraj vseh oblikah, v katerih so ga uporabljali do zdaj, moč nadomestiti. Sicer se mu ne bi odpovedali, saj je poleg idrijskega pomembnejši rudnik živega srebra na svetu samo še v španskem Almadenu, po čistosti pridobljene tekoče kovine pa je idrijski prekašal vse druge, med njimi tudi že pred njim opuščene Nikitovko na vzhodni ter New Idria in New Almaden na zahodni polobli.

Živo srebro ves čas izhlapeva, naj bo hladno ali toplo, iz njegovega leska vseskozi izhajajo strupene pare, zaradi katerih človeku, ki jih vdihuje, začnejo drhteti roke, jezik se mu zapleta... Nekateri zgodovinarji celo trdijo, da je arabsko cesarstvo propadlo zato, ker so si kalifi na dvoriščih svojih dvorov urejali umetna jezera iz živega srebra. Vse to govori o zahtevnosti dela v rudniku in žgalnici s tonami cinabaritne rude in živega srebra, ki je na zunaj v svoji elementarnosti videti zelo plemenito in nenevarno. Če ga ohladimo na minus 38,38 stopinj Celzija, postane trdno kot jeklo, vendar vas ob dotiku z roko to »jeklo« opeče kot razžarjeno železo.

Nič več se ne bo treba izogibati hlapom ali seliti mesta nad njim v varnejšo sošesko. Na poltisočletno tradicijo, utečene navade knapov, njihovih družin in dogajanje v živosrebrni temini rovin bodo spominjale zbirke na gradu Gewerkenegg, zgrajenem prav zaradi rudnika, in Antonijev rov, prvi vhod vanj. Mesto pa bo sčasoma dobilo pridih sodobnosti, njegov delovni in bivanjski prostor ne bo več tako utesnjen, kot so bili rovi pod njim, rudarske hiše pa prislo-

njene v bregove tesnih grap pod Tičnico, Kobalovimi planinami in ob sotočju hudourniške Nikove in Idrijce.

Na večstoletno rudarjenje, predvsem pa na žganje živosrebrne rude, nas bo spominjala le še ena od treh rotacijskih peči, sčasoma obnovljena Špirak-Čermakova peč, številna znanstvena in strokovna dela, v katerih bomo lahko našli skoraj vse podatke o rudniku, rudarjenju in vsem, kar je bilo povezano s to dejavnostjo, ki je zaznamovala Idrijo in njene prebivalce. Med drugim bodo tam tudi podatki, da je bilo v 500 letih pod Idrijo izkopanih 3 milijone kubičnih metrov hribine, 7 milijonov ton rude, 700 kilometrov rovin, kar je enako razdalji od Idrije do Berlina; za podporja so v okoliških gozdovih posekali 6 milijonov kubičnih metrov lesa in na svetovni trg v 3.132.000 jeklenkah (jeklenka vsebuje 34,48 kg oziroma 2,5 litra Hg) poslali 108.000 ton živega srebra (za dva olimpijska bazena), kar je dobra desetina svetovne proizvodnje. Po ocenah in sedanjem tečaju bi bilo vse skupaj vredno od ene do dveh milijard dolarjev. Po ocenah rudarskih strokovnjakov in geologov je v idrijskem podzemlju še vedno za približno milijardo dolarjev živega srebra. Predstavljajte si, kakšna bi bila danes in v prihodnjih letih Idrija, če bi se uresničila predvidevanja ameriškega United States Geological Service-a iz sredine sedemdesetih let, ko je idrijski rudnik doživljal največje stiske, da bo leta 2000 poraba živega srebra dvakrat večja od takratne svetovne proizvodnje 505.000 jeklenk. Na srečo sodobni kemiki za razliko od srednjeveških alkimistov ne poskušajo iz živega srebra delati zlato. Zato in zaradi nizke cene so tudi idrijski rudarji predlani dokončno opustili izkop in pridobivanje živega srebra, katerega največjo letno proizvodnjo – 813 ton – so dosegli leta 1913, od 1800 do 1865 leta od 150 do 200 ton, v letih od 1865 do 1900 300 do 500 ton, po drugi svetovni vojni pa od 500 do 600 ton. Koliko knapov je pol tisočletja garalo v jami in nad njo, ni moč ugotoviti, obstaja pa knjiga o tem, koliko rudniških upraviteljev in direktorjev se je v tem obdobju zvrstilo v njegovem vodstvu. Med jih je več kot 60.

Bila je sobota, 16. marca 1996, ko je natanko ob 11.00 uri odjeknila močna eksplozija, ki je porušila 450 ton težko železno konstrukcijo topilniških kondenzatorjev in dve od treh rotacijskih peči, ki so jih postavili v letih 1961, 1964 in 1968. Delo so idrijski rudarji večiče opravili in podrti konstrukcijo razrezali za staro železo. Porušili so tudi betonske nosilne stebre in temelje rotacijskih peči, polnilnico živega srebra in rudniški laboratorij. V spomin na 500-letno rudarjenje v Idriji ostaja še tretja rotacijska peč in rudniška klasirnica, v kateri bodo do konca zapiralnih del še drobili zasipni material. Na fotografijah Bogdana Skrta je ovekovečen spomin na nekdanko topilnico, ki se je umaknila novi Kolektorjevi tovarni, v kateri si bodo služili kruh prihodnji rodovi Idrijčanov. (Foto: Bogdan Skrt)

NAČRT UREDITVE ZAČASNEGA RADIOAKTIVNEGA ODLAGALIŠČA V ZAVRATCU

Uvod

Na Onkološkem inštitutu v Ljubljani se je 7. junija 1961 pripetila nezgoda zaradi nestrokovnega odpiranja »radijskega aplikatorja« (igle), ki je vseboval 10 mg naravnega radioizotopa radija 226. Del te količine je bil iz laboratorijske delovne mize odplaknjen v kanalizacijo, del pa je padel na tla in so ga delavci s čevlji in obleko nehote raznesli po inštitutu.

Čiščenje onesnaženih prostorov (dekontaminacijo) je opravila ekipa strokovnjakov z Inštituta za jedrske znanosti »Boris Kidrič« iz Vinče v Beogradu. Po opravljeni dekontaminaciji so radioaktivne odpadke naskrivaj prepeljali v opuščeno vojaško kasarno blizu Zavrata v občini Idrija. Dostope v prostor so pozneje zazidali in ometali ter postavili opozorilne napise.

Občani idrijske občine si že dalj časa prizadevajo rešiti problem teh radioaktivnih odpadkov, ki so bili prepeljani v opuščeno kasarno brez njihove vednosti.

Zakaj sanacija

Na pobudo treh poslancev zbora občin je v letu 1993 vlada Republike Slovenije obravnavala problematiko začasnega skladišča radioaktivnih odpadkov v Zavrattu. Podprla je predlog poslancev za sanacijo zasilnega skladišča v Zavrattu in zadolžila Agencijo RAO za pripravo sanacijskega programa. V skladu s svojo zadolžitvijo je v I. fazi sanacijskega programa Agencija RAO najprej skušala ugotoviti, kakšne možnosti sanacije sploh obstajajo.

Študijo, v kateri so opisane in pretehtane različne variante sanacije skladišča, je pripravil IB Elektroprojekt iz Ljubljane in je bila zaključena aprila 1994. Tak pristop

omogoča, da se različne možnosti ovrednotijo, na koncu pa so izbrane tiste, ki bodo zagotavljale največjo možno varnost tako za okoliško prebivalstvo kot tudi za okolje. Pri tem je seveda treba upoštevati tudi tehnično izvedljivost in materialne stroške. Končni cilj sanacije skladišča pri Zavrattu pa je zagotoviti popolno izolacijo odpadkov od okolja ter s tem čim varnejše skladiščenje odpadkov, dokler ne bo zgrajeno končno odlagališče radioaktivnih odpadkov (RAO).

Radioaktivni odpadki v Zavrattu

V skladišču pri Zavrattu so shranjeni odpadki, onesnaženi z radijem 226. Radij je radioaktiven element, ki ima izredno dolgo življenjsko dobo. To pomeni, da se radioaktivnost takih odpadkov le počasi zmanjšuje. Radij neposredno razpade v naravni radioaktivni plin radon 222 z vrsto kratkoživih potomcev, ki so lahko škodljivi za človeško zdravje.

Iz nezanesljivih in skopih podatkov iz leta 1961 je moč razbrati, da je bilo v skladišče prepeljano 72 sodov in 10 m^3 kosovnega materiala s skupno prostornino 25 m^3 . To po grobi oceni znaša 20 ton odpadkov. Po najbolj strogih ocenah celotna aktivnost odpadkov ne presega $2 \cdot 10^8 \text{ Bq Ra-226}$. Osnovna enota za merjenje radioaktivnosti je becquerel (Bq), ki pomeni razpad enega jedra na sekundo.

V primeru, da bi bil radij enakomerno razpršen v odpadkih, bi bila specifična aktivnost odpadkov, to je aktivnost na enoto prostornine, $8 \cdot 10^6 \text{ Bq/m}^3$. To pomeni, da aktivnost odpadkov v Zavrattu sploh ne bi dosegala spodnje meje, po kateri so odpadki še opredeljeni kot radioaktivni, saj so pri nas po zakonodaji kot radioaktivni odpadki opredeljene snovi, ki imajo specifično aktivnost večjo od 10^7 Bq/m^3 . Predpostavka, da je

Notranjost skladišča v Zavratcu

aktivnost vseh odpadkov ista, ni realna. Po mnenju strokovnjakov pa lahko s precejšnjo verjetnostjo pričakujemo, da dobršen del odpadkov ni radioaktiven in je zato prostornina radioaktivnega dela odpadkov bistveno manjša.

V tridesetih letih skladiščenja odpadkov v skladišču pri Zavratcu je čas opravil svoje. To je lepo vidno na fotografijah, ki so bile posnete leta 1988, ko je ekološki laboratorij z mobilno enoto Inštituta Jožef Stefan opravil pregled skladišča. V zunanjo steno je bila izvrtana odprtina, skozi katero so bile opravljene meritve in slikanje. Na fotografiji so dobro vidne deske, posode, omare, več zabojev in dva od 72 uskladiščenih sodov (slika 1). Glede na to, da so bili pogoji skladiščenja neustrezni, so odpadki danes v relativno slabem stanju.

Ovoji iz PVC folije so na več mestih raztrgani in odprti. Kljub sicer razmeroma suhi zgradbi je na posnetkih viden vpliv vlage, ki se kaže v zarjaveli površini vidnega soda, nabrekli leseni mizi in pojavu črne plesni. Verjetno so bili za potrebe shranjevanja uporabljeni že tedaj netesni sodi. Material je bil uskladiščen površno in nesistemično, zato bo morebiten dostop in prepakiranje oteženo.

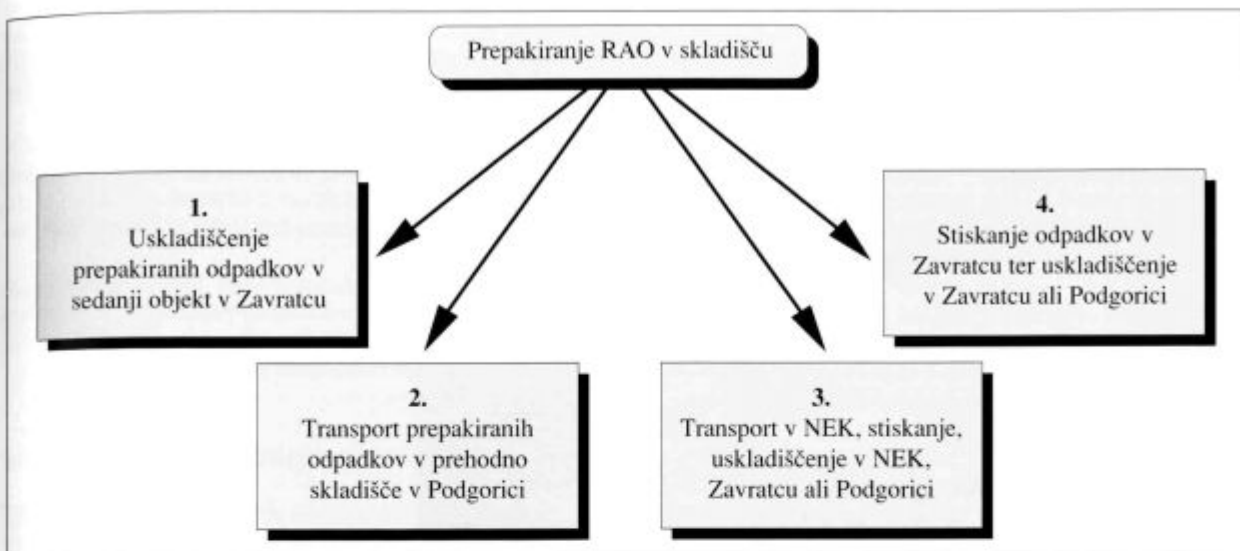
Seveda Zdravstveni inšpektorat Republike Slovenije v okviru rednega nadzora vsako leto opravi meritve radioaktivnega sevanja v okolici skladišča. Meritve so pokazale, da skladišče nima škodljivega vpliva na okolico. Na zunanjih stenah skladišča in v okolici na razdalji 50 m od skladišča ni radioaktivnega sevanja, ki bi bilo posledica prisotnosti radioaktivnih odpadkov v skladišču. Kljub meritvam, ki kažejo trenutno varnost skladišča, krajani Zavratca in bližnje okolice čutijo strah zaradi prisotnosti skladišča.

Poleg tega skladišče pri Zavratcu ni bilo zgrajeno za te namene in ne izpolnjuje strogih zahtev, ki veljajo za tovrstne objekte, zato ga je potrebno sanirati.

Zakaj je več možnih scenarijev sanacije

IB elektroprojekt je kot izvajalec študije pri določanju različnih možnosti sanacije moral upoštevati tudi trenutno stanje pri skladiščenju in odlaganju radioaktivnih odpadkov, kamor bi se odpadke iz Zavratca tudi končno odložilo, zato nobena rešitev ne bo tudi trajna. Na razpolago pa imamo več objektov, kjer se radioaktivni odpadki skladiščijo do končne odložitve v odlagališču. Prav zaradi tega je v študiji nastalo več različic sanacije odpadkov pri Zavratcu. Naslednja shema prikazuje štiri možnosti sanacije.

DOGAJANJA

Prva možnost predvideva, da bi odpadke, ko bi jih prepakirali v nove sode, pustili v sedanjem objektu v Zavrattu. Sedanji prostor bi bilo potrebno pripraviti in mu določiti pravni status, da bi ustrezal standardom varnega skladišča. Dostop do odpadkov bi bil onemogočen s tesnimi vrati, ki bi bila vzdana ob sanaciji.

Pri drugi možnosti bi RAO po prepakiranju prepeljali v prehodno skladišče v Podgorici, kjer so shranjeni radioaktivni odpadki iz medicine, industrije in raziskovalnih institucij. Pri prevozu prepakiranih odpadkov v Podgorico bi bila najprimernejša vrsta transporta odpadkov in tudi edina, ki je izvedljiva na celotni dolžini trase, cestni prevoz.

*Skladišče radioaktivnih odpadkov
v Podgorici*

Skladišče radioaktivnih odpadkov v Zavrčcu

Transport RAO ureja zakon o prevozu nevarnih snovi, ki natančno opredeljuje način transporta radioaktivnih snovi.

Ostali dve možnosti predvidevata pri prepakiranju tudi stiskanje (superkompaktiranje) odpadkov, s čimer bi zmanjšali prostornino odpadkov, in njihovo uskladiščenje v Zavrčcu, Podgorici ali Nuklearni elektrarni Krško. Izvajalec je predvidel možnost stiskanja odpadkov z visoko zmogljivo mobilno stiskalnico, ki se uporablja tudi za stiskanje odpadkov iz NEK. Če bi stiskali odpadke ob sedanjem skladišču, bi bilo potrebno zaradi velikih dimenzij takšne stiskalnice v ta namen skoraj v celoti na novo izdelati dovozno pot.

Poleg shranjevanja v obstoječih skladiščnih objektih obstaja še možnost skladiščenja v enem od opuščenih rudnikov. Seveda je to izvedljivo samo pod pogojem, da je objekt ustrezno opremljen, status objekta pa urejen in odgovarjajoč strogim standardom skladiščenja RAO. Med možne lokacije za ureditev skladišča bi lahko uvrstili tudi Rudnik Žirovski Vrh. Predvideni stroški ureditve in vzdrževanja skladišča v skladu s standardi skladiščenja bi bili v tem rudniku zelo visoki glede na majhno količino RAO. Na podlagi ogleda rudniških prostorov in dejstva, da rudnik zaradi svojega statusa ni predviden za tovrstno skladiščenje, je izvajalec možnost skladiščenja v Rudniku Žirovski Vrh izključil.

V študiji je natančno obdelana tehnična izvedba posameznih variant sanacije. Tako se po ugotovitvi dejanskega stanja v skladišču predvideva, da bi začeli z dejavnostmi, ki zajemajo prepakiranje odpadkov ter pripravljalna in spremljajoča dela. Te dejavnosti so skupne vsem različnim sanacijam. Namen prepakiranja odpadkov v kvalitetno embalažo je pripraviti odpadke v obliko, ki bo ustrezala zahtevam varnega transporta, skladiščenja in odlaganja radioaktivnih odpadkov.

V podrobnejših pripravah se načrtuje ureditev dovodne poti in delovišča. Skladiščni prostor je zazidan, zato je treba predvideti mesto in način odprtja objekta.

Ob tem velja upoštevati, da je skladiščni prostor vsaj deloma kontaminiran in prenatrpan z odpadnim materialom, tako da v njem ni prostora za prepakiranje, razrez, dekontaminacijo in pripravo odpadkov za transport. Dekontaminacija pomeni odstranitev prisotnih radioaktivnih snovi na predmetih ali drugih mestih, kjer so nezaželeni in bi lahko bili škodljivi za žive organizme. Vstop v skladišče naj bi bil iz teh razlogov urejen skozi sosednji prostor, ki je tudi zazidan.

Zaradi povečane koncentracije radona v zraku v skladiščnem prostoru bo potrebno pred začetkom del izvajati prezračevanje prostorov, da bi preprečili visoke obre-

menjenosti delavcev. S filtrom, ki bo zadrževal radioaktivne delce, bomo preprečili kontaminacijo okolice s prašnimi delci, ki se bodo dvigovali pri delu v skladišču.

Vse odpadke je kasneje potrebno ustrezno prepakirati v kvalitetno tesno embalažo, da preprečimo izhajanje radona iz embalaže. Podatki o vsebini in radioloških meritvah se bodo hranili za vsak sod posebej.

Radiološke meritve bodo potekale ves čas sanacije, kar še posebej velja za spremljanje koncentracije radona v skladiščnem prostoru in osebno dozimetrijo delavcev. Kontaminacija se bo določala s prenosnim monitorjem.

In katera možnost sanacije je najboljša?

Pri izbiri možne sanacije je najpomembnejši faktor zaščita pred škodljivimi vplivi, ki jih lahko ima radioaktivno sevanje iz odpadkov na ljudi in okolje. Zanimariti pa ne smemo tudi ekonomskega in tehnološkega faktorja.

Na osnovi tega so bili za presojo posamezne variante sanacije izbrani trije kriteriji:

1. Prejeta kolektivna doza sevanja

Doza sevanja je merilo obsevanosti človeka in okolja. Izpostavljenost sevanju naj bo minimalna, tako da iz-

vajalci in posamezniki iz prebivalstva prejmejo čim manjšo dozo sevanja. V vsakem primeru mora biti ta nižja od zakonsko dopustne meje.

2. Stroški

Cenovno ugodnejša varianta.

3. Tehnična izvedljivost

Izvedljivost s čim preprostejšimi delovnimi pripomočki, z domačim znanjem in opremo, z malo transporta in enostavnimi transportnimi sredstvi.

Na podlagi kriterijev so bile obdelane vse različice sanacije, ki so upoštevale vse potrebne dejavnosti. Pri vseh različicah sta skupni dejavnosti: prepakiranje RAO in dekontaminacija skladiščnega objekta.

Pri vseh rešitvah so kolektivne doze za delavce zelo nizke in skoraj enake. Največja izpostavljenost sevanju izvira iz dejavnosti prepakiranja RAO, vendar je predvidena kolektivna doza za delavce precej manjša od zakonsko dopustne meje. Dejavnosti, ki bodo potekale v skladišču, ne bodo imele škodljivega vpliva na okoliško prebivalstvo.

Prednosti in slabosti posameznih dejavnosti so bile obdelane predvsem s tehničnega vidika. Pri možnostih, ki vključujejo stiskanje, bi prostornino odpadkov sicer zmanjšali, vendar bi to postopek sanacije precej podražilo.

*Skladišče radioaktivnih odpadkov pri
Nuklearni elektrarni Krško*

Problem s skladiščenjem RAO v Jedrski elektrarni Krško je v tem, da ima elektrarna premalo skladiščnih kapacitet in še te so namenjene samo skladiščenju radioaktivnih odpadkov, proizvedenih v elektrarni.

Slabost prve variante, ki predvideva uskladiščenje prepakiranih radioaktivnih odpadkov v Zavrtaču, je predvsem v težavah pri nadaljnjem reševanju statusa tega skladiščnega objekta.

Skladišče v Podgorici, ki je zbirno skladišče za nizko in srednje radioaktivne odpadke iz medicine, raziskav in industrije, je primerno kot začasno skladišče, saj so tam že uskladiščeni odpadni radijevi viri.

Najprimernejša možnost sanacije je bila v študiji izbrana na podlagi omenjenih kriterijev. Izvedba katerekoli različice zagotavlja varnost za prebivalce in okolico. Varianta, ki ima največ prednosti in je zato najprimernejša za izvedbo, je sanacija, pri kateri bi prepakirane odpadke uskladiščili v Rektorskem centru IJS v Podgorici. Interni pravilnik o delovanju prehodnega skladišča RAO v Podgorici opredeljuje odpadke iz Zavrtača kot sprejemljive za skladiščenje v tem objektu.

Po mnenju strokovnjakov bi bila enako primerna za izvedbo sanacije tudi možnost, da prepakirani odpadki ostanejo v obstoječem objektu. Pri tem bi seveda morali urediti status skladišča pri Zavrtaču in poskrbeti, da bi skladišče izpolnjevalo vse zahteve, ki so predpisane za tak objekt.

Ne glede na izvedeno različico sanacije bo po končani sanaciji vzpostavljeno stanje, ki bo nenevarno za okolico in prebivalce.

Kaj menijo strokovnjaki

Študijo »Sanacija zasilnega skladišča v Zavrtaču – 1. faza« sta pregledali in ocenili dve neodvisni komisiji strokovnjakov: recenzijska komisija, imenovana s strani naročnika študije Agencije RAO, in Strokovna skupina pri SKJV. V recenzijski komisiji so sodelovali dr. Janez Kristan, Egon Lukacs, mag. Bogdan Pucelj in mag. Irena Mele. Strokovno skupino pa so sestavljali dr. Marko Vakselj, dr. Uroš Miklavžič, Janez Marolt in mag. Damir Subašić. Kljub številnim kritičnim pripombam sta se komisiji strinjali, da je bil postopek izbire najugodnejše

variante sanacije korektno izveden in v skladu z razpisano projektno nalogo. Agenciji RAO pa so strokovnjaki dali tudi več konstruktivnih predlogov in priporočil za nadaljnje delo.

Med pripombami obeh komisij na študijo je pomembna predvsem tista, ki se nanaša na negotovo začetno postavko o količini radioaktivne snovi v skladišču. Ta problem je odločilen za vse nadaljnje korake pri sanaciji.

Na podlagi rekonstrukcije dogodkov na Onkološkem inštitutu leta 1961 je mogoče sklepati, da je bila v Zavrtaču odpeljana tudi oprema iz prostorov, ki niso bili kontaminirani, saj tedanji merski instrumenti in tehnika niso bili tako izpopolnjeni kot danes. To potrjuje tudi dejstvo, da ustreza koncentracija radona 222, ki jo je izmeril ekološki laboratorij Inštituta Jožef Stefan pri pregledu skladišča, samo 1% izhodiščne aktivnosti raztresenega radija (10 mg RaSO_4).

Ti podatki vodijo celo do sklepanj, da je v skladišču samo različen kontaminiran material in da samega izvora (radijeve igle) v skladišču sploh ni.

Strokovnjaki ocenjujejo, da bo šele na podlagi meritev in natančnega ponovnega pregleda odpadkov mogoče ugotoviti dejansko stanje v skladišču. Šele za tem je smiselno izbrati najprimernejšo varianto sanacije.

V primeru, da bo v Sloveniji v doglednem času zgrajeno dokončno odlagališče radioaktivnih odpadkov, nekateri strokovnjaki predlagajo, da se s prenosom radioaktivnih odpadkov počaka do tedaj. S tem bi sicer znižali stroške sanacije, po drugi strani pa bi bil psihološki učinek zelo negativen. S stališča javnega mnenja bi to pomenilo samo odlaganje nevarnega problema.

Nadaljnji program Agencije RAO

Na osnovi zbranih dejstev iz 1. faze programa sanacije, kjer so bile pretehtane različne možnosti sanacije, in na podlagi mnenj strokovnjakov je Agencija RAO pripravila nadaljnji program sanacije zasilnega skladišča v Zavrtaču (2. faza sanacije).

V skladu z zakonodajo in predpisi je pred izvedbo sanacije potrebno poznati in imeti na voljo vse bistvene podatke

o predmetu sanacije. Glede na to, da stanja v objektu ne poznamo dovolj dobro, obstaja pa tudi možnost, da je bila med odpadke uvrščena nekontaminirana oprema, predlog nadaljnjega dela predvideva, da pred končnim projektom sanacije najprej opravimo analizo stanja in ugotovimo dejansko količino radioaktivnih odpadkov. To je mogoče s ponovnim natančnim pregledom skladišča in izvedbo meritev, s katerimi bi ugotovili količino uskladiščenih radioaktivnih snovi in izločili navadne komunalne odpadke. Na ta način bi se postopek sanacije močno poenostavil, njen obseg pa precej zmanjšal. Tako ugotovljenemu stanju bo prirejen končni sanacijski načrt in na njegovi osnovi bo opravljena sanacija zasilnega skladišča v Zavrčcu.

Nadaljevanje sanacije bo v skladu s tem programom potekalo v treh korakih:

- Prvi korak predvideva vstop v skladiščni prostor ob uporabi zaščitnih sredstev in iskanje morebitnih mest s povišano radioaktivnostjo. Prodrobno bi pregledali vse predmete, ugotovili bi ohranjenost in pripravili seznam vseh kosov v skladišču.

Za vsak sod oziroma predmet posebej bi se izvedle meritve sevanja in kontaminacije površin predmeta. Na podlagi meritev bi tako ločili radioaktivne sode in predmete od neradioaktivnih. Vse manjše kose bi takoj prepakirali v tesno embalažo.

V ta namen bi bilo potrebno izdelati delovne postopke za prezračevanje, vstop in izstop iz objekta, meritve radioaktivnosti, osebne zaščite delavcev, način prepakiranja, da tako v največji možni meri zmanjšamo obremenjenost delavcev, ki bodo izvajali sanacijo. Objekt bo med samim potekom del stalno varovan.

- Analiza rezultatov meritev nam bo v drugem koraku omogočala izdelavo izvedbenega načrta dokončne sanacije. Takrat se bo mogoče odločiti o najustreznejši varianti dokončnega sanacijskega programa, upoštevajoč dejansko količino radioaktivnih odpadkov ter spoznanj iz 1. faze sanacije, kjer so bile pretehtane različne možnosti skladiščenja odpadkov.

Prav tako bo na podlagi ogleda in rezultatov meritev za večje kose uskladiščene opreme in pohištva potrebno določiti najustreznejši način obdelave (razžaganje, sežig, shranitev v sedanjih oblikah).

Prva dva koraka naj bi bila izvedena v letu 1996.

- V tretjem koraku se planira izvedba dokončne sanacije in ureditve objekta, ki naj bi predvidoma potekala v letu 1997.

Vse aktivnosti, povezane s sanacijo skladišča v Zavrčcu, se bodo izvajale v dogovoru s predstavniki lokalnih skupnosti. Delo na področju odnosov z javnostmi je zato izredno pomembno. V skladu s tem se že pripravlja načrt dejavnosti, vzpostavljeni pa so tudi že začetni stiki z lokalnimi skupnostmi. Agencija RAO v ta namen pripravlja informacijsko gradivo za seznanjanje splošne javnosti in informiranje lokalnih skupnosti. S tem namenom smo pripravili tudi to številko našega časopisa.

VIRI

1. Študija »Sanacija začasnega skladišča v Zavrčcu – 1. faza«, IB Elektroprojekt, 1994
2. Zapisnik referenčne komisije za oceno študije »Sanacija začasnega skladišča v Zavrčcu – 1. faza«, 7. 6. 1994, arhiv Agencije RAO
3. Zapisnik seje ad-hoc skupine za pregled študije »Sanacija začasnega skladišča v Zavrčcu – 1. faza«, 3. 11. 1994, arhiv Agencije RAO
4. Poročilo o meritvah in ogledu skladišča RAO pri Zavrčcu, IJS, 12. 7. 1988

LIKOVNE STRANI

MILAN TRUŠNOVEC

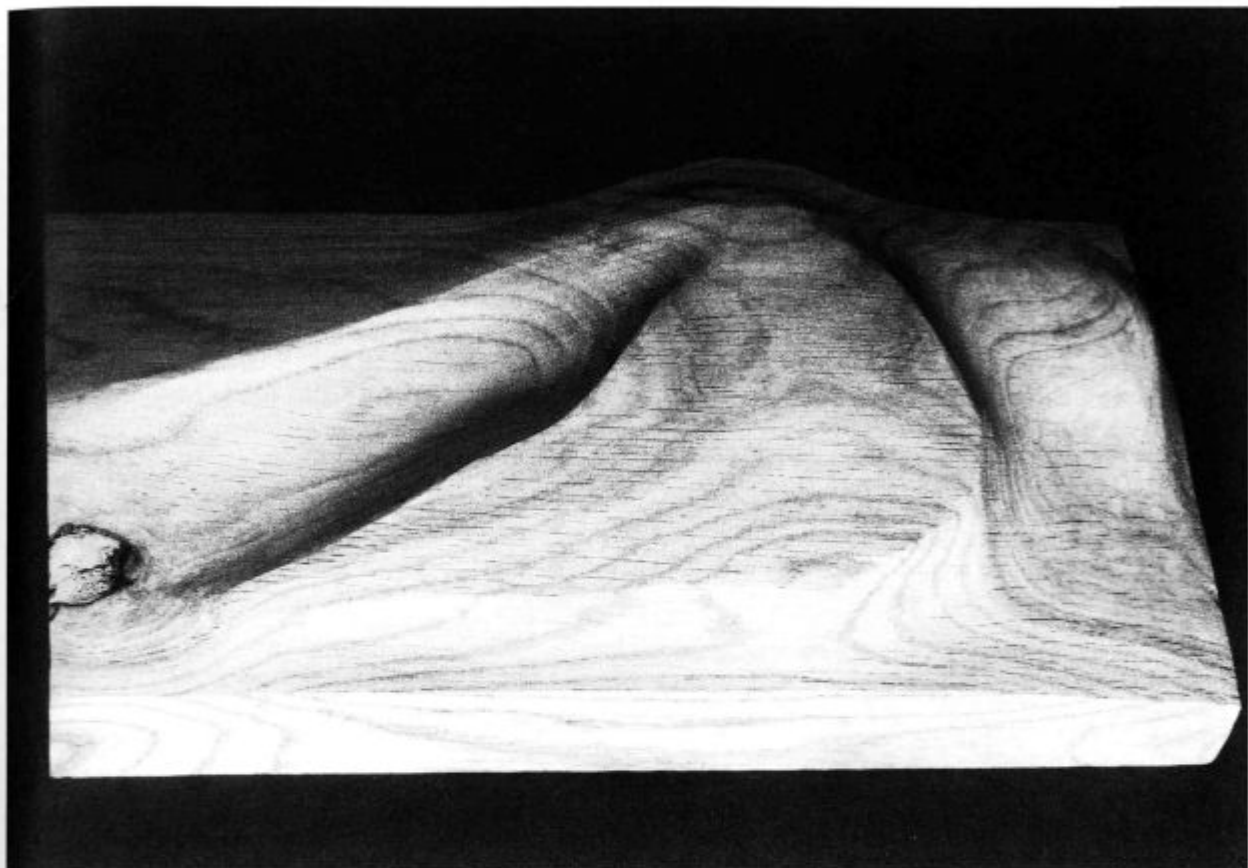

O sebi

Starši so me rodili leta 1930 na Primorskem. Doštudiral sem na Pedagoški akademiji v Ljubljani. Globoko se klanjam spominu na profesorje Z. Didka, S. Pengova, D. Vidmarja. Tudi sam sem bil »nekakšen« pedagog v Idriji. Vso dobo sem bil razpet med šolo in osebnim delom. Žal je bilo slednjega bolj malo. Sodeloval sem pri dveh slikarskih kolonijah v Idriji. To pot imam prvič možnost predstaviti zaključeni ciklus »Mrtve ptice«. Predstavljam se kot kipar. Vseskozi me priteguje v enaki meri kiparstvo, grafika in slikarstvo. Razstavljam malo plastiko, ki je v veliki meri intimna. Nič zato. Veseli me toplina, mehkoba, žlahtnost lesa (lipa, jesen, češnja, hrast), uživam v njegovi naravni strukturi, v grobi in nadrobni obdelavi.

MT

Vse plastike je fotografiral Darjo Tavčar

Spokojnost, mala plastika, hrast, 1996

ALFRED KOBAL, TATJANA DIZDAREVIČ

VARSTVO DELAVCEV, IZPOSTAVLJENIH ŽIVEMU SREBRU V RUDNIKU ŽIVEGA SREBRA IDRIJA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

PROGRAM ZDRAVSTVENO TEHNIČNEGA VARSTVA DELAVCEV, KI SO IZPOSTAVLJENI ELEMENTARNEMU ŽIVEMU SREBRU V RUDNIKU ŽIVEGA SREBRA IDRIJA

Uvod

V svoji petstoletni zgodovini rudarjenja (1490–1990) se je v Rudniku Idrija pridobilo nekaj več kot 147000 ton komercialnega živega srebra, kar predstavlja cca. 13 % celotne svetovne proizvodnje živega srebra (Mlakar 1974). Idrijsko rudišče se nahaja neposredno pod samim mestom Idrija. Razteza se v dolžini 1500 m, širini 300 do 600 m in je 450 m globoko. Živosrebrna ruda nastopa kot cinabarit (HgS) – 70 % in kot samorodno živo srebro (Hg) – 30 %. V celotni orudeni coni poznamo 141 rudnih teles s cinabaritno rudo in 15 rudnih teles s samorodnim živim srebrom v permokarbonskem skrilavcu (Čar 1987). Rudnik Idrija ima svoje rudišče (jama), kjer se je odkopavalo živosrebrovo rudo, in topilnico, kjer se je s praženjem rude pridobivalo elementarno živo srebro. Delovanje obeh obratov je bilo ves čas v tesni medsebojni tehnični in ekonomski povezavi.

Tehnologija odkopavanja živosrebrove rude se ni dosti spreminjala, razvijalo in dopolnjevalo se je le staro etažno metodo odkopavanja cinabaritne rude z zasipavanjem od spodaj navzgor. Uvajalo se je mehanizirano nakladanje in pnevmatski zasip. Tehnologija predelave živosrebrove rude se je v stoletjih precej spreminjala in izpopolnjevala: od primitivnih metod žganja rude v kopah, retortah, španskih pečeh, jaškovih pečeh, špirekovih pečeh do današnjih rotacijskih peči.

Do leta 1975 so se rudarska dela v idrijskem rudniku odvijala pretežno v cinabaritnih rudnih telesih. V bo-

gatih cinabaritnih rudnih telesih so se poleg cinabarita na kontaktih redno pojavljale še manjše količine elementarnega živega srebra v karbonskem skrilavcu. Rudarji so se ves čas svojega petstoletnega obratovanja rudnika izogibali odkopavanju karbonskega skrilavca in raje odkopavali cinabaritno rudo okoli skrilavca v trdni kamnini. Karbonski skrilavec ima izredno slabe geomehanske lastnosti, poleg tega pa je prepojen s samorodnim živim srebrom (elementarnim živim srebrom), kateri izhlapeva in zastruplja jamski zrak. Vendar se je po letu 1975 zaradi nizke vsebnosti živega srebra v cinabaritnih rudnih telesih kazala vse večja potreba po odkopavanju rudnih teles v karbonskem skrilavcu, kjer pa nastopa živo srebro pretežno v elementarni obliki kot samorodno živo srebro.

Rudarji in topilničarji so bili pri odkopavanju in predelavi rude izpostavljeni škodljivim vplivom živega srebra. Hlapi živega srebra so z vdihavanjem prehajali v telo in pri povišani vsebnosti v zraku povzročali poklicne zastrupitve (Kobal 1991). Elementarno živo srebro v človeškem telesu deluje škodljivo (vpliv na presnovo celice) predvsem na centralni živčni sistem, ledvice, in nekatere druge organe, ni pa še pojasnjeno, ali povečuje tveganje za nastanek raka pri človeku (Boffeta 1993). V prvih dvajsetih letih po drugi svetovni vojni je bilo zaradi izredno povišanih koncentracij hlapov živega srebra v zraku na nekaterih delovnih mestih število poklicnih zastrupitev pri rudarjih in topilničarjih zelo visoko. Zaradi povečanega števila zastrupitev so bila tedaj vsa prizadevanja usmerjena predvsem v izboljšanje varstva pri delu in zdravstvenega varstva delavcev, izpostavljenih živemu srebru. V našem prispevku želimo osvetliti glavne probleme na področju varovanja zdravja delavcev pri delu in prikazati osnovne koncepte in usmeritve programa varstva pri delu ter osnovnega varstva delavcev, izpostavljenih elementarnemu živemu srebru.

OBREMENITVE PRI DELU IN VAROVANJE ZDRAVJA DELAVCEV

Delovni pogoji v jami

Odkopavanje rude v jami je bilo v zadnjih desetletjih pretežno mehanizirano, deloma pa se je odkopavanje opravljalo tudi ročno. Dinamične obremenitve rudarjev so se v povprečju gibale med 5 in 9 Kcal/min⁽¹⁾, pljučna ventilacija (poraba zraka) med delom pa je bila od 24 do 33 l zraka/min. Temperatura jamskega zraka se je gibala pretežno v območju 15 do 27 °C. Relativna vlaga v jami pa se je gibala pretežno v območju 70 do 80 %. Na nekaterih obzorjih je temperatura dosegala 30 °C, relativna vlaga pa 92 %. Hitrost gibanja zraka je bila v razponu od 0,20 do 0,70 m/sec. Efektivne temperature so dosegale tudi vrednosti 27,8. Zaprtašenost na delovnih mestih je bila največja pri mehanskem nakladanju in presipavanju rude. Posebno visoke vrednosti so bile pri suhem vrtanju in odstreljevanju ter pri pihanem zasipu. Pred letom 1961 je zaprtašenost v delovnem okolju dosegala vrednosti 30 do 70 mg prahu/m³ zraka; v obdobju od 1972 do 1978 pa vrednosti prahu v zraku niso presegale 40 mg/m³. Delež prostega kremena (silicija) v prahu je bil odvisen predvsem od njegove vsebnosti v rudi in tehnologije odkopavanja rude. V orudenju sklonca skrilavcev se je vsebnost prostega silicija gibala od 10 do 35 %. Vsebnost prahu v zraku na delovnih mestih je v tem obdobju večji del presegala tedaj predpisane dopustne vrednosti. Dolgotrajna izpostavljenost prahu s povečano vsebnostjo prostega kremena je pri rudarjih pogosto povzročala pljučno bolezen, imenovano silikoza. Na nekaterih delovnih mestih v jami in sklonca skrilavcih, ki vsebujejo povečane vrednosti urana, so bili rudarji izpostavljeni ionizirajočemu sevanju zaradi povečane vsebnosti radona in njegovih kratkoživih potomcev ter gama sevanja na določenih delovnih mestih v jami (ionizirajoča sevanja povzročajo ionizacijo tkiv, skozi katera gredo in s tem motijo celično presnovo). Gama sevanje (tj. fotonsko sevanje večje energije, ki

ima večjo prodornost, vendar manjšo gostoto ionizacije) je bilo na odkopih s karbonskim skrilavcem v območju 0,15–0,20 µGy/h⁽²⁾, na ostalih odkopih pa je dosegalo vrednosti 1 µGy/h. Radon, žlahtni plin (razpadni produkt urana), ki se vdiha, sicer zdravju ni škodljiv, škodljivi so njegovi kratkoživi potomci (kapsularno sevanje, ki ima manjšo prodornost, vendar večjo gostoto ionizacije), ki delujejo na sluznice dihal. Koncentracije radona so bile v nekaterih predelih jame večinoma v območju 700–1100 Bq/m³⁽³⁾, koncentracije radonovih potomcev pa so v povprečju dosegale 1,5 µJ/m³⁽⁴⁾.

Vsebnost živega srebra na delovnih mestih in varstvo pri delu

V topilnici so se gibale koncentracije elementarnega živega srebra od 0,05 do 3,00 mg/m³ zraka. V jami na deloviščih sulfidne rude je bila vsebnost živosrebrnih hlapov v zraku pretežno pod maksimalno dovoljeno koncentracijo (MDK je 0,10 mg/m³), na deloviščih, kjer se je odkopaval permokarbonski skrilavec s samorodnim živim srebrom, pa je vsebnost živega srebra v delovnem okolju presegala tudi 2,5 mg/m³ zraka. Živo srebro se v jamskem zraku na deloviščih s samorodno rudo pojavlja v obliki hlapov, aerosolov in prašnih delcev. Hlapi predstavljajo nad 97 % celotne količine živega srebra (Valič in sod. 1965, Kavčič in sod. 1974).

Pri delu s povišanimi koncentracijami živega srebra sta bila v prvih dvajsetih letih po drugi svetovni vojni glavna varstvena ukrepa skrajšan delovni čas (6 ur dnevno) in menjavanje delavcev. Razporejanje delavcev na delovišča s povišanimi koncentracijami živega srebra bodisi v jami ali topilnici je opravljala tehnična služba, največkrat brez objektivnih podatkov o koncentracijah živega srebra v delovnem okolju (npr. leta 1956 je bilo v jami opravljenih v celotnem letu le 19 meritev živega srebra v zraku, leta 1960 pa 41) in brez upoštevanja predhodne izpostavljenosti delavcev. Tehnični preventivni ukrepi na delovnih mestih s povišanimi koncentracijami živega srebra so bili v tem obdobju zelo pomanjkljivi. Delavci pri delu v jami niso uporabljali osebnih zaščitnih sredstev, le v topilnici so po letu 1952 občasno pri posebnih delih uporabljali pol-masko s filtrom proti Hg hlapom (Topolnik in sod. 1952). Zdravstvena služba ni sodelovala pri razporejanju delavcev na delovišča s povišanimi koncentracijami

⁽¹⁾ Kcal/min – porabljena energija na enoto časa

⁽²⁾ µGy/h – hitrost doze sevanja na delovnem mestu

⁽³⁾ Bq/m³ – koncentracija radona, je enota za specifično aktivnost in je opredeljena kot aktivnost na volumen

⁽⁴⁾ µJ/m³ – koncentracija alfa energije, ki jo bodo radonovi potomci oddali med svojim razpadanjem

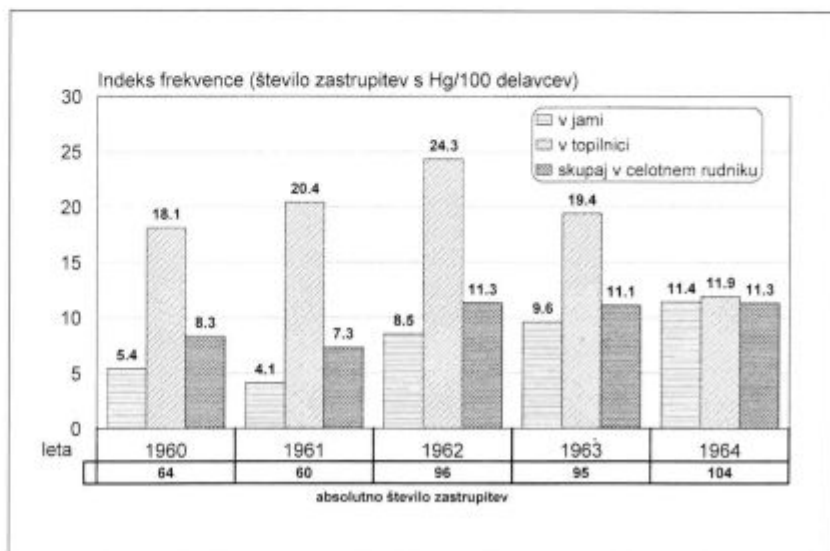
živega srebra, niti ni opravljala zdravstvenega nadzora delavcev med izpostavljenostjo, razen pri letnem čiščenju topilnice. Zdravstveni nadzor ni vseboval »biološkega monitoringa«, s katerim se z določanjem vsebnosti živega srebra v urinu ali krvi določa dejansko notranjo obremenitev z živim srebrom. Obratni zdravnik je pri preventivnih zdravstvenih pregledih delavcev, ki so se opravljali enkrat letno, ugotovil le še posledice izpostavljenosti živemu srebru.

Pogostost zastupitev z živim srebrom

Število zastupitev z živim srebrom med rudarji in topilničarji je bilo zaradi izredno visokih koncentracij živega srebra v delovnem okolju v prvih dvajsetih letih po drugi svetovni vojni izredno visoko. Število zastupljenih je dosegalo 10 do 14 % vseh zaposlenih (Slika 1). Leta 1952 in 1953 je bilo kar 139 oziroma 145 primerov zastupitev. Število zastupitev pri delavcih, ki so bili

Leto	Zastrupitve	
	število	% od vseh delavcev
1946	81	10
1949	91	8.3
1952	139	12.9
1953	145	14

Slika 1. Število poklicnih zastrupitev z živim srebrom pri delavcih Rudnika živega srebra Idrija v prvih letih po drugi svetovni vojni

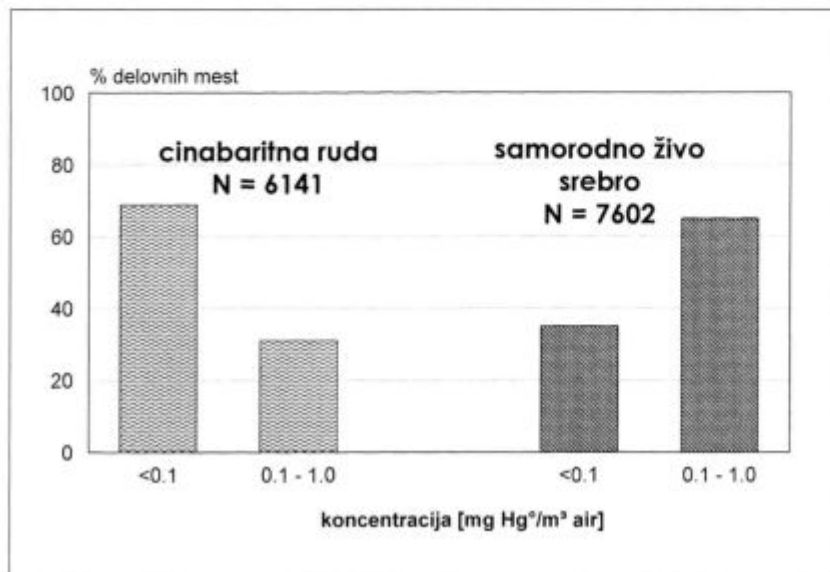
Slika 2. Pogostnost poklicnih zastrupitev z živim srebrom v Rudniku živega srebra Idrija od 1960. do 1964. leta

izpostavljeni živemu srebru, se je v kasnejšem obdobju nekoliko zmanjšalo, leto 1962 pa je ponovno poraslo na 96 primerov (Hribernik 1950, Kobal 1975a). Relativno število zastrupljenih je bilo vseskozi večje v topilnici, indeks pogostosti – frekvence zastrupitev (število zastrupljenih na 100 zaposlenih delavcev) pa je v jami pričel naraščati s porastom samorodnih delovišč. Leta 1964 je bil indeks pogostosti zastrupitev v jami isti kot v topilnici: 11 zastrupitev letno na 100 zaposlenih delavcev (Slika 2). V obdobju od 1960 do 1964 leta so se pojavljale pretežno subakutne oblike zastrupitev v povprečju kar pri 65 % primerov, kronične oblike zastrupitev pa pri 35 % obolelih. Akutnih zastrupitev ni bilo. V klinični sliki subakutnih zastrupitev je prevladoval tremor rok (tresenje rok), stomatitis (vnetje ustne votline), ptializem (povečano slinjenje) ter prebavne motnje. Pri kroničnih oblikah pa se je poleg značilnega tremorja rok pojavljal tudi »erethismus mercurialis« (povečana psihična razdražljivost). Klinična slika zastrupitve je bila odvisna predvsem od stopnje, trajanja in pogostosti izpostavljenosti delavcev hlapom živega srebra. Subakutne oblike zastrupitev so se najpogosteje pojavljale po krajši izpostavljenosti povišanim koncentracijam elementarnega živega srebra (Hribernik 1950, Kobal 1975a, 1991).

Glede na opisana dejstva je bilo tedaj očitno, da je glavni problem pri izvajanju varovanja zdravja delavcev vprašanje, kako preprečiti oziroma zmanjšati število poklicnih zastrupitev z živim srebrrom.

Program varovanja zdravja delavcev, zaposlenih na deloviščih s povišanimi koncentracijami živosrebrnih hlapov

Delovni pogoji v Rudniku so nujno narekovali učinkovitejšo preventivno ukrepe za zaščito delavcev pred povišanimi koncentracijami hlapov živega srebra na delovnih mestih s samorodnim živim srebrrom in na delovnih mestih v topilnici. Zbrala se je skupina strokovnjakov s področja rudarstva, medicine, fizike in kemije. Skupinski pristop in raziskovalno aplikativna aktivnost skupine je omogočila pripravo zdravstveno tehnične zaščite delavcev, ki so bili izpostavljeni povišanim koncentracijam živosrebrnih hlapov. Zaradi specifičnega načina izpostavljenosti delavcev živemu srebru v jami smo morali raziskovalno delo na področju varovanja zdravja usmeriti v oceno že veljavnih kazalcev ocene stopnje izpostavljenosti (WHO 1976; Roels et al. 1985, 1987). Po letu 1985 smo zato proučevali: odnos med zunanjo izpostavljenostjo in notranjo dozo, prejeto med izpostav-

Slika 3. Odstotek meritev z različno koncentracijo Hg⁰ na delovnih mestih pri odkopu cinabaritne rude (HgS) in samorodnega živega srebra (Hg⁰) v Rudniku živega srebra Idrija leta 1976

ljenostjo; kinetiko izločanja živega srebra iz krvi; odnos med vsebnostjo živega srebra v krvi in urinu pri izpostavljenosti ter aktivnost encima katalaze v eritrocitih pri povečani absorpciji živega srebra. Te raziskave ne bomo prikazali v našem članku, temveč na njih samo opozarjamo, saj so podrobneje opisane drugje (Kobal 1991).

Celotni zdravstveno varstveni program, ki se je začel intenzivneje izvajati po letu 1965 je obsegal:

- pogostejše meritve koncentracij živega srebra na deloviščih,
- tehnične ukrepe za zmanjšanje izhlapevanja živega srebra v delovno atmosfero,
- uporabo osebnih zaščitnih sredstev,
- menjavanje delavcev iz ogroženih na neogrožena delovišča in skrajšan delovni čas izpostavljenosti Hg hlapom s 6 na 4 ure
- oceno zunanje izpostavljenosti delavca elementarnemu živemu srebru ter zdravstveni nadzor z »biološkim monitoringom«.

Meritve koncentracij živega srebra v zraku delovišč

Meritve živosrebrnih hlapov so se opravljale vsak dan na vseh deloviščih, kjer so se pojavljali hlapi živega srebra v

jami in topilnici. Meritve pa so se izvajale tudi večkrat v vsaki kritični fazi dela, kjer so se pričakovale povišane koncentracije Hg hlapov v jamskem zraku.

Meritve živosrebrnih hlapov v jamski atmosferi in topilnici so v idrijskem rudniku pričeli poizkusno opravljati l. 1956 (prenosni instrument). Sprva so bile meritve opravljene samo nekajkrat v letu, po letu 1960 so se pričele opravljati nekajkrat mesečno, po letu 1977 pa so se merile koncentracije Hg hlapov v delovni atmosferi vsak delovni dan, in sicer na vseh deloviščih s samorodnim živim srebrom in drugih pomembnih točkah v jami in topilnici, praviloma pa v vsaki kritični fazi dela, ko so se pričakovale povišane koncentracije (Slika 3).

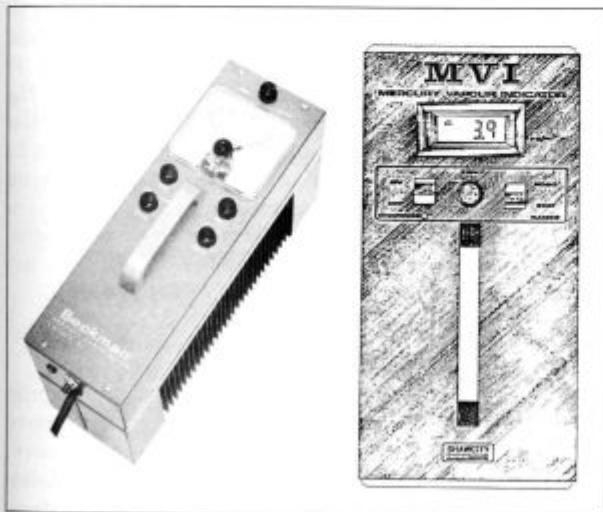
Meritve koncentracij Hg hlapov v delovni atmosferi so se izvajale s pomočjo instrumenta za merjenje Hg hlapov Beckmann K-24, od leta 1989 pa uporabljamo Mercury Vapour Indikator MVI – Shawcity (digitalni) z območjem detekcije od 0,0 do 2000,0 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ (Slika 4). Enkrat mesečno je opravil laboratorij rudnika kemično vzporedno primerjalno analizo jamskega zraka na vsebnost živega srebra (KMnO_4 , CVAAS).

Tehnični ukrepi za znižanje vsebnosti Hg^0 v delovnem okolju

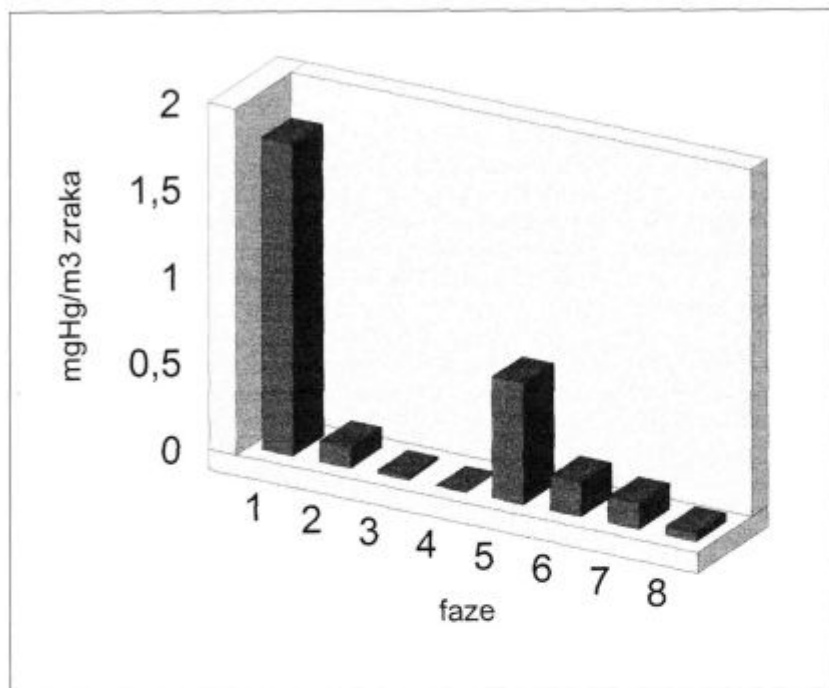
Tehnični ukrepi za znižanje vsebnosti Hg^0 v delovnem okolju so zajemali urejeno zračenje, izboljšano tehnologijo pridobivanja rude in uporabo raztopine kalcijevega polisulfida CaS_2 za škorpjenje prostih površin delovišč s samorodno rudo za preprečevanje izhlapevanja Hg^0 .

Zračenje

Pri tem tehničnem ukrepu je zajeto učinkovito prezračevanje odkopov in posredno s tem tudi zniževanje temperature jamskega zraka. Študije ventilacije so bile usmerjene v oceno optimalne kvantitete in hitrosti zraka, ki ga je potrebno dovesti na odkopna polja v jami, da bi preprečili kopičenje hlapov živega srebra na delovnih mestih. Sveži nekontaminirani zrak se je dovajal na odkop preko separatne ventilacije 300–400 m^3/min (temperatura dovajanega zraka mora biti čim nižja) pri preseku prostora cca. 10 m^2 . Pihajoče prezračevanje ni smelo dvigati prahu (V_{max}), razdalja med čelom delovišča in zračilno cevjo pa ni smela presežati razdalje $l = 4 \sqrt{F}$ (F ... profil čela). Izrabljen kontaminiran zrak se je moral

Slika 4. Instrumenta za merjenje koncentracij Hg hlapov v jamskem zraku

Faze obdelave materiala:

1. pred mešanjem hribine
2. takoj po mešanju
3. premešan moker material
4. premešan vlažen material
5. premešan suh material
6. 30 min po mešanju suh. mate.
7. 60 min po mešanju suh. mate.
8. 2 dni po mešanju suh. mate.

Slika 5. Diagram spreminjanja koncentracij Hg hlapov med mešanjem hribine, obdelane z raztopino CaS_n (Kavčič 1975)

po najkrajši poti voditi iz odkopa v izhodni zračni tok, s tem smo preprečili kontaminacijo ostalih delovišč (Teply 1975, Kavčič 1975). Rezultati so pokazali, da koncentracij hlapov živega srebra ni bilo možno znižati pod $0,1 \text{ mg/m}^3$, saj je bila pri pretoku zraka $400 \text{ m}^3/\text{min}$ dosežena koncentracija $0,2 \text{ mg/m}^3$. S tem, ko smo na odkope čimbolj direktno dovajali sveži zrak, smo tudi nižali temperaturo na delovišču in tako zniževali koncentracijo živossrebrnih hlapov v jamskem zraku.

Raztopina kalcijevega polisulfida (CaS_n)

Rezultati ventilacije seveda niso bili povsem zadovoljivi, zato je bilo potrebno proučevati tudi druge ukrepe. Preučevati se je pričelo uporabo vlage in kemijskih sredstev, s katerimi smo želeli preprečiti vzvrtinčenje prahu in pojave aerosolov, zlasti pa doseči prekrivanje kapljic živega srebra. Preizkušenih je bilo več sredstev v laboratoriju in »in situ« (voda, mešanica gline in raztopine CaCl_2 , raztopina CaS_n). Raztopina kalcijevega polisulfida se je izkazala za najbolj učinkovito (Kavčič 1975).

Zaradi kemične reakcije $\text{Hg} + \text{CaS}_n \rightarrow \text{HgS} + \text{CaS}_{(n-1)}$ se tvori film HgS , ki obdaja kapljico Hg in preprečuje hlapenje. Film je zelo obstojen. Pri mešanju rude se še poveča reakcija med polisulfidom in samorodnim Hg (Slika 5). Iz raziskav je sledil zaključek, da je uporaba raztopine kalcijevega polisulfida zelo uspešna, saj zniža koncentracije živega srebra za najmanj 50%, je časovno obstojna, deluje pojačano pri mešanju izkopsnine, je sorazmerno poceni ter preprečuje vzvrtinčenje prahu in pojave aerosolov. Raztopina je priročna za pripravo ustreznega koncentrata, ki ga redčimo v razmerju 1:10.

Tehnologija pridobivanja rude

Odkopavanje permokarbonskega skrilavca s samorodnim živim srebrom bi bilo skoraj nemogoče brez uvedbe nove odkopne metode od zgoraj navzdol z utrjenim zasipom. Ena od prednosti, z vidika varstva pri delu, te tehnološko zelo zahtevne metode odkopavanja, je bila tudi ta, da se je zmanjšala aktivna površina izhlapevanja živega srebra za 30 % (Bajželj).

Osebna zaščitna sredstva

Šele po letu 1952 so pričeli delavci v topilnici uporabljati maske s filtrom proti hlapom živega srebra. Pri posebno nevarnih delih, npr. pri letnem čiščenju topilnice so uporabljali tudi izolirne aparate, kasneje pa tudi t.i. »cevne pol-maske« na komprimiran zrak. Masko s filtrom proti Hg hlapom, ki so jo uporabljali v topilnici (Topolnik in sod. 1952), ni bila primerna za delo v jami, predvsem zaradi velikega upora pri dihanju in teže filtra. Filter je bil sestavljen iz treh slojev: celulozni filter, sloj jodiranega aktivnega oglja (pri 5 % vsebnosti joda) in sloj čistega aktivnega oglja. Hlapi živega srebra so se zadrževali pretežno v jodiranem aktivnem oglju, plast aktivnega oglja pa je zadržala tudi hlače joda. Odpor filtra je bil odvisen pretežno od kvalitete celuloznega filtra. Preizkus filtra v atmosferi s koncentracijo od 5 do 9 mg Hg/m³ zraka je pokazal, da je kapaciteta filtrov okrog 120 ur. Po letu 1965 je bila predpisana uporaba pol-maske s filtrom proti Hg hlapom tudi v jami na vseh delovnih mestih, kjer so koncentracije živega srebra v zraku presegale 0,1 mg/m³ (MDK vrednost). Tedaj se je pretežno uporabljala Drägerjeva polmaska s filtrom M 105 St. Kapaciteta vezave filtra za Hg je bila v začetku od 100 do 200 mg, kasneje pa celo od 5 do 6 gramov. Pri težjih fizičnih obremenitvah v jami so delavci le s težavo uporabljali pol-masko s filtrom proti Hg hlapom zaradi velikega upora pri vdihavanju, kajti pljučna ventilacija je pri najtežjih fizičnih delih porasla do 33 l zraka na mi-

nuto. Delavci so pri takih obremenitvah odklanjali uporabo posebne zaščite (Kobal 1975b).

Da bi izboljšali zaščito zaposlenih na delovnih mestih karbonskega skrilavca s samorodnim živim srebrom, se je pričelo v začetku osemdesetih let razmišljati o razvoju novega osebnega zaščitnega sredstva, ki bi rudarja povsem izoliral od kontaminirane atmosfere. Prav v tem času je dala angleška firma RACAL Safety Ltd. na tržišče novo zaščitno čelado AIRSTREAM AH. Delavcu je pri tej čeladi omogočeno dihanje preko filtra prečiščenega zraka. Pri tem upor filtra premaguje pred filtrom vgrajeni ventilatorček, ki potiska prečiščen zrak preko obraza, tako da delavec tudi pri najtežjih delih ne more zajeti iz okolice neprečiščen zrak (Slika 6). Čelada AH je kombinirana z dvema filtroma, in sicer s predfiltrom za grobi prah in finim filtrom, prevlečenim z dvema plastema aktivnega oglja (AS 60502) za absorpcijo živosrebrnih hlapov. Glavne značilnosti čelade so: pretok zraka je 120 l/min, teža 1026 g, vključno z naglavno jamsko svetilko. Od leta 1987 so te čelade na ogroženih delovnih mestih v jami stalno v uporabi.

V poizkusni fazi uporabe čelade AH-6 smo pri praktičnem delu v jami redno kontrolirali kapaciteto filtra s kontinuirano analizo koncentracij elementarnega živega srebra v zraku nad in pod čelado. Pri polni kapaciteti filtra je bila uspešnost absorpcije zelo dobra v najrazličnejših položajih delavca pri delu, razen pri delu v jaških, kjer

Slika 6. Varovalna čelada Airstream AH-6 Racal Safety Ltd.

OSEBNI KARTON IZPOSTAVLJENOSTI DELAVCA Hg KONCENTRACIJAM

[illegible]

Slika 7. Dokument spremljanja rudarja, ki je izpostavljen povišanim koncentracijam Hg hlapov

je zaradi vertikalnega pretoka zraka prihajalo pogosto do vdora kontaminiranega zraka pod čelado. V času upravljanja uporabe čelade pri praktičnem delu v jami smo pri delavcih (ki so prostovoljno sodelovali) opravili poglobljen zdravstveni nadzor, ki je v bistvu potrdil uspešnost in hkrati upravičil uporabo čelade AH-6 s filtrom AS 60502.

Ocena kumulativne obremenitve filtra

Med uporabo zaščitne čelade Airstream AH-6 na deloviščih s povišanimi koncentracijami Hg hlapov se je redno izračunavalo kumulativno obremenitev dvoplastnega filtra AS 60502 in na ta način določalo dopustno trajanje uporabe filtra:

$$B_{\max} = c \cdot t_F < 1200$$

- c – koncentracija Hg hlapov na delovišču (mg/m^3)
 t_F – čas izpostavljenosti filtra (rudarja) določenim koncentracijam Hg (ur)
 B – obremenitev filtra

Dvoplastni filter iz aktivnega oglja se zamenja, ko se doseže kumulativna obremenitev filtra $B_{\max} = 1200$ točk (Stegnar, Zvonarič, Nanut 1985).

Ocena intenzivnosti zunanje mesečne izpostavljenosti rudarja

Ker so se koncentracije Hg^0 na delovnih mestih v jami v resnici zelo spreminjale, se je dovoljeni čas mesečne izpostavljenosti sproti izračunaval iz dejanskih koncentracij in časa dnevne izpostavljenosti.

Izhodišče za pripravo *dopustne intenzivnosti mesečne izpostavljenosti* (DI_M) je bila analiza časa izpostavljenosti delavcev, ki so bili zastrupljeni z živim srebrom v obdobju pred l. 1960, ko delavci še niso uporabljali osebnih zaščitnih sredstev (Kobal 1975c), in tedanje MDK vrednosti, ki so dovoljevale, da delavec lahko dela v območju koncentracij Hg hlapov do $0,1 \text{ mg}/\text{m}^3$ zraka brez zaščitnega sredstva osem ur v povprečju 26 dni na mesec:

$$DI_M = 0,1 \text{ mgHg}/\text{m}^3 \cdot 8 \text{ ur} \cdot 26 \text{ dni/mesec} = 20,8$$

DI_M je tako predstavljala 20,8 točk, ki jih delavec ni smel mesečno prekoračiti pri delu na ogroženih deloviščih. Praktično je tehnična služba rudnika izračunavala *intenzivnost mesečne izpostavljenosti* (I_M) na naslednji način:

$$I_M = \sum c_n \cdot t_M$$

Slika 8. Pridobivalno nakladalni stroj
 Alpina AM-50
 Foto: Jože Čar

c_n – dnevne koncentracije Hg hlapov

t_M – čas izpostavljenosti delavca na določeni koncentraciji

Ker so bile koncentracije na samorodnih deloviščih karbonskega skrilavca zelo visoke (v območju od 0,11 do 1,00 mgHg/m³), smo efektivno dnevno izpostavljenost delavca skrajšali na 4 ure. Delavci so na teh deloviščih stalno uporabljali zaščitne čelade AH-6.

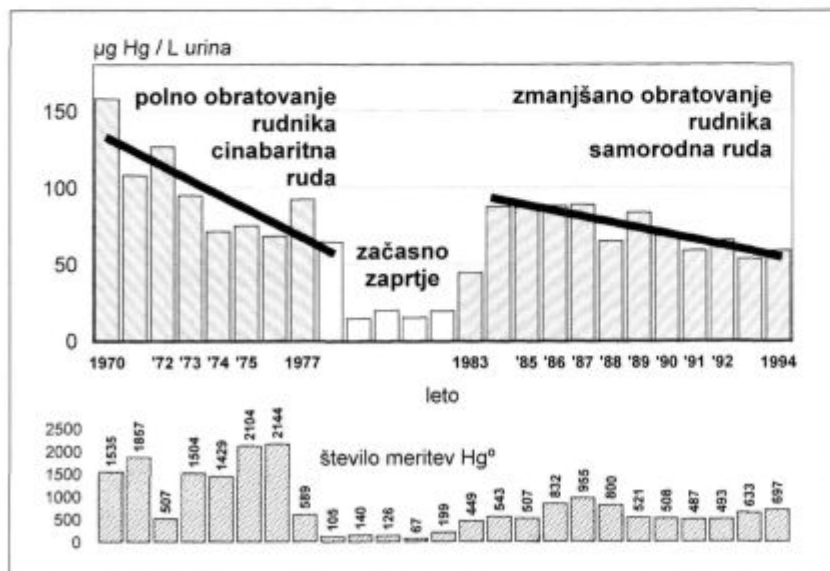
Spremljavo delavca o dnevni in mesečni izpostavljenosti (koncentracije Hg v mg/m³, čas izpostavljenosti na posameznih koncentracijah), izločanje živega srebra v urinu delavca, mnenje obratnega zdravnika se je vodilo na posebnem kartonu delavca. Ta dokumentacija (Slika 7) je služila obratnemu zdravniku pri zdravniškem pregledu, da je lahko ocenil I_M posameznega delavca, tehnični službi rudnika pa je omogočala tekoče programiranje časa izpostavljenosti delavcev na teh deloviščih in takojšnje ukrepanje pri doseganju DI_M .

Menjave delavcev in skrajšan delovni čas ekspozicije delavcev s 6 na 4 ure

Že Scopoli je v svoji knjigi DE HYDRARGYRO IDRIENSI TEN TAMEN (1771) priporočal šesturni

delavnik in menjavo rudarjev z ogroženih delovnih mest na neogrožena in ob tem ugotavljal, da je to eden izmed zelo uspešnih ukrepov, da se izognemo zastrupitvam rudarjev z živim srebrom. In prav menjava delavcev z ogroženih delovnih mest na manj ogrožena delovna mesta (Jama: cinabaritna delovišča ali druga zunanja dela) je bil do prenehanja delovanja rudnika eden od pomembnejših varovalnih ukrepov zaščite delavcev pred zastrupitvijo s Hg hlapi.

Po letu 1975, ko se je pričelo z odkopavanjem karbonskega skrilavca s samorodnim živim srebrom s sodobnejšimi tehnološkimi metodami odkopavanja (leta 1975 do 1977 odkopavanje s pridobivalnim strojem Alpina AM-50 (Slika 8), leta 1982 do 1984 odkopavanje s transportno nakladalno mehanizacijo avto-loader T2GH), se je tudi čas dela na samorodnih deloviščih skrajšal na efektivne 4 ure dela na dan, 5 dni na teden, 4 do 5 tednov zapored, odvisno od DI_M . Še vedno pa so se delavci menjavali z delovišč s samorodnim živim srebrom na nekontaminirana delovišča v jami, kot tudi iz Topilnice (čas letnih remontov) v jamo in obratno. S spremljanjem dopustne mesečne izpostavljenosti (DI_M) in zdravstvenim nadzorom delavcev je bila menjava delavcev na tak način pod kontrolo službe varstva pri delu in obratnega zdravnika (Kobal 1975b, Dizdarevič 1988).

Slika 9. Povprečna vsebnost živega srebra v urinu izpostavljenih delavcev v različnih obdobjih aktivnosti Rudnika živega srebra Idrija

Zdravstveni nadzor delavcev, ki so izpostavljeni povišanim koncentracijam elementarnega živega srebra

Zdravstveni nadzor delavcev, ki so bili izpostavljeni povišanim koncentracijam Hg (nad $0,1 \text{ mg/m}^3$ zraka), smo opravljali z usmerjenimi preventivnimi zdravstvenimi pregledi in biološkim monitoringom (BM). Usmerjeni preventivni zdravstveni pregledi in BM so se opravljali pred nastopom dela na delovnih mestih s povišanimi koncentracijami Hg, med izpostavljenostjo in po končani izpostavljenosti. Obseg in vsebina usmerjenega pregleda je bila opravljena na nivoju presejalnega testa, pri katerem smo ocenjevali specifične in nespecifične trenutne kontraindikacije za delo pri izpostavljenosti Hg. Med izpostavljenostjo pa je bil pregled usmerjen v odkrivanje zgodnjih nespecifičnih simptomov in znakov merkurializma (neznačilnih zgodnjih znakov preteče zastrupitve). Ob pregledu je bila ocenjena dosedanja zunanja kumulativna in tekoča intenzivnost izpostavljenosti (I_M) ter vsebnost živega srebra v biološkem materialu najpogosteje z analizo vsebnosti živega srebra v urinu. Jutranje ali 18-urne vzorce urina smo običajno uporabljali pred nastopom in pri zaključenem ciklusu dela na delovnih mestih s povišanimi koncentracijami Hg⁰. Za oceno tekoče izpostavljenosti pa smo uporabljali vzorce urina neposredno po delu (1. do 2. uro po končani izpostavljenosti). Pri delavcih, ki so delali pri odkopavanju samorodnega živega srebra in pri posebno nevarnih delih v topilnici (letni remont, čiščenje kondenzatorjev, obzidavanje peči in podobno), pa smo za oceno tekoče izpostavljenosti opravili analizo vsebnosti živega srebra v urinu 2-krat tedensko.

Mejne biološke vrednosti

Po letu 1985, ko se je odkopavanje živega srebra preusmerilo v odkopavanje samorodne rude, smo pričeli za oceno tekoče izpostavljenosti uporabljati tudi analizo vsebnosti živega srebra v krvi. Po naših izkušnjah (Kobal 1991) je vsebnost živega srebra v krvi zelo veljaven in zanesljiv kazalec tekoče ali pravkar končane izpostavljenosti, medtem ko vsebnost živega srebra v urinu (med izpostavljenostjo in po njej) individualno zelo variira in je zato zanesljiva za oceno tekoče izpostavljenosti pretežno le na nivoju skupine.

(Piotrowski in sod. 1975, Nakaaki in sod. 1975, WHO 1976). Analiza vsebnosti živega srebra v krvi nam je omogočila, da smo hitreje razrešili nejasnosti okrog vprašanja, ali je povečano izločanje živega srebra v urinu med izpostavljenostjo posledica kumulacije zaradi prehodnih izpostavljenosti ali trenutne izpostavljenosti ali pa zaradi obojega hkrati. Na osnovi lastnih raziskav, pri katerih smo upoštevali, da so rudarji občasno izpostavljeni povišanim koncentracijam elementarnega živega srebra po 4 ure dnevno in da pri tem opravljajo težko fizično delo s povprečno porabo zraka (pljučna ventilacija) 27 L/min , smo ocenili, da tekočo izpostavljenost najbolj zanesljivo in veljavno ovrednotimo z določanjem vsebnosti živega srebra v krvi. Kot mejno vrednost živega srebra v krvi smo uporabili $35 \text{ } \mu\text{g/L}$ (WHO 1976). Ob upoštevanju individualne variabilnosti izločanja živega srebra z urinom pri občasnem načinu izpostavljenosti naših rudarjev pa smo za zgornjo mejno biološko vrednost Hg v urinu (pri 95 % stopnji zanesljivosti) uporabili $135 \text{ } \mu\text{g/L}$ (Kobal 1991). Pri oceni stanja absorpcije Hg je bila vsekakor pomembna ocena trenda vsebnosti Hg v urinu, ki smo ga spremljali med izpostavljenostjo vsaj enkrat tedensko.

Neposredno po opravljenem usmerjenem pregledu je obratni zdravnik podal mnenje o delovni zmožnosti. Pri prekoračevanju mejnih vrednosti živega srebra v biološkem materialu ali pri pojavljanju nespecifičnih simptomov in znakov mikromerkuralizma smo nadaljnjo izpostavljenost delavca živemu srebru prekinili. Pri tem je bil delavec običajno še sposoben opravljati drugo delo brez izpostavljenosti Hg⁰. Začasna prekinitev izpostavljenosti in premestitev na drugo delo, ki je nastala zaradi povečane absorpcije živega srebra, je najpogosteje trajala 1 do 2 meseca. Pri ponovnem razporejanju vsakega delavca na delo pri povišanih koncentracijah Hg⁰ je bila ob usmerjenem zdravniškem pregledu upoštevana kumulativna notranja doza Hg in razpolovna doba izločanja Hg z urinom ter zdravstveno stanje posameznika. Retrospektivni prikaz izločanja Hg v urinu pri delavcih v jami jasno odraža stopnjo izpostavljenosti delavcev (notranje obremenitve z živim srebrom) in stanje varstvenih ukrepov v posameznih obdobjih delovanja Rudnika živega srebra Idrija, bodisi pri odkopavanju pretežno cinabaritne rude ali samorodnega živega srebra (Slika 9).

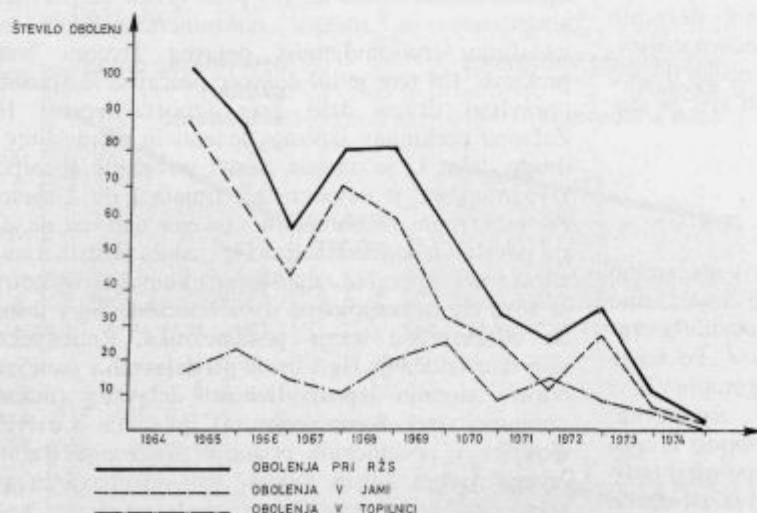
Zaključek

Program zdravstveno tehničnega varstva delavcev, ki so izpostavljeni elementarnemu živemu srebru v Rudniku Idrija, se je povečeval in poglobljajal iz leta v leto, zajemal pa je vsa dela in delavce na deloviščih s povišanimi koncentracijami živega srebra. Izvajanje preventivnega programa pri pridobivanju živega srebra je v bistvu omogočil delodajalec – Rudnik živega srebra s podpiranjem raziskovalnih programov na področju varstva pri delu in zdravstvenega varstva delavcev. Biološki monitoring in zdravstveni nadzor delavcev v kritični fazi izpostavljenosti je v bistvu preprečil tiho, povečano kopičenje živega srebra pri izpostavljenih delavcih in s tem tudi pojavljanje znakov zastrupitev. Rezultati programa so bili nadvse uspešni, število delavcev, zastrupljenih z živim srebrom, je bilo iz leta v leto manjše. Leta 1964 smo imeli pri RŽS 104 zastrupljenih delavcev, 1968 leta 83 delavcev, 1972 leta 35 delavcev in leta 1975 samo še dva zastrupljena delavca. Po letu 1975 ni bil z živim srebrom zastrupljen noben delavec več, kljub povečanemu obsegu del na deloviščih s povišanimi koncentracijami hlapov živega srebra (Slika 10).

LITERATURA

- BAJŽELJ, U.: 1990, Nova odkopna metoda v zvezi s pridobivanjem živosrebrne rude iz karbonskih skrilavcih s posebnim ozirom za zdravje in varnost zaposlenih, Končno poročilo, Rudarski inštitut Ljubljana.
- BOFFETA, P., MERLER, E., VAINIO, H.: 1993, Carcinogenicity of mercury and mercury compounds, *Scand J Work Environ Health* 19:1-7.
- ČAR, J.: 1987, Rudarsko-geološki razlogi za zapiranje idrijskega rudnika, *Idrijski razgledi*, 32, 1987/2, Idrija.
- DIZDAREVIČ, T.: 1988, Ukrepi za zaščito rudarjev na deloviščih s povišanimi koncentracijami Hg hlapov, Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, FNT, Slovenija.
- HRIBERNIK, I.: 1950, Naša opazovanja o profesionalnem zastrupljenju z živim srebrom v Idriji, *Arhiv za higijeno rada*, 1:291-299.
- KAVČIČ, I.: 1975, Raziskave vplivov fizikalnih in kemijskih parametrov na intenziteto izhlapevanja živega srebra, *Separat Sigurnost u rudnicima*, Zvezek 3, Beograd.
- KOBAL, A.: 1975a, Poklicna izpostavljenost anorganskemu živemu srebrom in spremembe proteinov v serumu, Magistrsko delo, Univerza v Zagrebu.
- KOBAL, A.: 1975b, Beurteilung der Wirksamkeit von persönlichen Schutzausrüstungen an Arbeitsplätzen mit hohen Konzentrationen von Quecksilberdämpfen, *Zentralblatt für Arbeitsmedizin*, 25:336-371.
- KOBAL, A.: 1975c, Ocena delovnih pogojev ekspozicije ter predlog spremembe navodila o dovoljenem času ekspozicije Hg hlapov delavcev, ki delajo na OP Karbon s pridobivalnim strojem AM 50, NZD Obratna ambulanta RŽS, Idrija.
- KOBAL, A.: 1991, Occupational exposure to elemental mercury and its influence on mercury in blood, erythrocytes, plasma, exhaled breath and urine, and catalase activity in erythrocytes, Ph. D. Thesis, University of Ljubljana, Slovenia.
- MOHORČIČ, I.: 1960, Zgodovina idrijskega rudnika, Mestni muzej Idrija.

GRAFIKON GIBANJA ZASTRUPITEV Z ŽIVIM SREBROM PRI RŽS
OD LETA 1964 DO LETA 1974

Slika 10. Število zastrupitev z živim srebrom v Rudniku živega srebra Idrija od 1964. do 1976. leta

NAKAAKI, K., FUKOBARI, S., TADA: 1975, An experimental study of inorganic mercury vapour exposure, *J Science of Labor*, 12:705-716.

PIOTROWSKI, J., TROJANOWSKA, B., MOZILNICKA, EM.: 1975, Excretion kinetics and variability of urinary mercury in workers exposed to mercury vapour, *IntArchOccupEnvironHealth*, 35:245-256.

ROELS, H., ET AL.: 1985, Surveillance of workers Exposed to Mercury Vapour: Validation of a Previously Proposed Biological Threshold Limit Value for Mercury Concentration in Urine, *American Journal of Industrial medicine* 7:45-71

ROELS, H., ABDELAMIN, S., CEULEMANS, E., LAUWERYS, R.: 1987, Relationship between the concentrations of mercury in air and blood or urine in workers exposed to mercury vapour, *Ann occup Hyg* 2:135-145.

SCOPOLI, JA.: 1771, *De Hydrargyro Idriensi Tentamina Physico-Chymico-Medica*, Janae et Lepsiæ (2nd edition).

STEGNAR, P., ZVONARIČ, T., NANUT E.: 1985, Interno poročilo o preizkusu učinkovitosti filtrov AS60502 iz zaščitnih čelad Airstream firme Racal Safety, Inštitut Jožef Stefan, Ljubljana.

SUŠNIK, J., KAVČIČ, I., VERHOVNIK, I.: 1973, Ekološka in fiziološka analiza delovnih mest rudarjev v Rudniku živega srebra Idrija (Delovno poročilo), Inštitut za medicino dela Ljubljana, Slovenija.

TEPLY, E.: 1975, Študija eksploatacije samorodnega živega srebra v karbonskih skrilavcih Rudnika živega srebra Idrija, Rudarski inštitut Ljubljana.

TOPOLNIK, Z., FUGAŠ, M., VOUK, V.B.: 1952, Zaštita radnika u Rudniku žive u Idriji, Zagreb.

VALIČ, F., MORRIS B., JACOBS: 1965, Assesment of Mercury Air Concentrations in a Work Environment, *Industrial Hygiene Journal*, 266-269.

WORLD HEALTH ORGANIZATION: 1976, Task group on Environmental Health, Environmental Health Criteria 1 - Mercury, Geneva.

SREČANJE RAZISKOVALCEV ŽIVEGA SREBRA V IDRIJI

Marko Cigale

IDRIJA – ŽIVOSREBROV LABORATORIJ

Posvetovanje 24. in 25. maja 1996

V zadnjih letih, predvsem po odmevnem praznovanju 500-letnice rudarjenja v Idriji, je bil dan velik poudarek predstavitvi tehnične dediščine in prikazu razvoja rudarjenja skozi stoletja. Rezultat teh prizadevanj je tudi odprtje dela rudniških rovov za obiskovalce. Ob vsej veličini pa smo nekoliko pozabili na temnejšo stran 500-letne zgodovine, to je na nemogoče življenjske in delovne razmere, v katerih so živele in delale generacije rudarjev in prebivalcev mesta Idrija. Rezultat 500-letnega delovanja ni samo tehnična dediščina neprecenljive vrednosti, temveč tudi degradirano okolje. Vplivi onesnaženja z živim srebrom so opaženi na zelo velikem območju in segajo celo v Tržaški zaliv.

Tudi če Škafar davnega leta 1490 ne bi odkril živega srebra, bi ugotavljali v Idrijci, Soči in Jadranskem morju povečane koncentracije te kovine. Nemogoče pa je danes ločiti delež naravnega okolja in delež, ki ga je prispevalo rudarjenje.

Ko smo v letu 1986 sprejemali program Popolnega in trajnega prenehanja rudarjenja v Rudniku Idrija, smo maksimalno upoštevali zahteve po sanaciji jame, ki je bila načrtovana v taki meri, da bi preprečili vpliv odkopavanja na površino. V dopolnitvi tega programa v letu 1995 smo upoštevali tudi sanacijo fizičnih posledic rudarjenja na površini (rudarska škoda). Vse bolj pa se kaže potreba tudi po sanaciji okolja zaradi prekomernega onesnaženja z živim srebrom in ionizirajočim sevanjem. Da bi ugotovili dejansko stanje, smo v letu 1995 pripravili interdisciplinarni projekt raziskav stanja okolja in vpliv tega stanja na življenjske pogoje v mestu in širši okolici.

Rezultati teh raziskav potrebno izvesti za sanacijo in za zmanjšanje obremenjenosti prebivalstva zaradi povečane vsebnosti živega srebra v okolju, in ocena izpostavljenosti ionizirajočemu sevanju.

V zadnjih desetletjih se je s problemom živega srebra v okolju ukvarjalo večje število raziskovalcev, vendar je vsak obdelal svoje področje. V želji, da bi te raziskave bodo ukrepi, ki jih bo primerjali med seboj in jih poveza-

li v celoto, smo pripravili prvo srečanje raziskovalcev. Naša želja pa je tudi, da bi predstavili Idrijo kot naravni in antropogeni laboratorij za proučevanje živega srebra in njegovega vpliva na okolje ter da bi v okviru Ekološkega laboratorija Rudnika Idrija združevali raziskovalce, ki raziskujejo različne vidike vpliva živega srebra. Odziv na našo pobudo je bil bistveno večji, kot smo pričakovali, zato lahko obljubimo, da bomo taka srečanja organizirali tudi v bodoče.

Vesna Miklavčič

IDRIJA KOT NARAVNI IN ANTROPOGENI LABORATORIJ

Petstoletno delovanje Rudnika živega srebra Idrija je močno obremenilo okolje z živim srebrom in deloma tudi z ionizirajočim sevanjem. Idrijski rudarji so v tem času pridobili okrog 107.000 ton komercialnega živega srebra. Če bi upoštevali vse izgube, do katerih je prihajalo zlasti v starejših obdobjih, ko tehnologija žganja še ni bila izpopolnjena, potem bi se skupna količina živega srebra povzpela na vsaj 140.000 ton.

Zaradi naravne prisotnosti samorodnega živega srebra in cinabaritne rude ter zaradi rudarjenja in predelovanja rude v topilniškem obratu je širša okolica Idrije onesnažena z živim srebrom. Samo iz dimnika topilnice je pred letom 1977, ko sta rudnik in topilnica delovala še v polni meri, po ocenah strokovnjakov uhajalo v atmosfero okrog 20 kg živega srebra na dan, večinoma v obliki hlapov, nekaj pa tudi vezanega na dimne delce. Visoke koncentracije živega srebra v padavinah, tleh in rastlinah so bile ugotovljene že v 70. letih. Dobljeni rezultati so nihali v širokem obsegu od nizkih do zelo visokih vrednosti. Najvišje vrednosti so bile posledica usedanja drobno razpršenega živega srebra in dimnih plinov. Posebno zanimivi so bili rezultati, ki dokazujejo sposobnost rastlin, da asimilirajo in akumulirajo živo srebro med rastjo. Raziskave so dale tudi širok spekter informacij o stopnji kontaminacije okolice Idrije in nekaterih primerjalnih območij z živim srebrom, o njegovi porazdelitvi in kemijski vezavi v živih bitjih. Pokazalo se je, da se kontaminacija reke Idrijce v veliki meri prenaša na vodne živali, stopnja metilacije pa v ribah narašča z oddaljenostjo od izvora.

Med rednim delovanjem rudnika je bila obremenitev prebivalcev z živim srebrom zelo visoka. Vsebnost Hg v posameznih organih, predvsem v hipofizi, ščitnici, ledvicah in jetrih, je bila 3,8 do 60-krat večja kot pri ljudeh, ki v bivalnem okolju niso bili izpostavljeni povišanim koncentracijam Hg. V ledvicah je bila vsebnost tudi nekoliko višja kot pri ljudeh s povečanim številom zobnih zalivk.

Ocenjena obremenjenost prebivalcev mesta Idrija zaradi živega srebra v zraku je iz obdobja po prenehanju delovanja rudnika precej visoka. To potrjuje tudi vsebnost živega srebra v krvi manjše skupine prebivalcev mesta Idrije, pri katerih je vsebnost še vedno višja kot pri prebivalcih, ki v svojem okolju niso izpostavljeni živemu srebbru. Nimamo pa nikakršnih podatkov o celokupni obremenjenosti prebivalcev mesta Idrije z živim srebrom.

S tem uvodom se je pričelo vabilo na Srečanje raziskovalcev, ki je bilo 24. in 25. maja letošnjega leta v Idriji. Naslov srečanja *Idrija kot naravni in antropogeni laboratorij* smo si izposodili pri dr. Anthonyju R. Byrneju z Inštituta J. Stefan, ki je o Idriji tako razmišljal pred nekaj leti v reviji Quarck. Srečanje raziskovalcev je imelo tudi delovni naslov, in sicer *Živo srebro kot glavni onesnaževalec*. Pokrovitelj in organizator srečanja je bil **Rudnik živega srebra Idrija v zapiranju d.o.o.**, finančno pomoč pri organizaciji pa sta ponudila tudi **Občina Idrija** in **Inštitut za rudarstvo, geotehnologijo in okolje iz Ljubljane**.

Znano nam je bilo, da se v Sloveniji kar precejšnje število raziskovalcev iz različnih institucij ukvarja s proučevanjem živega srebra in njegovih vplivov na človeka oziroma okolje ter da so bile njihove raziskave izdelane v Idriji ali na vzorcih iz Idrije in njene okolice. Glavni namen Srečanja raziskovalcev je bil, da te ljudi iz Slovenije pa tudi tujine, ki so kdajkoli raziskovali Idrijo in njeno okolico zaradi živega srebra in njegovih vplivov, zberemo na enem mestu. To nam je uspelo in tako smo v Idriji v dveh dneh Srečanja sprejeli štirideset priznanih strokovnjakov z različnih strokovnih področij: geologije, rudarstva, kemije, kemijske tehnologije, biologije, medicine in psihologije.

Dvodnevno Srečanje je bilo razdeljeno v štiri tematske sklope. V dopoldanskem času prvega dne smo se, po ogledu multivizije v Antonijevem rovu, seznanili z *Živim srebrom v okolju*. V okviru tega tematskega sklopa je bilo kar devet zanimivih predavanj s področja proučevanja

Seznam predavanj in predavateljev na Srečanju raziskovalcev, 24. in 25. maj 1996

Živo srebro v idrijskem okolju

Vesna Miklavčič

Oruđene kamnine in žgalniški ostanki v idrijskem okolju

Jože Čar

Mercury Analysis and Speciation in Environmental Samples

Milena Horvat

Mercury Phases in Soils and Sediments in the Idrija Mining Area

German Müller

Živo srebro v sedimentih reke Idrijce

Mateja Gosar

Živo srebro v zraku – poročilo meritev z dne 24. 9. 1994

Mateja Gosar

Določitve živega srebra v zraku

Vesna Miklavčič

Uporaba bioloških indikatorjev za spremljanje in ovrednotenje obremenjenosti kopenskih ekosistemov z živim srebrom

Aleš Gnamuš

Problematika voda (jamske, deponijske) Rudnika živega srebra Idrija v fazi zapiranja

Marjana Obal

Mercury Ore Processing – a New Source of Technologically Enhanced Natural Radioactivity

Milko Križman

Osnove modeliranja disperzije živega srebra in drugih polutantov v površinskih vodah

Rudi Rajar

Modeliranje transporta in pretvorb živosrebrnih spojin v Tržaškem zalivu

Andrej Širca

The Influence of Idrija Mercury Mine on the Workers and Inhabitants of Idrija

Alfred Kobal

Monitoring some Psychological Functions of Workers Exposed to Mercury

Argio Sabadin

Interactions between Mercury and Selenium in Human Subjects from Idrija

Anthony R. Byrne

Program zdravstveno tehničnega varstva delavcev, ki so izpostavljeni elementarnemu živemu srebru v RŽS Idrija

Tatjana Dizdarevič

Vpliv odkopne metode na koncentracijo živosrebrnih par v jamskem zraku

Uroš Bajželj

Predstavitev Projektne naloge »Ocena stanja okolja v pridobivalnem območju RŽS in vpliv pridobivanja živega srebra na človeka in okolje«

Alfred Kobal, Vesna Miklavčič

živega srebra v tleh, sedimentu, vodi, zraku in bioloških indikatorjih iz Idrije in njene okolice. V sekcijo je bilo vključeno tudi predavanje o današnjih analitskih metodah za določitev živega srebra in njegovih spojin v različnih vzorcih iz okolja in bioloških vzorcih.

Po kosilu smo v sklopu teme *Radioaktivnost/Modeliranje* z zanimanjem najprej prisluhnili predavanju, ki je predstavilo problematiko radioaktivnosti v Idriji kot posledico rudarjenja, ter dvema predavanjema na temo modeliranja živega srebra in njegovih spojin v površinskih vodah. Predavanji sta nas seznanili z modernimi metodami proučevanja in napovedovanja onesnaženosti okolja z določenimi polutanti. Po končanih predavanjih smo si pod strokovnim vodstvom ogledali turistični del rudnika, sledil pa je sprejem idrijskega župana.

Drugi dan Srečanja raziskovalcev je bil namenjen človeku. Tematski sklop *Živo srebro in človek*, sestavljen iz petih zanimivih predavanj, ki so vključevala predstavitev

Dr. A. Kobal med svojim predavanjem

Ob zaključku Srečanja raziskovalcev

Konec meseca junija smo na razpis Ministrstva za znanost in tehnologijo prijavili predlog projekta z naslovom *Vpliv rudarjenja v Idriji na okolje in človeka*, v katerem bodo, če bo projekt odobren, sodelovali raziskovalci iz različnih raziskovalnih institucij: Odsek za kemijo okolja – IJS, Inštitut za geologijo geotehniko in geofiziko, Hidrotehnična smer FGG, Oddelek za biologijo BF, Inštitut za rudarstvo, geotehnologijo in okolje, Inštitut za varovanje zdravja, Onkološki inštitut in Inštitut za klinično kemijo KC, Filozofska fakulteta in zasebni raziskovalci. Nosilstvo in koordinacija raziskovalnega projekta sta bili zaupani raziskovalcem RŽS Idrija v zapiranju d.o.o. V okviru raziskovalnega projekta želimo najprej opredeliti naravne in antropogene vire živega srebra (Hg) in ionizirajočega sevanja (IS). Po natančni določitvi virov emisij bodo sledile določitve vsebnosti Hg in IS v posameznih sestavinah okolja (zrak, voda, biološki indikatorji) in v bivalnem okolju ter izdelava matematičnih modelov za transport Hg v zraku in reki Idrijci. Narejena bo ocena obremenjenosti in bioloških učinkov na prebivalce zaradi povečane vsebnosti Hg in IS v okolju. Izdelan bo načrt potrebnega ekološkega in biološkega monitoringa ter predlog sanacijskih ukrepov.

zmanjšanje koncentracij hlapnega živega srebra v jami, je pritegnil našo pozornost.

Po zaključku predavanj smo raziskovalci Rudnika živega srebra Idrija v zapiranju d.o.o. predstavili Projektno nalogo *Ocena stanja okolja v pridobivalnem območju RŽS in vpliv pridobivanja živega srebra na človeka in okolje*, ki smo jo v okviru Programa zapiranja rudnika pripravili v mesecu oktobru leta 1995. Tej predstavitvi je sledila diskusija, v kateri so sodelovali vsi udeleženci. Starejši raziskovalci so opozorili na že znana dejstva in na to, kaj je po njihovem še potrebno narediti, še aktivni raziskovalci pa so se želeli vključiti v naše raziskave. Tako smo se odločili, da ob prvem javnem razpisu za zbiranje ponudb raziskovalnih projektov za izvajanje nacionalnega raziskovalnega programa Ministrstva za znanost in tehnologijo (MZT) Republike Slovenije pripravimo skupni predlog projekta.

Povzetke predavanj in še štiri pisne prispevke udeležencev smo zbrali in izdali v obliki zbornika, ki obsega 125 strani velikega formata. Celotni zbornik sedaj pripravljamo za tiskanje v angleškem jeziku, da bo na voljo širši svetovni javnosti, ki se ukvarja z živim srebrom.

vpliva živega srebra na človeka, tako iz medicinskega kot psihološkega vidika, prisotnost in pomen selena v povezavi z živim srebrom, program zdravstvenega in tehničnega varstva rudarjev ter vpliv odkopne metode na

Glede na dokaj veliko število sodelujočih, medijsko odzivnost Srečanja, predvsem pa glede na predstavljeno širino proučevanja živega srebra in njegovih vplivov na okolje in človeka menim, da je bilo Srečanje raziskoval-

ornl

GKSS

Fourth International
Conference on

Mercury as a Global Pollutant

August 4-8, 1996
Congress Centre Hamburg, Germany

under the Patronage of the
Bundesminister für Bildung, Wissenschaft,
Forschung und Technologie
Dr. Jürgen Rüttgers

Organized by:
GKSS-Forschungszentrum Geoschichte, Geomining
and Oak Ridge National Laboratory, USA

Preliminary Agenda

1996 40 1998

RESEARCH AND
PARTNERSHIP WITH INDUSTRY

4. mednarodna konferenca o živem srebru

cev v Idriji izredno uspešno. S tem so se strinjali vsi udeleženci in menili, da bi takšna Srečanja morala postati tradicionalna.

Da je vedenje oziroma poznavanje problematike živega srebra in njegovih spojin tako z vidika okolja kot človeka v Idriji, in s tem posredno v Sloveniji, na visoko zavidljivi ravni, smo se prepričali na 4. mednarodni konferenci o živem srebru *Mercury as a Global Pollutant*, ki je potekala v času od 4. do 8. avgusta v Hamburgu. Na konferenci je bilo v 51 sekcijah predstavljenih 153 referatov na temo živega srebra z različnih področij: analitika, zdravstveno varstvo in rizič, atmosfersko, vodno, biogeokemijsko kroženje živega srebra in njegovih spo-

Eden od posterjev slovenskih predstavnikov v Hamburgu

jin v okolju ter sanacija okolja. V obliki posterjev je bilo predstavljenih 272 izsledkov raziskovalcev v različnih sekcijah.

Iz Slovenije se je konference udeležilo devet raziskovalcev, od katerih jih je osem sodelovalo na Srečanju v Idriji. Skupno smo predstavili tri predavanja in pet posterjev. Iz Rudnika živega srebra Idrija smo se konference udeležili Tatjana Dizdarevič, dr. Alfred B. Kobal in mag. Vesna Miklavčič. V okviru sekcije zdravstvenega varstva je Tatjana Dizdarevič predstavila referat z naslovom *Program zdravstveno tehničnega varstva delavcev, ki so izpostavljeni elementarnemu živemu srebru v RŽS Idrija*. Dr. Alfred B. Kobal je na konferenci sodeloval

Raziskave o toksičnih vplivih živega srebra in njegovih spojin na človeka so v svetu še vedno zelo intenzivne. To potrjuje tudi organizacija Mednarodne konference, ki bo v času od 22. do 26. junija 1997 v Torshavnu (Fersko otočje – Danska). Za znanstveni program konference, z uradnim naslovom *International Conference on Human Health Effects of Mercury Exposure*, so predvidena štiri področja, in sicer: izpostavljenost živemu srebru iz okolja, profesionalna izpostavljenost živemu srebru, izpostavljenost živemu srebru iz zobnih zalivov ter proučevanje toksičnih mehanizmov in biomarkerjev.

s posterjem *Ocena notranje izpostavljenosti živemu srebru pri delavcih RŽS Idrija*, mag. Vesna Miklavčič pa s posterjem *Živo srebro v Idriji kot posledica 500-letnega rudarjenja*. Tudi dva od drugih slovenskih predstavnikov sta svoje predstavljene raziskave opravila v Idriji. Aleš Gnamuš je v obliki referata predstavil *Biomonitoring živega srebra na področju Idrije s pomočjo divjadi*, Mateja Gosar pa je v obliki posterja predstavila *Meritve živega srebra v zraku mesta Idrije*. Dr. Milena Horvat, ki je ena vodilnih znanstvenic s področja analitike živega srebra in njegovih spojin, je predstavila referat *O uporabi certificiranih referenčnih materialov v analitiki*. Dr. Andrej Širca, prof. dr. Rudi Rajar in Dušan Žagar s Fakultete za gradbeništvo in geodezijo – Hidrotehnična smer so na konferenci sodelovali s posterjem *Matematično modeliranje transporta in pretvorb živega srebra v Tržaškem zalivu*.

Poleg dobrega odziva na predstavljena dela je bila na konferenci dana pobuda za dva mednarodna projekta, katerih koordinacija je bila zaupana dr. Horvatovi. Prvi projekt naj bi povezal slovenske, hrvaške in italijanske raziskovalce, ki se ukvarjajo s problematiko živega srebra v Severnem Jadranu in njegovem zaledju. Drugi načrtovani projekt predvideva prenos znanja in tehnologije za vrednotenje vplivov rudarjenja na človeka in okolje iz Idrije v Altaj (Rusija), pri čemer bi sodelovalo deset potencialnih partnerjev iz Rusije, Belgije, Nemčije, Švedske in Slovenije.

Udeleženci 4. mednarodne konference o živem srebru smo mnenja, da je bila predstavitev Slovenije, predvsem

pa Idrije, precej odmevna. Prepričani smo, da je k temu pripomoglo tudi naše Srečanje raziskovalcev meseca maja, saj smo tako v Hamburgu nastopali kot usklajena ekipa z zelo širokim vedenjem o nahajanju in vplivu živega srebra ter njegovih spojin na človeka in okolje. Še enkrat se je potrdilo dejstvo, da imamo v Idriji opredeljene in raziskane številne parametre okolja pa tudi vplive živega srebra na človeka, ki so jih npr. v Almadenu (Španija) in Monte Amiati (Italija) šele pričeli raziskovati. V Združenih državah Amerike največ sredstev namenijo raziskavam za oceno živega srebra v okolju na celotnem področju. Trenutno so glavne raziskave okolja in zdravstvenega stanja ljudi zaradi prevelike vsebnosti živega srebra v svetu namenjene Braziliji oziroma področjem rudnikov zlata. Prav zaradi tega je organizacija 5. mednarodne konference o živem srebru leta 1999 zapuščena Braziliji.

Naj zaključim svoje poročilo z razmišljanjem o naslovu našega Srečanja raziskovalcev *Idrija kot naravni in antropogeni laboratorij*. Verjetno se zdi mnogim naslov rahlo zastrašujoč. Nikakor ne smemo pozabiti, da je Idrija nastala kot posledica odkritja samorodnega živega srebra, ki je bilo v naravi prisotno že pred škafarjevim odkritjem. Petstoletno rudarjenje je prineslo tako tehnično-tehnološki in znanstveni razvoj mesta Idrije kot tudi dodatne vire onesnaženja z živim srebrom pa tudi ionizirajoče sevanje, ki so posledica človeške dejavnosti. Skozi celotno obdobje pridobivanja živega srebra so se rudniški zdravniki in rudniški strokovnjaki trudili izboljšati težke in včasih celo nemogoče delovne razmere. Poizkušali so najti najprimernejšo tehnično rešitev pred strupenimi hlapi živega srebra. Vedenja o strupenosti živega srebra, njegovem nahajanju v okolju so se izoblikovala skozi vsa leta. Znano nam je veliko dejstev, a še vedno premalo za celotno razumevanje kroženja živega srebra v okolju, njegovem vplivu na zdravje prebivalcev Idrije in nenazadnje tudi o varovalnih mehanizmih pred njegovo strupenostjo. Kajti kljub povišanim koncentracijam živega srebra v okolju Idrije toksični učinki le-tega pri prebivalcih niso tako zaznavni. To kaže na dejstvo, da je organizem zagotovo uspel razviti neke varovalne obrambne mehanizme, katerega delovanje pa nam še ni znano. Tako smo razmišljali organizatorji Srečanja raziskovalcev. Idrija predstavlja idealno naravno okolje za različne študije živega srebra.

DOGAJANJA

DOKUMENT O NOMINACIJI MESTNEGA MUZEJA IDRIJA ZA EVROPSKI MUZEJ LETA

This is to record that the

MESTNI MUZEJ
IDRIJA

*has been nominated
for inclusion on the list of Selected Candidates
for the 1997 European Museum of the Year Award.*

*The winner of the Award
will be chosen from this list and will be announced
at the Presentation Ceremony to be held in
Lausanne, Switzerland, on 19th April 1997.*

Kenneth Hudson
Kenneth Hudson
Director

Potrjujemo, da je bil

MESTNI MUZEJ
IDRIJA

*uvrščen na seznam izbranih kandidatov
za nagrado Evropski muzej leta za leto 1997*

*Prejemnik nagrade
bo izbran iz seznama kandidatov
in razglašen na podelitveni slovesnosti,
ki bo 19. aprila v Lausanne v Švici.*

Kenneth Hudson

Kenneth Hudson

Direktor

DALJ KOT DO POGOVOROV...

Ob osemdesetletnici rojstva Franca Močnika (*1.X.1814, † 30.XI.1892) in dve leti po smrti vzdajajo v Cerknem v hišo, ki stoji danes na Močnikovi ulici, spominsko ploščo z napisom (povzeto po Hladnik, 1992): »V tej hiši se je porodil 1. oktobra 1814 dr. Fr. Močnik, vitez Fr. Jožefovega reda in železne krone, sloveči matematik. – Postavila Zveza slov. učiteljskih društev 18. avgusta 1894.«

Ob stoletnici rojstva 1914 že lahko preberemo pobude o postavitvi spomenika »očetu slovenskega učiteljstva.« Takratne pobude odnese val prve svetovne vojne in se nato med obema vojnoma Močnika spominjajo samo še priložnostno, saj je bila tedaj v njegovem rojstnem kraju že sama slovenska beseda izvirni greh. Po drugi svetovni vojni sprejme ob stopetdeseti obletnici rojstva (10. aprila 1964) Slovenska akademija znanosti in umetnosti v svoj program bibliografijo Franca Močnika (Povšič, 1966), ki nato izide v knjižni obliki 1966. Ob stoosemdeseti obletnici rojstva pa izda Založništvo Jutro faksimilizirano izdajo Močnikovih tridelnih računov, ki izidejo v Cerknem 1995. Člankov o Močniku je bilo objavljenih v raznih revijah kar nekaj, toda zunanjih obeležij, ki bi spominjala na cerkljanskega rojaka, je malo. Nanj spominja napis na zahodni steni stare osnovne šole na Viču (Ljubljana), imamo Močnikovi ulici (Cerkno, Ljubljana). Dalj kot do pogovorov o postavitvi spomenika dr. Francu Močniku pred osnovno šolo v Cerknem, ki je nekoč že nosila Močnikovo ime, pa tedaj, leta 1984, ni prišlo.

Na občnem zboru Društva matematikov, fizikov in astronomov v Kranjski Gori jeseni 1995 so cerkljanski matematiki zopet obudili idejo o Močnikovem spomeniku. Menim, da ni več njegovo mesto pred osnovno šolo, ki je že sama po sebi spomenik narodnoosvobodilnemu boju, ki »Primorcem« pomeni več kot ostali Sloveniji. Tu ljudje le vedo, kako je narodu, ki ga obsodijo na izumrtje. Res so se v imenu narodnoosvobodilnega boja godile stvari,

Fran Močnik (mavčeva busta 1996). Atelje kiparja E. Guština

ki so nedopustne. Tudi v Cerknem so zaradi oblasti željne zaslepljenosti padli ljudje, ki so dali življenje za slovenstvo, in nekateri žal od bratske roke. Toda zato ni narodnoosvobodilni boj nič manj vreden spomina. Za zmote so

krivi tisti, ki jim je oblast vse, in tudi tisti, ki jim duša ne da, da bi bili svobodni – obsojeni so na večno hlapčevstvo. Cerkno potrebuje »Šolo spomenik« in bi bilo lahko ponosno nanjo, če je v kraju in krajanih še kaj nacionalnega ponosa. Toda Cerkno potrebuje tudi spomenike ostalim krajanom, ki so pomembni za slovenstvo in med množico teh znamenitih Slovencev in Cerkljanov je tudi Močnik.

Od Kranjske Gore naprej se je vprašanje o upodobitvi dr. Franca Močnika neverjetno hitro materializiralo. Beseda je meso postala in kipar Evgen Guštin je izoblikoval prvi mavčev odlitek buste Franca Močnika. Doprni kip je bil prvič predstavljen občinstvu na likovni razstavi ob 50-letnici likovnega kluba DOLIK na Jesenicah (februar, 1996) in drugič v domačem Cerknem (oktober, 1996). Lepo in pravično je, da sedaj podamo še »osebni izkaznici« obeh krivcev za ta zapis. Najprej bomo podali izkaznico slavljenca dr. Franca viteza Močnika in nato še izkaznico njegovega upodobitelja Evgena (Enija) Guština.

Franco Močnik – curriculum vitae očeta slovenskega učiteljstva:

- 1814 – rojen v Cerknem 1. oktobra
- 1821 do 1824 – ljudska šola v Idriji
- 1824 do 1832 – gimnazija in licej v Ljubljani
- 1832 do 1836 – bogoslovje v Gorici
- 1836 do 1846 – učitelj na normalki v Gorici
- 1836 do 1840 – študira (danes bi rekli »ob delu«) z izpiti na univerzi v Gradcu
- 1839 – znanstveno delo: Teorija numeričnih enačb
- 1840 – promovira v Gradcu za doktorja filozofije (matematike)
- 1840 – izide prva metodika računstva: Lehre von den vier Rechnungsarten (J. Blasnik, Ljubljana)
- 1843 – metodični priročnik: Anleitung zur gesamten Rechenkunst (J. Blasnik, Ljubljana)
- 1844 – dvorna študijska komisija odobri Močnikov načrt o spremembi takratnih računov in pouka računanja
- 1846 do 1858 – piše učbenike za računstvo za ljudske šole na kmetih, župnijske glavne in mestne šole ter ponavljalne in nadaljevalne šole
- 1846 do 1849 – profesor elementarne matematike in trgovskega računstva na tehniški akademiji v Lvovu (Ukrajina)
- 1849 do 1850 – profesor matematike na vseučilišču v Olomucu (Moravska na Češkem)

- 1850 do 1882 – izda prve izvode učbenikov za realke, ki jih kasneje še dopolnjuje
- 1850 do 1853 – natisne tudi učbenike za gimnazijo (višjo in nižjo). Kasneje sam (ali drugi) te učbenike še dopolnjuje in predeluje. Zadnji za šolsko rabo namenjeni učbenik je izšel še 1938 (v nemščini) (več glej v Povšič, 1966).
- 1851 do 1860 – šolski svetnik in nadzornik ljudskih šol za deželo Kranjsko v Ljubljani
- 1851 – sestavi učni načrt za glavne šole na Kranjskem, v katerem uvede poleg do tedaj samo nemškega učnega jezika tudi slovenski učni jezik – uvedba dvojezičnih glavnih šol
- 1851 – predlaga (24. 4.) ustanovitev predagoškega tečaja (»učiteljskega«) v Idriji, ki nato deluje od 1852 do 1866. Ta tečaj je ves čas svojega delovanja trn v peti Ljubljčanom.
- 1854 – po naročilu šolskega ministra napiše dve metodi ki računstva za razredni pouk (Metodika računanja iz glave in Metodika računanja s ciframi)
- 1856 do 1858 – skupaj z Andrejem Praprotnikom sestavi Slovenski abecednik, Slovensko-nemški abecednik ter Prvo in Drugo berilo za slovenske šole (Hladnik, 1992)
- 1856 do 1857 – skupaj z Blažem Potočnikom izda dvojezično slovensko-nemško slovnico za trivialke in glavne šole (Schmidt, 3/283)
- 1856 – izide ponatis Geometrije (prva izdaja, 1850) za nižje realke. Ponatisu so med tekstom dodani slovenski terminološki vložki. To so začetki slovenske matematične terminologije.
- 1856 – izdela statut ljubljanske obrtne šole
- 1858 – izda logaritemske tabele in knjižico z navodili za računanje z novimi avstrijskimi novci (avstro-ogrska denarna reforma in nova novčna veljava)
- 1860 do 1869 – šolski svetnik in nadzornik ljudskih šol in realk za Štajersko v Gradcu
- 1860 – izdela pravila društva za podporo učiteljskim vdovam. Boj za boljši materialni status učiteljev je bila zelo pomembna Močnikova dejavnost na Kranjskem.
- 1861 – izdajo Močnikova berila: Prvo in Drugo berilo za slovenske šole in Erstes..., Zweites..., Drittes Lesebuch za nemške ljudske šole (Schmidt, 3/284)
- 1862 – odlikovan z viteškim križem reda Franca Jožefa
- 1865 – na Močnikovo priporočilo je sprejeta za šolsko rabo v gimnazijah in realkah tretja (1854 prva

izdaja) predelana izdaja Janežičeve slovenske slovnice

- 1869 do 1871 – je imenovan za štajerskega deželnega šolskega nadzornika prve stopnje
- 1870 do 1873 – izidejo prve izdaje Močnikovih petdelnih računic za ljudske šole. Vsako računico je spremljala posebna knjižica (navodi) metodičnih napotkov.
- 1871 – upokojen in ob tej priliki odlikovan z redom železne krone tretjega razreda, s tem si pridobi viteški naslov
- 1872 do 1885 – izhajajo prve izdaje učbenikov za meščanske, trgovske in obrtne šole
- 1873 – izda priročnik za uporabo »francoskih« mer v avstrijski šoli
- 1874 – izide metodika računstva za ljudske šole (od 1. do 5. razreda)
- 1875 – izide metodika geometrijskega oblikoslovja za ljudske šole
- 1877 – izidejo Močnikove logaritemske tablice, namenjene »šolski rabi«
- 1878 do 1879 – izhajajo njegovi učbeniki matematike za učiteljsišča
- 1891 do 1892 – izidejo tridelne računice za ljudsko šolo (faksimilizirana izdaja: Cerkno, 1995)
- 1892 – umre v Gradcu 30. novembra.

Za slovenstvo je Močnik pomemben predvsem kot zagovornik uvajanja slovenščine v takratne še povsem nemške glavne šole na Kranjskem in kot borec za strokovno rast učiteljskega stanu in za izboljšanje materialnega položaja učiteljstva.

V strokovnem pogledu pa je vpeljal red v takratni pouk matematike in dediči tega reda bi lahko bili tudi Slovenci, če ne bi tako slavili samo soljene pameti z angleško soljo, ki jo je bojda Martin Krpan švercal iz Trsta. Morda pa so Angleži prodali Krpanu tudi sečoveljsko sol. O Močnikovem pedagoškem delu na področju matematike zgovorno priča njegov knjižni opus:

Število Močnikovih knjig:		Matematični učbeniki:	
– razprave	1	– za ljudske šole	35
– logaritmične tabele	2	– za meščanske in obrtne šole	24
– priročniki	2	– za gimnazije	39
– metodike	11	– za realke	22
– učbeniki	126	– za učiteljsišča	6
skupaj	142	učbeniki skupaj	126

Atelje Evgena Guština in mavčev odlitek buste F. Močnika

Ostane mi še prijetna dolžnost, da na kratko predstavim kiparja Močnikovega doprsnega kipa. Oblikoval ga je Evgen (Enijo) Guštin, rojen 20. decembra 1928 v Velikem Repnu (pri Trstu).

Evgen je osnovno šolo obiskoval doma in nato služil kruh v ladjedelnici v Trstu. Šestnajstleten odide v partizane in nato izkusí tudi nemško internacijo. Po vrnitvi iz internacije konča gimnazijo v Trstu, gradi progo Brčko-Banovići in konča srednjo gradbeno šolo v Beogradu. Službuje po vsej Titovi Jugoslaviji pri gradnji železnic in cest. Konča gradbeno fakulteto v Ljubljani. Danes je upokojenec na Breznici pri Žirovnici.

Je amaterski kipar in slikar. Nekaj njegovih kipov pa že stoji. Pred cerkvijo sv. Marka v Vrbi stoji kip ljubljanskemu nadškofu Antonu Vovku. Pred osnovno šolo v Mojstrani je kip Jakobu Aljažu in pred cerkvijo sv. Helene v Dolskem kip dr. Janezu Janežu. Doma v Repentaboru stoji kip domačemu župniku Emilu Westru. V mavcu je upodobil tudi dr. Janeza Gnidovca (1871 do 1962), škofa v Skopju, ki je predlagan za beatifikacijo in je bil tudi kaplan v Idriji v letih 1896/97. Eno njegovih zadnjih kiparskih del je upodobitev Franca Močnika v mavcu in terakoti.

Sedaj nam ostane samo še vprašanje: Ali se da priti dalje od mavca...?

VIRI

- HLADNIK, MILAN: France Močnik, matematik in pedagog. Idrijski razgledi 1-2/1992 (str. 19-33)
 MOČNIK, FRANC: Računica za obče ljudske šole, Cerkno, Jutro, 1995
 PERAT, ZVONKO: Dr. Franc Močnik, Slovenski šolnik in matematik - Spretna beseda k: Računica za obče ljudske šole, Cerkno, Jutro, 1995
 POVŠIČ, JOŽE: Bibliografija Franca Močnika, Ljubljana, SAZU, 1996
 SCHMIDT, VLADO: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, 3. del, Ljubljana, Delavska enotnost, 1988

ROJAKI

RAFKO TERPIN

ANTON KOS* (1902–1978)

Mestni brivec, izumitelj, ljudski zdravnik, skrben hišni gospodar, zanimiv sogovornik

Toneta Kosa je na hitro roko poznala vsa Idrija s kmečko okolico vred, to je res, a kdor hoče danes več, naj si prebere njegove zapiske. Največkrat so gospodarske ali finančne narave. V bolj osebno dnevniško obliko tako rekoč ne prehajajo. Zanj in za nas govore mnogi podatki in številke. Prav zaradi Kosove (za Idrijo pregovorne) skrbnosti je njegov čas ostal nekako živ, tragičen, še bolj humoren, vse v enem košu. Kateri čas pa ni smešen, če ga uživamo z varne razdalje, ritensko seveda? Pred nami ni lahkotno branje. Vsaka človeška duša je ujeta v meso in kosti. O nepodkupljivi morali sanjajo posamezniki, človeštvo ne. In mi, ki nas predvojni in vojni časi niso resneje prizadeli, bodimo prizanesljivejši! Bi se spodobilo!

Zapiske delimo v tri dele: 1928–1936, 1943–1946 in 1946–1974. Pred nami je prvi del od leta 1928 do 1936.

Mnogi narečni in tudi tuji izrazi bodo pisanje, upajmo, še gladkeje postavili v čas med prvo in drugo svetovno vojno.

Kosovi so bili Gasarji. Njihova je bila značilno lepa idrijska hiša nad Frančiškami (Bazoviška 4, prej Idrija 129), ki jo v naših letih zlagoma restavrirajo in bo – upajmo kmalu – postala očuvan in oskrbovan relikt idrijskega stavbarstva. 1930. je bil kot lastnik zabeležen Ferdinand Kos.

* UREDNIŠKO POJASNILO

Drugi del zapisa o življenju in udejstvovanju brivskega mojstra Antona Kosa (obdobje 1945–1974) je bil po pomoti objavljen že v Idrijskih razgledih 1996/1. Bralcem se za napako opravičujemo.

Tonetov oče – tudi Anton – je bil strasten ptičar (1870–1949), o materi Alojziji ni dosti znanega (1877–1951). Tone je imel še brata Ivana, z vzdevkom Staza (steza), po hudi bolezni je umrl že v vojnih letih (1905–1943).

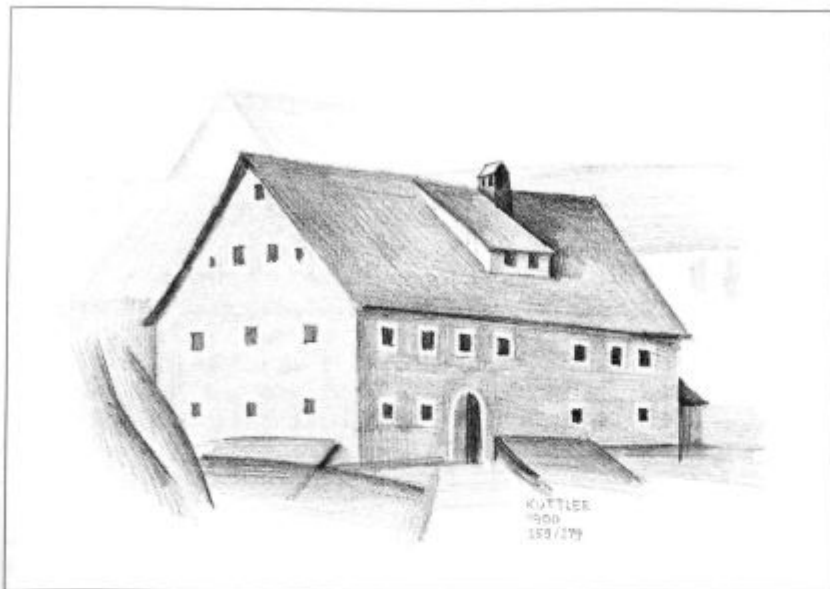
Tone, med svojimi Tonče imenovan, se je brivske obrti učil pri Josipu Šinkovcu v Rožni ulici. Od 25. 2. 1917 do 25. 2. 1921. Z zadnjim dnev omenjene dobe je postal brivski pomočnik. Od 25. 9. 1922 do 4. 10. 1923 je služil vojaščino. Po vrnitvi domov je dve leti delal pri Šinkovcu kot pomočnik, nakar je naredil mojstrski izpit.

Ve se, da je že 1925. leta (1. januarja) za pet let najel lokal v Rozmanovi 7 (Via Trento 9, prej Idrija št. 277). Hiša ob Nikovi, na ozkem prostoru med Bašerijo in Kosovim mostom (imenovan po hiši št. 100, ki jo je 1882. do današnje velikosti postavil Henrik Kos) je bila last Iva Jurmana, rojenega v Idriji 1892. leta, ki je bil zaposlen pri Jugoslovanski železnici in je že dlje časa živel na Pragerskem. Doma je ostajala le mati Marjana.

V naslednjih dveh letih se je Tone odločil. 1927. je od Iva Jurmana kupil hišo in parcelo za 10.000 lir. Pri tem je Marjana Jurman izgubila pravico dosmrtnega stanovanja, Ivo ji je v zameno izplačal 1000 lir.

Betežno staro hišo je Tone Kos naslednje leto temeljito prezidal in obnovil. Najel je mojstra P. Velikonjo z Mosta na Soči. Njegov zajeten zaslužek je bil v celoti izplačan že 1931. leta. Mizarska dela je prevzel Albert Lipužič iz Idrije. Za stavbno delo in material (pritličje, dve nadstropji, podstrešje) je nanesele okroglo 3000 lir.

4. junija 1928 se je pisno pritožil lastnik sosednje hiše Franc Oswald. Stavbi št. 278 in št. 277 sta bili od nekdanj zraščeni. Podstrešno steno, ki je bila včasih lesena in trhla

Slika 1. Stara Kuttlerjeva hiša, Idrija štev. 259/279. Podrli so jo 1909. leta

in je omogočala skoraj prost prehod, sta po dogovoru skupaj zazidala Oswald in 1928. leta že pokojni Leopold Jurman. F. Oswald se je torej zjezil, ko je videl, da v drugem nadstropju višje Kosove hiše nastaja okno. Protestiral je in zahteval, naj ostane vmesna stena brez oken. 8. avgusta istega leta je ponovno pisno ugovarjal, a brez uspeha. Zahodno kuhinjsko okno je bilo vgrajeno.

O hiši št. 278 povem še naslednje: 1932. jo je Franc Oswald zapustil cerkvi sv. Barbare. 1935. jo je cerkev prodala Pogrebnemu skladu sv. Jožefa. Od tedaj se je posloplju reklo kar Mrtval (Mortual). Pogrebno društvo sv. Jožefa je v zimi 1875/76 ustanovil davčni sluga Anton Jež. Društvo je imelo za nalogo poskrbeti potrebščine od smrti do pokopa in izplačati denarno podporo. 1876. je bila mesečna članarina 7 krajcarjev, 1940. – 33 centov (IR – 1967/57). V stavbi je pred 2. svetovno vojno deloval dekliški vrtec (v nadstropju). 1990. je dotrajano hišo kupil idrijski Kolektor in jo naslednje leto odstranil, da bi na njenem mestu postavil novo.

Sosednjo (danes: staro) pošto je 1910. leta končal znameniti idrijski zidarski mojster Matevž Moravec. A še leto prej je tam stala starodavna Kuttlerjeva hiša; dočakala je najmanj štiristo let. 22. julija 1508, ko so na sv. Ahaca

našli bogato žilo in tako prebrodili krizo, je stavba že stala.

Začenjamo s Kosovimi zapiski. Običajno so skrčeni na gole podatke, v njih mrgoli narečnih in laških izrazov, z nekaterimi ocvirki se boste srečali tudi bralci. Veliko je njegove prepisane pošte (naročila, prošnje...), večino tega sem izpustil. Nasplošno je izbor zapiskov moj, upam, da sem imel srečno roko. Jezik tu objavljenega besedila bi le stežka pripisali mojstru Kosu. Pa se spustimo na pot!

7. aprila 1931 je pri tomboli v Idriji stavil na naslednje številke: 2, 18, 5, 22, 23, 7, 24, 3, 13, 6.

V aprilu 1931 je plačal Tratnikovemu Ludviku za naslednja mizarska dela: izdelava postelje iz jesenovega lesa; dve kuhinjski mizici iz jelovine; čiščenje in poliranje štirih stolov, dveh miz, dveh omar, dveh foteljev; izdelava toaletne mizice, treh parov krnis, bele kredence, jesenovega kleiderkostna, posteljne mreže, 20 kljuk za obešanje oblek; popravilo okvirja; izdelava nudelpreta in psihe; čiščenje ta nizkega kostna.

20. aprila 1931 se je pritožil na rudniško direkcijo, češ da mu obratovanje pnevmatskega kladiva v bližnji kovačiji

(Bašerija) povzroča škodo, ponekod odpada omet. Besedo je pripisal izvajalec gradbenih del Velikonja in celo mestni župan je pisno izjavil, da je gradbena inšpekcija 15. 10. 1928 v obnovljeni hiši dovolila bivanje. Rudnik je 27. aprila (enako kot že 16. 5. 1930) odgovoril, da ne gre za nepredvideno tresenje tal, saj je bila hiša št. 277 obnovljena na starih temeljih 1928. leta, kovačija pa dela že od 1912/1913 leta. S tem je bila stvar opravljena.

24. maja 1931 je poročil dobrodušno, vedno nasmejeno Julko Kolerjevo z Lenštata (oče Lojze, mati Ivana, roj. Vončina). Zapiski so izdatni. Ob 19. uri se je zgodilo. Dekan je dobil 20, kaplan 10 in mežnar 5 lir. 25. maja sta odraščala na poročno potovanje (hochzeit reise – je zapisal): Ajdovščina–Trst–Gradež–Videm–Gorica–Idrija. Stroškov je bilo obilo: vožnja, fakin in kelnar v Hotel delle Ville, kosilo, večerja in fruhek v Trstu, konfeti, čokolada, bova, roža iz ledra, ricordi di Trieste, limonada, pipa, slamnik, Ewendegeist, kinatinkur, kartice, marke (znamke), pivo (trije glaži), prenočišče, večerja in zajtrk v Gradežu, v Udinah dva para čevljev, stol, depozit za kufer, spet vožnja, vožnja, kapa, bonboni, kava, vožnja, vremenska hišica, baterija, dva pasova, rokavice. Vse dni je bilo toplo, celo vroče. Posebej stoji, da je za šiškalco plačal pri Grudnu na Zemlji 10 lir.

Slika 2. Poroka 24. 5. 1931, Idrija
Anton Kos poroči Julko Kolerjevo

29. maja je vse seštel, zneslo je točno 509 lir.

Že 29. maja 1931 se je lotil popravila štukadurja. Pol ga je podrl. Rudnik je prispeval 4 mavtarke apna, pol kubička peska in žakelj cementa. T. K. je dodal 0,5 m peska, 2 mavtarki apna, 5 kg cementa in delavca. Domači delavci so bili postreženi s 4 l vina in kruhom (Še kaj zraven?). Medvedič je dobil 20 lir, zidarja sta za 18 ur dela prejela 36 lir. Skupaj se je nabralo 74 lir stroškov. Po 11-dnevem sušenju so strop prebelili.

Od 25. do 28. junija 1931 so belili brivnico. Stene so najprej prevlekli z milnico, potem pa stene in strop trikrat s pepelnatim grundom. Porabili so 3 kose žajfe, 4 kg grundkrede, 3 plošče kleja, 4 l mleka, za 2 liri črne barve. Felcu je dal 10 lir in 2 kosa mila, 3,5 l vina je stalo 5,80 lir. Ozink je dobil 30 lir. Beljenje je skupaj stalo 57 lir. 30. junija je bil prostor urejen in očiščen.

4. avgust 1931

Sestavil je prošnjo za »Richezza Mobile« (prometni davek), odgovorili so mu, da bo imel možnost šele naslednje leto, saj je 1930. napravil konkordat za dve leti.

4. avgust 1931

Občinski davek za leto 1931 znaša 104, 65 lir.

August 1931

Od Antona Maksla je kupil 3,5 m³ žaganih drv: 65 lir.

21. 8. 1931

Na komando »Companie R. Guardia di Finanza Idria« je poslal prošnjo, če bi mu dovolili v obmejnih stražnicah enkrat tedensko opravljati brivsko obrt.

September 1931

Dovoljenje je vojaška oblast očitno dala, saj je 25. 11. 1934 izračunal, da je do tedaj »po brigadah« zaslužil čistega 1093,60 lir. Za dan, včasih dva, je hodil delat sam, ali je šel pomočnik (Bratuš, Bevk Ivan, Kobal Hilarij) ali pa sta se podala v dveh. Spotoma sta vojakom in financarjem prodala kakšen kos mila ali šampon.

Poglejmo nekaj poti:

19. 10. 1931 – Bevk: Godovič (karabinjeri, milica, brigada – 38,50 lir (Mojstru T. K. je pripadlo 22,70 lir).

22. 10. 1931 – Kobal: Dole, Rupa – 21,50 lir (T. K. – 13,50 lir)

26. 10. 1931 – T. K.: Govejk – 17,40 lir

26. 10. 1931 – Kobal: Vrsnik, Breznica – 21 lir (T. K. – 14, 60 lir)
 13. 11. 1931 – Bevk: Hotedršica, Novi Svet – 55 lir (T. K. – 28, Bevku s korjero in robo vred – 30.80 lir)
 16. 11. 1931 – T. K.: Govejk – 18,55 lir.

Zasluzki v letu 1932 so tudi naštet:

- 3., 4. 1. 1932 – Dole, Trate, Rupe – 38 lir
 7., 8. 1. 1932 – Jazne, Otalež – 20 lir
 11. 1. 1932 – Govejk – 20 lir
 11., 12., 13. 1. 1932 – Godovič, Novi Svet, Hotedršica – 55 lir
 18. 1. 1932 – Osojnica – 11,50 lir
 25. 1. 1932 – Jazne – 5,00 lir
 1. 2. 1932 – Hotedršica, Godovič – 60,00 lir
 8. 2. 1932 – Govejk – 30,00 lir
 22. 2. 1932 – Hotedršica – 19, 00 lir
 29. 2. 1932 – Govejk – 20,00 lir
 14. 3. 1932 – Hotedršica (V snegu. Mraz. Peš v obe strani-) – 60,00 lir
 21. 3. 1932 – Govejk (sneg, burja) – 23 lir
 4. 4. 1932 – Hotedršica – 40 lir
 12. 4. 1932 – Govejk – Breznica – 40,50 lir
 25. 4. 1932 – Hotedršica – 14 lir
 2. 5. 1932 – Govejk, Breznica – 43,40 lir

Delo (britje in striženje) »po brigadah« je bilo 10. maja 1932 prekinjeno. (Ustavljeno – je pripisano spodaj).

4. 9. 1931

Pri firmi Moracutti iz Brescie naročil za 198,45 lir brivskega materiala in potrebščin. 7. septembra vse naročeno že prejel (malo verjetno).

4. 9. 1931

Pri Ditta Mariani iz Milana naročil nekaj stvari, vmes tudi strojček KOH-I-NOOR za 35 lir. Paket prejel 15. septembra 1931. Vse v redu.

September 1931

Podobno je v naslednji dneh naročal preko pošte ali pa agentom (Stabilimento Chimico, Rim, Ditta Craighero in Moracutti, L. Borsari in sinovi iz Violete di Parma).

8. 9. 1931

Po pošti prejel ponudbo za žepne koledarčke (za leto 1932), s katerimi bo imel odslej veliko veselje.

10. 9. 1931

Njegov pomočnik je šel v sredo in četrtek delat v obmejne stražnice (Godovič–Trata–Zavratec–Dole), a dela ni bilo.

Slika 3. 1910. leta še Jurmanova hiša, Idrija štev. 388/277 in sosednja Oswaldova (poznejši mrtval), Idrija štev. 258/278

11. 9. 1931

Zabeleženo je, da je Giovanniju iz Osojnice posodil 110 lir, Alfredu, prav tako iz Osojnice, 22 lir, pomočniku Srečku Bratušu oddal dve britvi za 42 lir. Vsi dolgovi so bili pošteno povrnjeni.

21. 9. 1931

Od Marianija iz Milana je prejel 100 profumiranih koledarčkov za leto 1932: 40 lir.

14. 10. 1931

Komandant stotnik F. Proietti Ricci dovoljuje Ivanu Bevku, idrijskemu brivcu, opravljati obrt na postajah obmejne milice.

28. 10. 1931

Otvoritev mestne klavnice pri Likarci in novega Sanatorija na Luži.

5. 11. 1931

Pri Marianiju naročil za 200,30 lir naslednje stvari:

- 12 kom kolonjske vode »Contessa azzura«
- 6 kom kreme Nivea
- 100 kom šampona Bertelli
- 2 kom laka za nohte
- 100 kom kalendarčkov

2 kom tinkture Hibros, temno kostanjeva

Po 13 dneh vse naročeno v redu prejel.

26. 11. 1931

Zapisana je vajeniška pogodba. T. K. vzame v uk za tri leta Vincenca Ježa, rojenega 17. 7. 1917 v Kanomlji, trenutno stanujočega v idrijski Cegovnici pri očmanu Francu Sedeju. (Njegov skrbnik Jež, upokojen gozdni čuvaj, je oskrbnik nove klavnice pri Likarci.) Učna doba bo trajala od 18. 11. 1931 do 18. 11. 1934. Za obleko, hrano, stanovanje in bolniško blagajno bodo skrbeli starši. Učnina je prosta.

Po še nekaj stavkih sta podpisana brivski mojster in skrbnik Jež.

26. 11. 1931

Na občini prijavil svojo obrt. Plačal 2300 lir.

9. 12. 1931

Od agenta iz Padove je kupil britev in 8 glavnikov za 28 lir.

15. 12. 1931

Od Ditte Mariani je dobil za novoletno darilo 1 flaško Esenza Etruska.

10. 12. 1931

Prometni davek v letu 1931:

12. februarja	–	107,35 lir
16. marca	–	16 lir
13. aprila	–	15,10 lir
15. aprila	–	149,90 lir
15. junija	–	115,40 lir
15. julija	–	16 lir
10. avgusta	–	148,45 lir
15. oktobra	–	148,50 lir
10. decembra	–	176,55 lir

SKUPAJ: 893,25 lir

Poleg je pritisnjena rdeča štampljka: Salone di barbiere, Kos Antonio, Idria. Na drobno je dodano: Štempl kupil pri Ciniburku, 18. 12. 1931.

10. 12. 1931

Novci po 50 centesimov z gladkim robom so v veljavi samo do 31. 12. 1931. Kot vzdih se še bere: Potem pa še za Befana Fascista – za uboge šolarje.

18. 12. 1931

Za praznike je pisal štiri kartice, v Beluno, Brindisi, Opatijo in v Lece, iz prvih treh krajev so prišli odgovori.

20. 1. 1932

Pogodba: Pomočnik Ivan Bevk se obvezuje, da po končani učni dobi (torej 3. 4. 1932) ostane pri mojstru A. K. še eno leto.

22. 12. 1931

Pri treh italijanskih firmah je zase naročil 358 koledarčkov, za idrijska krojača Lazarja in Kertlja pa skupaj 210.

December 1931

Skoraj ves mesec je prodajal in podarjal koledarčke. Koštali so ga 151,60 lir, iztržil je 116,45 lir. Kdo vse je dobil koledar? Naj navedem le nekaj imen: mojster Erjavec, sodnik, župnik iz Gor, Čišpav Miklavž, Maestro Miha, dacar, Nande Repar, Jože Knap-gutman, Josip Gruden, financarji v Govejku (20 kom), Korle Božič, ta star Jež, špengler Štravs, sedlar Didič, Bevk iz Nikove, Albert Lipužič, Silabirt, Alessandrini, Deželov pek, Julka

Slika 4. Kosova hiša za frančiškami, Idrija štev. 120/129. Rojstna hiša Toneta Kosa.

Dežela, gostilna Pivk, Mravlje iz Grape, kmet iz Godoviča, karabinjer a cavallo, študent Pirc, Šinkovec iz Bele, palir od Fare, žnidar Terpin, Tone Kasosnik, glavni trafikant, Ludvik Kovačič, trije Prefarci, učitelj Žumer, Eržen lažnivec, miličar Alluni, Kobal Šiškar, fant od lesene noge, Vončina – električar, karabinjer z Vojskega, Cingisar, Forštner Kavčič, Nande Pauš, dr. Schemitc, R. G. F. Ledine...

22. 1. 1932

Tako stoji: Izstopil vajevec A. K. Ušel v četrtek, 15. 1. 1932. Danes sem ga izbrisal iz Bolniške blagajne. Hkrati sem vpisal Jež Vincenca.

21. 1. 1932

Na ta dan je mojstra poklical dr. Schemitc in ga potrdil za sanatorijskega brivca. V letu 1932 je opravljal obrt ob petkih ali četrkih, povprečno po dve uri, večidel dopoldne.

Od 21. 1. 1932 do 2. 6. in od 22. 12. do 31. 12. 1932. Vmes je delal bolnik (hkrati brivec) Pregelj. Vsega zaslužka je bilo za 159 lir. V letu 1933 je bril le do pomladi. 20. aprila je imel opravka le z ženskami, kar se mu je očitno zafržmagalo. V sanatorij ni več stopil.

15. 5. 1932

Potovanje na Reko k ženinemu bratu Frencetu Kolerju, upravniku okrajne poštne blagajne na Reki. Idrija–Ajdoščina (6,00–7,30) – 26,60 lir, Ajdoščina–Postojna (8,00–9,30) – 16,80 lir, Postojna–Matulji, vlak (11,15–1,00) – 26,20 lir, Matulji–Opatija (tramvaj) – 8 lir. Vino in pivo – 13 lir (v Abaciji). V ponedeljek ob 14,00 s parnikom v Reko (4 lire), kava, piškoti, kolači, pršut, kruh – 14,40 lir.

18. 5. z Reke ob 14,00 (31 lir), v Postojno ob 22,00. V Sv. Petru vino in pivo (3,50 lir). Spali v Postojni, hotel Paternost: za sobo 12 lir, pijačo 3,50 lir, jutranjo kavo 3,60 lir.

Iz Postojne do Ajdoščine šli ob 6,45, prispeli ob 7,30 (20 lir). Iz Ajdoščine do Idrije 26,60 lir. Domov prispeli ob 10,00, 19. 5. 1932.

Poglejmo, kaj sta zakonca na rajži nakupila: moške hlače (60 lir), torba (17 lir), škarje (12 lir), mreža (3 lire), 2 slike (2 liri), 3 zavojčki tobaka (9 lir), cigare, papirčki, pošta, karte, (6 lir), ženski klobuk (25 lir), ženski čevlji (25 lir), nogavice (8 lir), kapa (15 lir), kravata (6 lir), blago (60 lir), sladkor (5 lir).

22. 5. 1932

Beljenje in čiščenje v salonu.

Vončina je malal 4 dni, s kuhinjo vred je računal 77 lir. Delala še Korle Moravec in Albin Filipič. Polovico podu v salonu iztrgali, vstavili novo podlago. Od 6,00 do 12,00 (25 lir). Jelova stena 290 lir, politirana stena iz trdega lesa 1200 lir. 10 m linoleja. Tepih za čiščenje čevljev (8 lir). Stojalo za klobuke in obleko iz jesenovega lesa (130 lir), spodnji del pločevinast za marele (25 lir – izdelal Stane Štravs). Skupno plačal s kavcijo vred 280 lir. Napravili so pogodbo za dobo enega leta. V tem času bi K. Moravec in A. Filipič popravljala na svoje stroške, če bi bilo potrebno.

14. 6. 1932

Pomočniku A. H. plačal 190 lir. Kontrolor bolniške blagajne se je pokazal 9. junija in ga je zapisal (A. H.) s 25. aprilom 1931. 28. maja se je odgovoril glede čistosti. 18. junija je šel brez ukaza ven. 28. 7. ga je mojster opozoril zaradi točnosti.

1. 7. 1932

Od Toneta Trohe kupil dva zajca. V nov zajčnik ju je spustil 26. julija.

12. 8. 1932

Za pomočnika A. H. plačal v Bolniško blagajno 33 lir. 11 tednov: od 20. aprila do 10. avgusta.

16. 8. 1932

Od Obrekarja v Prontu kupil dve gosi, za 40 lir. Pripis: Manjšo je 5. septembra vrnil nazaj za 18 lir.

22. 8. 1932

Tako piše: Od kuharice kupil: pločevinast lonec, steklenici za sadje, 3 opletene steklenice (po 0,5 l), pol litrski steklenici, 6 školjk, 4 štamprle, tehtnico na uteži (10 kg, 60 dkg), dva toplarja, omelo za čiščenje poda, več steklenih zamaškov, dve knjigi, toplomer, pločevinasto kanglico (4 l). Za vse skupaj dal 25 lir.

22. 8. 1932

Kupil 17 kg malin, iz njih sprešal 14,5 l malinovca. Porabil 11 kg sladkorja. Stroški: 105 lir.

September 1932

V tem mesecu (4. 9.) je mojstrovo delavnico zapustil A. H., zadnja plača je znesla 71 lir.

6. 9. 1932 se je posla lotil Pepe Pajerjev, v Bolniško blagajno ga je T. K. vpisal 13. 9. 1932.

29. 8. 1932

Drva za leto 1932: 23. marca od Špeha 2 m³ po 28 lir. 23. aprila 3 m³ prav tako od Špeha po enaki ceni. 17. junija je 3 m³ pripeljal Vončina iz Bele. Končno še 18. avgusta 3 m³ iz Čekovnika po 27 lir. Vse suha bukova drva. 1 m³ je mojster dal staršem.

S strojnim žaganjem, spravljanjem v drvarnico in malicami je vse skupaj koštalo 397 lir.

Pozneje je pripisano: 15. septembra dobil iz Podroteje voz švarklnov (2 m³), plačal 15 lir, hlapcu 2 liri. Prevoznik: Alessandrini. Isti mesec (dan izjemoma ni zabeležen) je od Davorina (?) kupil še 3 m³ bukovih drv: 94 lir.

September 1932

29. avgusta je vagal gosi: Večja je tehtala 4 kg 70 dkg, manjša 1 kg 70 dkg. Bela mlada zajca je dobil od Feličeta iz Gorice. Manjšo gos je dal nazaj staremu gospodarju, ker so jo druge teple. Večjo je 22. 9. 1932 zaprl, da bi jo posebej odebil.

September 1932

6. 9. in 19. 9. je dobil iz Brescie (Firma Craighero-Moracutti) dva naročena paketa. Za prvi omot beleži, da je roba stala 173 lir, froht (prevoz) do Ajdovščine 11 lir, od tam do Idrije 9 lir. Denar je nakazal preko banke Mestne hranilnice. V naročenem je bilo tudi: 100 kosov mila Palmolive, 6 čopičev, 4 britve, škarje, strojček-nularca in drugo. Za paket, ki so mu ga poslali iz Parme po povzetju (contro assegno), je plačal Kramarju (Svetličič) iz Sp. Idrije.

1. 9. 1932

Začeli so postavljati nov železo-betonski most čez Nikavo. (Kosov most. Prejšnjega je uničila povodenj 1926. leta, op. R. T.) 13. 9. so se lotili zalivanja z betonom.

14. 9. 1932

Tega dne je na davkariji sestavil »konkordat«. Za leto 1932 je imel plačati 388 lir davkov.

19. septembra 1932 je potoval s korjero v Gorico, k zdravniku dr. Raggiu. Obisk je bil vreden 120 lir, pilule za 32 dni točno 32 lir, črni moški čevlji 55 lir, južina

3 lire, koralde in uhani 6 lir, vožnja tja in nazaj 28 lir. Tri dni pozneje je stopil k dr. Riberni (v Idriji?), obisk ga je stal 10 lir, zdravila 35.

26. 9. 1932 se je T. K. vpisal v Fašistično zvezo za gradbeno lastnino in vplačal ob tem 6,40 lir. Že 31. 8. 1932 je imenovano zvezo prosil, če bi lahko posredovali v njegovem sporu z idrijskim rudnikom. (Pnevmatsko kladivo

v bližnji kovačiji!). 2. septembra so mu odgovorili, naj se oglasi pri njihovem idrijskem poverjeniku, advokatu dr. Giovanniju Silvestriju, da bi morda le prišli do neke pravične rešitve.

27. 5. 1933 sledi, da je bil dr. Silvestri kar drag: 95 lir. Dvakrat je stopil doktor do Kosa, enkrat Kos do doktorja.

23. 9. je zaklal zajca. Odrt in očiščen je tehtal 1,50 kg. Drugega je doletelo teden pozneje (1,55 kg).

12. oktobra 1932 se je T. K. vpisal v fašistično stranko (Fascio di Idria). Tako je preračunal.

28. 10. 1932 so hkrati odprli nov zidan most pri pokopališču (ob cerkvi Sv. križa), Kosov most čez Nikavo in električno centralo na Marofu.

14. 11. 1932 je bila (zgleda. Ime ni zapisano.) žena Julka v Gorici pri Smrciniču (vizita 20, škornji 50, čevlji 20, kravata 6, južina 2, korjera 27 lir).

20. 12. 1932

V Milanu je znova naročil koledarčke:

zase 100 kom – Legenda di Natale

in še 100 kom – Danze moderne

za pomočnika Pajerja 20 kom – Bertelli

za krojača Lazarja 50 kom – Cassa nova

za krojača Kertlja 50 kom – Legenda di Natale.

S Kosovimi koledarčki so imeli med drugim veselje: Anton Felc, dr. Braggion, Ferdo Vidmar, učitelj Casalini, tišler iz Amerike, Bertosijev asistent, Viktor Nagode z Ledinskega Razpotja, Vončina-Pastajbavc, Jazbar z gradu, šofer Kolenc, mojster Selak, Miha Giordano, grajski ječar, Pulde Eržen, elektrarnar Fortič, Franc Koler z Reke, penzionist Kunstl, Tone Bajt z Zemlje, mežnar pri sv. Antonu, karabinjeri pri Nucleo, gospa Kavčičeva iz lekarne, dimnikar Jule Kavčič, forštar Buda, gostilničar Pivk, učitelj telovadbe, Rejc iz Šebrelj, klobučar Del Po, štacunar Eržen, kaplan Hvala, Reven z občine, tajni agent iz Godoviča, Vovkov šofer, zelenjadar Vovk, ta gluhi Štaje, Zelenc z drakslina, forštar s Krekovš, župnik Žagar...

31. 12. 1932 se je z novoletnim darilom galantno spomnil pomočnika Pajerja in vajenca Ježa. Obema enako, v vrednosti 28 lir: brivsko orodje in potrebščine za osebno higieno.

Slika 5. Družina Antona in Alojzije Kos okrog leta 1914.

2. 3. 1933. Na nuklevsko komando je hodil T. K. delat od 14. 2. do 2. 3. 1933. Za polovico meseca so mu plačali 18 lir.

2. marca 1933 je delal v kasarni (idrijski?).

15. 4. 1933

Za veliko noč je pisal: Rafaelu in Poldi Dolinar, Jurgaliču, Janezu Klemenčiču, Frencetu Kolerju, Ludviku Novaku, Vegliantiju, De Nesu, Kristaldiju, Brenčiču, Biserniju.

Istega dne je obdaroval Pajerja (britev Puma za 24 lir) in Ježa (milo, zobna pasta, glavnik, 5 lir).

Od 1. 9. 1932 do 31. 12. 1932 je mojster Kos v idrijskem gradu zaslužil 67 lir, od tega so mu jih zaporniki plačali 22.

V januarju 1933 se je Anton Kos pošteno ukvarjal tudi z zdravljenjem oslabelega in obolelega lasišča. V tem mesecu so pri njem začeli zdravilno kuro: gospodična Deželova, Fortič, maresciallo (Carabinieri), Borelli, inženir R. M., karabinjer (NUCLEO).

V februarju: R. G. Finanza di Idria, Lazar, Ferdo Vidmar, brigadir C. R., procuratore del Imposte, brig. Panigelli, gospa Vidmar (revmatizem), tajni policaj s Trat. Bolnik (klient) z imenom Marino je, denimo, začel zdravljenje 6. julija 1933 in ga po 13 obiskih 10. avgusta zaključil. Mazilo za nego las in lasišča (pozneje imenovano IDRIAL) je bilo Kosovo iznajdba. Navodilo za uporabo je bilo naslednje: Najprej je treba glavo ostriči do golega in tudi pozneje vzdrževati bolj kratke lase. Glavo moramo temeljito umiti s šamponom ali kamiličnim milom (kanfora, ktrame, žvepleno milo). Glavo z brisačo dobro posušimo. Važno je, da glavo peremo najkasneje dve uri po jedi. Zvečer, pred spanjem, se mazilo skrbno namaže preko lasišča, ki naj se ga nato pridno in dlje časa masira z vsemi prsti. Masaža je zelo važna, ker z njeno pomočjo lasišče vsrka mazilo. Zaradi ostanka mazila na koži svetujemo spanje na posebni blazini, lahko pa na navadno blazino z varnostnimi sponkami priprnemo brisačo. Naslednji dan lasišče masiramo s sirkovo krtačo, vedno od čela proti vratu. Mazilo se uporablja vsak drugi dan, krtača vsak dan dvakrat do trikrat. V zimskem času ostane glava kljub mrazu vedno topla in lahka.

Vsake tri tedne moramo glavo temeljito umiti, ker bi se pore sicer zamašile in bi bilo s tem onemogočeno vsrkavanje mazila.

Kakšno ceno je zdravljenje imelo, je težko reči. Za brig. Panigellija piše, da je 17. avgusta 1933 mojstru Kosu plačal 75 lir. Vendar vsi zdravljenjenci celotnega postopka niso prignali h koncu, torej je bilo tudi plačilo skromnejše. Nekateri so se plačilo izognili, včasih pa se ugame, da je T. K. naredil kakšno potezo zastoj, za reklamo.

Zakaj je mojster tako rad in toliko skakal v medicino, nam pove Kosovo tipkano besedilo, ki je nekakšen nepopoln življenjepis. V njem beremo:

1. Da je 1922. in 1923. leta zaradi visoke postave služil v grenadirskem polku v Rimu. Po treh mesecih vojaškega drila so ga premestili v brivski salon ob vojaški oficirski menzi. Tam so do njega sproti prihajale novice o novih preparatih za pospeševanje rasti las. V bližnji vojaški ambulanti je prebiral strokovne medicinske knjige. Zdravljenje lasišča mu je v tem obdobju že postalo konjiček.

2. Doma, ko se je življenje ustalilo, je čez poletje nabiral zelišča, pozimi pa delal poizkuse, ponoči v kuhinji, na skrivaj (pred materjo).

3. Prvi poizkus na osmih prostovoljcih: Tekočina, ki je zbledelim lasem dala za 3 mesece nazaj staro barvo in lesk. Uspešno. Zadevo je opustil, ker se je bal neznanih posledic (zdravstvenih).

4. Drugi poizkus: Mazilo, primerno za vtiranje v lasišče. Tri mesece trajajoči postopek na glavah petih beračev (izpod Avstrije je še bilo ob petkih dovoljeno beračiti, na ulici in po hišah). Uspeha ni bilo, ker se moški niso držali navodil.

5. Po daljšem premoru ponoven poizkus na petih beraških glavah z izboljšanim mazilom. Uspeh skromen, a vzpodbuden.

6. Začel je z zdravljenjem pri svojih strankah iz brivnice. Vztrajnih prostovoljcev je bilo le nekaj, a pri njih se je po dveh mesecih začel pojavljati svetel puh, ki je po večkratnem brtju, masiranju in vtiranju mazila zrastel v prave lase.

7. Kuro je uspešno opravil tudi na svoji glavi, sredi zime.

8. Idrijski zdravniki so se do mojstra vedli zelo posmehljivo, vendar je eden od njih (dr. Braggion) pri Kosu začel zdravljenje. Po devetih mesecih je imel na glavi nove lase. Hvaležen je mojstru sestavil pisno zahvalo.

9. Bistveno se mu je zdelo, da je treba las zdraviti pri koreninici. Glavo je zato treba najprej ostriči in obriti.

10. Prvotno ime Kosovega preparata Idrialit v Rimu ni bilo potrjeno, ker se enako imenuje eden od idrijskih mineralov. Registrirano zaščitno ime Idrial, izbrano iz domoljubnih nagibov, je enako dobro.

11. Kosova pogonska parola je bila: Zdravo in uspešno zdravilo je samo Idrial, če ga pravilno uporabljate!

12. Idrial je bil na pristojnem italijanskem ministrstvu prijavljen že 31. 8. 1940. Pozneje je bil odobren tudi pri našem Centralnem higienskem zavodu – živilsko kemični laboratorij kot mazilo Idrial, ki utrjuje, krepi lasne korenice, razkužuje lasišče in pospešuje rast las.

13. Kosov izum so tudi Antinikotin tablete. Najprej jih je uspešno preizkusil na sebi. Z njimi je želel doseči, da kadilec postane kajenje odvrtno. Sestavine niso znane.

14. Naj še dodam, da so v Kosovi zapuščini našli večjo posodo sladke, ne premočne alkoholne pijače, rekli so ji kar »medicina«, ki ob želodčnih težavah nedvomno dobro učinkuje. Sestavine na žalost niso zapisane.

Nadaljujmo s Kosovimi sprotnimi zapiski:

19., 20., 21. 4. 1933 so imeli salon ves dan zaprt. Deževalo je in snežilo. V Črnem Vrhu padlo 40 cm snega. 18. aprila so na terasi podrli leseno ograjo, naslednji dan so železne stopnice zalili z žveplom in cementom.

11. maja 1933

Dež. Jako mrzlo. V brivnici so ponovno zakurili. (11 Maj 1933 XI anno.)

15. maja 1933

Potovanje v Trst: Idrija–Ajdovščina–Trst (prispela ob 10,30). Stroški: frizer (ondulazione permanente) 35, tringeld 3, tramvaj 1, kosilo 17, tramvaj do pokopališča in nazaj 2, ovratniki in majice 19, kavarna 2,80, cigarete 2, pomaranče 2, knjiga 6 lir.

16. maja:

2 pipi in 6 mrežič 14, muzej 2, tringeld 1, kofe 2,20, kosilo 4,50, šestilo 13, nogavice 11,50, povečevalno steklo 5, klobuk 9, vino in pomaranče 2, ura 54, židan klobuk 9, čevlji in škatala 38,50, majice 24, obleka za mamo 35,50, šivanke 1, kino 3, večerja 6,20, tehtanje 0,40, svetilka 28.

17. maja: soba Brioni – 2 dni 44 lir, denarnica 4, koralde 13,50, bova 90, 2 para nogavic 3, britje 2,20, zajtrk in kosilo 12, pomaranče 1 lira. Skupaj potrošila 550 lir.

29. 5. 1933

Mrežnata ograja na terasi, vrata s ključavnico, barvanje ograje, delo okrog stranišča, obzidanje štedilnika. Stane Štravs (bandaio) je zaslužil za vse naštetu 620 lir, dobil jih je 600.

Slika 6. Kosova družina. Stojita Ivan in Tone. Okrog leta 1922.

Julij 1933

Pajerja je T. K. vpisal 13. 9. 1932, v Bolniško blagajno in zavarovanje. Zadnje je začel takoj plačevati (po 5 lir), a so ga v Gorici pozabili vpisati. Posredoval je še enkrat, nakar so ga 2. 4. 1932 zares vpisali. 7. 7. 1933 je imenovani prosil za povišico.

S 1. aprilom 1933 je elektrarno Kogovšek prevzela italijanska firma SACEIO (S. A. Construzioni Elettricità Italia

Orientale). Anton Kos je že 27. 3. 1933 prejel račun 45 lir – za porabljeno električno energijo.

14. 7. 1933

Idrijska trgovka Vovkovca, doma na Zemlji, mu je iz Trsta prinesla liter metilnega alkohola in drugo.

15. 7. 1933

Od tržaškega agenta je kupil med ostalim šest naslonjal za glavo.

15. 7. 1933

Napravil 0,5 litra kolonjske vode Fuger. Nekaj dni pozneje je sestavil dvakrat po 0,45 l kolonjske vode (Hiacinte in Lilas).

9. 9. 1933

Štefan Lazar se je mojstru pisno zahvalil za uspešno zdravljenje izpadanja las. Podobno spoštljivo in hvaležno priznanje mu je 21. oktobra istega leta napisal idrijski zdravnik dr. Braggion.

27. 9. 1933

V spodnji kuhinji so mu vgradili nov števec električnega toka. Začetne številke so bile 000291.

18. 10. 1933

Prvič zakuril v peč. Prvi letošnji koš drv s terase.

Oktober 1933

Nova luč (SACEIO) je začela svetiti 24. 9. 1933. Plačal 75 lir, da so potegnili kabel od zunanje napeljave do števca (3. 9. 1933).

3. oktobra 1933 zapiše T. K.: Sedaj imamo celo hišo na moj števec.

30. oktobra 1933

Mojster je šel prosit rudniškega komisarja in župana Riccija za pomoč, če bo kovaško kladivo v Bašeriji na njegovi hiši še povzročalo škodo. Pomoč mu je bila obljubljena.

26. oktobra 1933

V nedeljo je bil v Idriji minister Pasquini. Prišel je ob 16,00, pred Didičem ga je čakalo vse polno ljudi. Minister je stopil še v topilnico, na grad in do Jožefovega jaska. Ob 18,00 istega dne je obisk končal. Prejšnji dan so imeli ves

dan zaprt lokal (tudi vse trgovine). Mojster pove, da so bili od 10,00 do 11,00 pri paradi na trgu.

6. 12. 1933

Davka za leto 1933 je bilo 532,78 lir (Ricchezza Mobile). Plačal je v sedmih ratah.

Dimnikar Lapuh je za leto 1933 računal 34 lir.

Za elektriko je bilo treba odšteti 283,80 lir (januar 19,35, februar 36,90, marec 27, april (SACEIO) – 45, maj 19,35, junij 19,35, julij 19,35, avgust 15,45, september 19,35, oktober 21,25, november 41,45).

19. 12. 1933

Na pristojni urad v Rimu je prosil za dovoljenje proizvodnje »Idrialita«. V dodatku je opisal sestavo svoje zdravilne kreme:

200 g mozga
100 g ricinusovega olja
5 g kininovega sulfata
3 g resorcina

27. 12. 1933

V tem letu je imel mojster precej dela z iskanjem dovoljenja za zdravljenje pleše in domačo izdelavo zdravilnih pomad, ki jih je uporabljal pri svojih znanih kurah. V letu 1933 je bilo stroškov za 341,40 lir.

2. 11. 1933 je pri Obrtniškem združenju v Gorici prosil za informacije glede prijave patenta. Istega dne je prejel potrdilo o plačani članarini za PNF.

27. 12. 1933

Tega dne (sreda) je bil v Gorici na Prefekturi prav zaradi omenjenega dovoljenja. Potrošil je 111,50 lir.

28. 12. 1933 si je v svoj zvezek prepisal zapisnik o vložitvi zahtevka za priznanje iznajdbe (Idrialita). Na Prefetturi della Provincia di Gorizia.

16. 12. 1933

V letu 1933 je zaklal 16 zajcev, doma vzrejenih (11. junija, 15. in 20. julija, 9. avgusta, 1., 19. in 29. septembra, 13., 20. in 31. oktobra, 10. in 17. novembra, 1., 2., 15. decembra).

2. 1. 1934 je T. K. prejel partijsko izkaznico (PNF).

3. 1. 1934

V letu 1933 je nakupil v idrijskem konsumu za 604, 10 lir robe, pri Ferdu Vidmarju pa za 763,25 lir. V obeh trgovinah so mu dali kalendar.

5. 1. 1934 se je mojster T. K. naročil na Družinski tednik. Prvo številko je dobil 11. januarja (stane 80 cent.). Tednik je prihajal iz Ljubljane vsak petek.

16. 1. 1934

Za vezilo očetu je kupil: 10 viržink, dve buči vina Vero-na, 1 kg mesa.

26. 1. 1934

Iz Rima (Ufficio della proprieta intellettuale) so mu sporočili, da je njegova iznajdba – pomada Idrialita vnešena pod številko 9615/933.

30. 1. 1934 je na davkariji prijavil zaslužek pri njem zaposlenih. (Josip Pajer, delavce 2160 lir, Vincenc Jež, vajenec). Po odbitku sindikalnega prispevka 12 lir je zneslo vsega 2040 lir.

27. 2. 1934

Pomočnik Josip Pajer je bil bolan 11 dni: od 16. do 27. februarja.

31. 3. 1934

Za velikonočne praznike obdaril očeta z bučo vina, Pajerja in Ježa s po desetimi liram.

Slika 7. Skupinski posnetek izpred Kosove hiše v Gasi. 1916. leta. Levo stojita Anton in Alojzija Kos. Sredaj v temni obleki sedita Tone in Ivan Kos.

18. 3. 1934

Pri Lazarju kupil 3,25 m štofa in podlogo za obleko: 280 lir.

20. 3. 1934

Iz Trsta naročil žarnice: dve 5-svečni, tri 15-svečne, ena 40-svečna, ena 60-svečna, tri 25-svečne. S poštino vred 91,50 lir.

21. 3. 1934

Štravsu (špenglerju) plačal 115 lir: delo okrog dimnika, popravilo stojala za dežnike, posoda za lonce (?), 3 železni podstavki za noge (brivnica).

24. 3. 1934

Za nabavo živil izdal 300 lir.

April 1934

Krojač Lapajne mu je za 75 lir sešil obleko.

6. april 1934

Pajerjeva plača je znašala 180 lir. Pripis: »... stran vzel 20 lir, davki 8 lir«.

V maju je pomočnik Pajer prejel 152 lir.

Maj 1934

Elektrika – 45,25 lir

Davek, 2. rata – 92,25 lir

Belo blago za hlače – kupil od Lazarja – 22 lir

Predpražnik – 4 lire

Klop z naslonjalom (mizar Jež) – 6 lir

Zavarovanje proti ognju, pri Helmichu – 25,80 lir

Nabava živil – 300 lir

18. 4. 1934

Ob zadnji steni pošte so postavili leseno drvarnico, krito z eternitom. Takoj je spravil vanjo meter jelovih drv.

6. in 7. 7. 1934 je kupil za 22 lir mozga in za 17 lir ricinovega olja.

5. 7. 1934 so belili kuhinjo. Malar Vončina je računal 15 lir. Srebrno pobronsali so še dimne cevi in vratca v peč.

21. 7. 1934

Z rumeno barvo preslikali okno v kevdru, dvoje vrat in stopnice v gornje stanovanje. V sivo so prebarvali ograjo na terasi (galendre).

24. 7. 1934

Pri dr. Braggionu zaradi zatekle in rdeče goleni. Zdravljenje: čez dan črna žavba, zvečer na bati jodov špirit in preveza. Stroški – 20,70 lir.

15., 16., 17. 7. 1934

Rajža iz Idrije v Trst na Morsko razstavo (La mostra del Mare); Idrija–Sv. Lucija (avtobus) – z vlakom v Trst. Dvakrat sta spala v Albergo Istria (44 lir). V Miramaru sta bila s šifom (1,50 lir na osebo). O razstavi sami ni ničesar zapisanega.

31. 7. 1934

Drugič pri zdravniku. Z nogo je veliko slabše. Dobil jodoformov prah. Dr. Braggion mu to pot obiska ni zaračunal.

2. 8. 1934

Dimnikarju Lapuhu plačal za pol leta (1. 1.–31. 7. 1934) – 17 lir.

5. 8. 1934

V nedeljo (ob 5,00) se je odpeljal v Tolmin (9,20) k zdravniku Alfonzu Serjunu. Z zdravljenjem dr. Braggiona očitno ni bil zadovoljen. V Tolminu je dobil rumeno pomado in še druga zdravila, vendar se bere, da je bil 9. septembra tudi pri dr. Santoru. Ob kopici predpisanih in kupljenih zdravil si je pomagal še sam: 22. avgusta je začel piti kislo mleko, da bi se mu kri sčistila (do 25. avgusta). 23. avgusta je začel devati na nogo korčkovne liste (hiacinte?) in pravi, da mu je močno vleklo ven.

4. septembra se je lotil zdravljenja z rumeno pomado. Dolgo se je vleklo. Šele 19. decembra je zabeležil, da je odvezal povoj in da je noga popolnoma zdrava.

11. 10. 1934

Prvi sneg v Idriji.

17. 10. 1934

Napravil je prošnjo za znižanje davkov, a mu niso ustregli. Še naprej bo plačeval na vsoto 2400 lir letno.

28. 10. 1934

Prvič v uniformi: dolge črne hlače, črna srajca, kapa, črn fes. Fes in pas je plačal pri Del Poju v Ustrani Gasi (32 lir). Od 9,30 so bili na glavnem trgu, ob 10,00 so šli do gradu, marširali so po trije v vrsti pred pošto, tam počastili

oblast, stopili dalje po stari Gasi nazaj na plac. Ob 10,30 so se razšli.

10. 11. 1934

S 1. novembrom je pri mojstru končal vajeniško dobo Vincenc Jež. T. K. mu je v slovenskem in italijanskem jeziku sestavil zelo dobro (tako stoji) spričevalo. 16. novembra ga je šel potrdit še na občino.

15. 11. 1934

Za koledar PNF plačal 15 lir.

6. 12. 1934

Od firme Fratelli Masutti prejel 200 koledarčkov: 250 kom – In crociera, 50 kom – Capriccio d'amore. Cena: 96,50 lir.

14. 12. 1934

Davkov v letu 1934 je bilo za 498,65 lir (6 rat). Za patent je moral na davkarji odšteti še 25,55 lire.

8. 12. 1934

Prav za praznik dobil radijski sprejemnik Telefunken. Plačilo na obroke. Takoj 204 lire, poštnina 4 lire in 12 me-nic po 7,50 lir. Ostali obroki po 68 lir mesečno. Sprejemnik je imel 59 postaj, v zvezku so vse prepisane. Rebecu, ki je aparat priključil na omrežje, je dal T. K. 10 lir.

18. 12. 1934

Pojavil se je brigadir (karabinjerji) ter popisal brivca in njegov sprejemnik Telefunken.

23. 12. 1934

Franco Troha je poskrbel za radijsko anteno in ozemljitev. Računal 21 lir.

13. 12. 1934

V združni mesnici sta Kosova izdala čekov za 585 lir. V zahvalo sta zato dobila 2,25 kg mesa.

31. 12. 1934

Za novoletna darila izdal: Mirku Krapšo, novemu vajencu – 5 lir, Pajerju – 25 koledarčkov in 10 lir, Felcu iz Čekovnika 5 lir, nečaku Marjanu Felcu 5 lir, atu bučo vina. »Na Silvestrovo ni bilo ne mraza ne snega, luštno, prav spomladno, še trobentice so cvetele«, prav veselo zaključuje mojster leto 1934.

December 1934

Pri Ferdu Vidmarju sta Kosova v vsem letu izkupila za 565,05 lir, v Konsumu manj – 297,35 lir.

9. 1. 1935

T. K. plačal prvi obrok za radio na Montu v Idriji: 68 lir.

11. 1. 1935

Pred hišo in v brivnici je zamrznila voda. Mojster je reševal s kurjenjem v zunanji štirni, a ni pomagalo, ker je voda zamrznila že v napeljavi pod mostom čez Nikavo.

21. 1. 1935

Franc Mohorič se je spustil iz Čekovnika z dvema krvavicama in četrt kile špeha. Mojster se mu je oddolžil s petimi cigarami in dvema štampiloma.

24. 1. 1935

Zapisal si je tri nasvete, kako zdraviti obolelo (?) lasišče: 1. Četrtniki litra rožne vode dodaj po 3 g resorčina, tani-na in kloralhidrata, 6 g glicerina in 50 g rektificiranega špirta. S to zmesjo si otri glavo po enkrat ali dvakrat na dan.

2. 3% žveplov vazelin. Z njim si tri večere po vrsti glavo dobro zmasiraj, četrti pa si jo umij z milom. Peti dan začni od kraja. Če te glava srbi, si jo med opisanim zdravljenjem vsako jutro odrgni s četrto odstotnim silicilnim alkoholom.

3. 10 g ogljikovokislega amoniaka raztopi v 50 g vode in zmešaj z 10 g arnikove tinkture in 100 g rektificiranega špirta. Zmes lahko filtriraš. Z njo si odrgni glavo dvakrat na dan.

27. 1. 1935

V nedeljo so imeli člani PNF občni zbor v telovadnici. V uniformi. Od 11,00 do 12,00. Ves dan je snežilo, 10 cm južnega snega.

28. 1. 1935

Bil je pri Pivku, izvedel, da od rimskega advokata nikakor ni odgovora in da bo Pivk ponovno pisal v Rim. Na Montu je prejel 53,20 lir. Izbrisali so mu namreč industrijski davek (izdelava mazila?) in mu pritaknili občinski davek 62 lir letno.

Slika 8. Mojster Kos v svojem brivskem salonu.

Januar 1935

Bolj ob koncu meseca si je Kos zapisal zapleten recept kako (ne le z masažo) zdraviti poškodovano lasišče, kako ohraniti barvo las, kako odstranjevati masten prhljaj, kako očistiti in utrditi slamniki.

14. 3. 1935

T. K. prosi na komando Circolo R. Guardia Finanza, da bi mu na obmejnih postojankah dovolili opravljati brivsko obrt. Omenja članstvo v »Fascio« in cenik: striženje las 1,50, britje 1, aboniranje 10 lir (4-krat striženje, 8-krat britje).

21. 3. 1935

V ponedeljek ob 8,00 zjutraj mu je dala Francka v roke zaželeno dovoljenje, ki ga je podpisal komandant Biondi Raffaele. Veljalo je za kraje:

Govejk, Ledine, Jazne in Idrija.

Odslej je hodil brit in strič »na brigado«. Npr.:

8. 4. 1935 – Jazne (6,00–18,00) – 20 lir

16. 4. 1935 – Govejk, Osojnica (6,00–16,00) – 9 lir

29. 4. 1935 – Jazne (5,30–17,00) – 4 lire

6. 5. 1935 – Govejk (6,00–11,00) – 0 lir

20. 5. 1935 – Jazne (6,00–17,30) – 12,70 lir

10. 6. 1935 – Govejk, Osojnica (6,00–20,00) – 13,50 lir

Nazaj domov se je včasih pripeljal s kakšnim vojaškim vozilom. V Jazne in Otalež se je vozil tudi s kolesom.

19. 4. 1935

T. K. je ponovno prosil v Rim, da bi mu vendarle dovolili proizvodnjo in prodajo že potrjenega zdravila

Idrialita. Pojasnili so mu, da je ministrstvo zahtevalo mnenje višjega sveta za zdravstvo.

31. 5. 1935

Notar Mosummecci mu je zastonj sestavil oporoko, v kateri je pretežno lastnino zapustil soprogi Julki (Koler), bratu 2000 lir in staršem dosmrtno stanovanje.

7. 6. 1935

Za posredovanje v zadevi Idrialita je prosil celo adjutanta (tenente generale) princa Umberta Savojskega v Neapelj. V zvezek si je poslano prošnjo v celoti prepisal.

21. 6. 1935

Mami je za vezilo kupil dve čokoladi, dve zobni pasti, 6 kosov mila, ščetko.

26. 6. 1935

Od zadruga je kupil za 12 lir mozga, pri Govekarju za 15 lir; v lekarni je nabavil 2 l ricinusovega olja, 10 g resorcina. Skupaj 63 lir.

1. 7. 1935

Na Višji svet za zdravstvo v Rimu ponovno prosi, naj bi mu izdali dovoljenje za izdelavo mazila.

10. 7. 1935

Drva za prihodnjo zimo:
11,5 m – od Šinkovca v Beli, po 22 lir
0,5 m – jelovih od Montanteta
Skupni stroški: 351,50 lir.

16. 7. 1935

Z goriške prefektore mu sporočijo, da privatnik ne more izdelovati takih preparatov.

1. 8. 1935

Šestnajstim apotekam in izdelovalcem zdravil (Gorica, Milan, Neapelj, Trst) pošlje lepo sestavljeno pismo, v katerem jih vljudno in po daljšem uvodu sprašuje, če jih morda zanima izdelovanje njegovega Idrialita. Na vsako pismo je nalepil znamko za eno liro.

22. 8. 1935

Piše dr. Cristianiju v Milan, prosi ga za pomoč pri registraciji svojega mazila in zaščitništvo. Pove o uspešnosti

svojega dela, o tem, da se pri njem trenutno zdravi 40 oseb in da je dr. Braggiona (idrijskega zdravnika), na katerega pomoč je računal, vzela vojska.

11. 9. 1935

Obnova stropa pri Medvediču. Delala sta ata in Medvedič, zidal je Gustl Dragina. Stroški 36 lir. Rudnik je dal kubik peska, v vsaki trugi za fajmošter apna, dva žaklja slame in pol kubika mivke. Ing. Pellis je že 2. 9. 1935 podpisal ceglec za material.

12. 9. 1935

Aprovizacija:

8 kg makaronov – 17 lir
4 kg sladkorja pri Erženu – 24,40 lir
6 kg sladkorja pri Turku in v Konsumu – 36,60 lir
2 l špirita – 5,60 lir
2 l ricinovega olja – 24 lir
mozeg – 14 lir
resorcin – 2 liri

10. 10. 1935

Spet piše na patentni urad v Rim. Ker so mu zavrnili registracijo Idrialita, a jim je poslal položnici za skupno 350 lir, jih prosi, naj mu denar vrnejo.

6. 11. 1935

S SIMAR-ja v Milanu (Societa Internazionale Invenzioni) mu odgovorijo, da mu lahko le preskrbijo dokumentacijo za patent.

28. 11. 1935

SIMAR-ju pošlje naročilo za izdajo dokumentov ob uveljavljanju svojega patenta.

12. 11. 1935

Na goriško prefekturo prosi, da mu dovolijo izdelavo in prodajo Idrialita.

13. 11. 1935

SIMAR mu pošlje navodila in razloži postopek pri patentiranju v Italiji in na tujem.

25. 11. 1935

SIMAR mu v dopisu predlaga spremembo imena Kosomega izdelka.

10. 12. 1935

SIMAR predlaga, kako iskati primerno ime za novo pomado. Naštejejo izhodišča: Kosovo ime (npr. ANKOS), označevanje rasti las (RISORGO), izhajanje iz latinskih ali grških besednih korenov (TRIG...), označevanje mladosti (PRIMAVERA...) ali pa obilnega lasišča (TRECCIA).

29. 1. 1935

T. Kos SIMAR-ju zaradi prevelikih stroškov odpoveduje sodelovanje.

4. 10. 1935

Sklenili so vajeniško pogodbo s Stanislavom Čibejem, obenem ga je mojster vpisal v Bolniško blagajno (Cassa Malati, Tolmin).

12. 10. 1935

Za vrt pri hiši Pogrebnege društva je plačal 11 lir.

Darove v obliki čipk (špic) je takole navedel:

- 7. 9. 1935 – Cogelli – za 25 lir
- 9. 10. 1935 – Maršal od stariona – za 25 lir
- 8. 10. 1935 – Maršal Nicoli, Nucleo – za 30 lir
- 7. 11. 1935 – Tenente Moreno – za 30 lir

12. 11. 1935

Popis domače zaloge.

V peči: 60 kg moke
24 kg makaronov
4 kg sladkorja

V kredenci: 25 kg moke
4 kg makaronov
3 kg sladkorja

3. 12. 1935

Tako piše: »Danes so mi prvič plačali doma za stanovanje – 20 lir«. (Najbrž misli očeta in mater, ki sta živela pri njem.)

5. 12. 1935

Davki za leto 1935 so znašali 533,10 lir. Vse plačano.

10. 12. 1935

Za elektriko Selvec (prej se je imenovala SACEIA) dal 49,70 lir.

10. 12. 1935

Za Befana Fascista (nekakšen Miklavž) je dal 2 liri.

31. 12. 1935

Zadnjih 9 dni le dežuje, sneg je skopnel (scopnel), toplote 10 gradov. Na Silvestrovo lumpali pri Grudnu na Zemlji (od 21,00 do 5,00). Mojster Kos je potrošil 8 lir.

11. 2. 1936

Ob minulem novem letu je oddal 197 žepnih koledarčkov, zanje so mu klienti skupno dali 45 lir.

Za naslednjih sedem let v Kosovi zapuščini ni najti zapiskov. Zakaj? Težko verjamem, da si tako preudaren človek ne bi beležil še naprej! Menim, da so »izginili«! Najbrž jih je uničil sam, morda šele na stara leta. Sledovi, da je s svojimi pisanimi spomini živel vseskozi, so večkrat zelo očitni.

Z drugim delom svojih zapiskov je začel tistega dne 1943. leta, ko ga je italijanska oblast vpoklicala v BATAGLION SPECIALE. Pot vojaškega brivca se zdi morda lagodnejša, pa vseeno dovolj slikovito pripoveduje o mučnih letih taboriščnikov in vojnih ujetnikov na dolgi kalvariji skozi Italijo, čez Sardinijo in Korziko v južno Francijo. Kot njegovi tovariši se je tudi Tone Kos šele 1946. smel vrniti domov.

Človeško zanimivejši je zadnji del njegovih beležk (1946–1974). Govori o zrelem poročenem moškem brez otrok, ki neizmerno ljubi urejenost v svojem poklicu in življenju, a mu vsakodnevno utečeno delo sploh ne maši vseh duhovnih vrzeli, ki ob neskončnem ponavljanju in samoumevnosti doživetega režejo v dušo. Rad bi bil še bolj zadovoljen sam s seboj. Rad bere in o prebranem globoko razmišlja. Vrača se vase, bi rekli. Z lastnimi spomini se spoprijema bolj in bolj. Stara se... V svojem pisanju nam je na las podoben. Na koncu se nam morda zazdi, da prelistavamo nekaj svojega. Presenetljivo je, kako izdajalske sledove lahko pušča človek za seboj!

VIRI

- Zapiski A. Kosa
- Ildrijski razgledi
- Arko: Zgodovina Ildrije
- Arhiv R. T.
- Zupnijski arhiv

SLIKAR JURIJ TAVČAR »IDRIJSKI«

V povojnem času, do osamosvojitve, je bil slikar Jurij Tavčar prezrt, njegovo delo nabožne vsebine pa zamolčano.

Jurij Tavčar (nem. Georg Tautscher, op.p.) je bil rojen 10. 4. 1820 v Spodnji Idriji, hiša št. 5; umrl je v Idriji 9. 3. 1892.¹ Bil je premožen, v Idriji je imel kar tri hiše.² Layerjevi neposredni ali posredni učenci so baročno izročilo nadaljevali tja do tretje četrtine 19. stoletja. Layerjev učenec je bil tudi njegov posinovljenec Josip Egartner, ki je prevzel njegovo delavnico v Kranju in pri katerem se je učil Jurij Tavčar »Idrijski«. Ohranjena je še njegova freska v nekdanji Layerjevi hiši št. 52. Slika kaže prizor, kako dva vola vlečeta senen voz, ob katerem stopa kmet. Slikar Jurij Tavčar je imel učence in pomočnike. Delal je širom po Sloveniji, zlasti na Kranjskem in Primorskem pa tudi v Istri. Njegova dela razodevajo vpliv Layerjeve šole. Za baročno tradicijo značilne so tudi močne in žive barve. Za Tavčarja je značilna temno modra barva.

Tavčarjev učenec je bil Jernej Jereb st. iz Vrha pri Žireh (1839–1929), ki je po učni dobi 6 let ostal Tavčarjev pomočnik še 7 let. Idrijski slikar Ludvik Grilec (1851–1910) se je tudi sprva učil pri Juriju Tavčarju, nadaljeval je na dunajski in beneški akademiji. Naslikal je Tavčarjev portret, ki ga hrani dr. Vončina na Ptuj. Tudi Matej Trpin se je učil pri Tavčarju.³

Dela, ki jih je slikar Jurij Tavčar naredil za Idrijo: slika sv. Ahacija za cerkev sv. Barbare in okvir, ok 1854. leta; popravil je sliko sv. Florijana in veliki oltar cerkve pri sv. Križu, 1881;⁴ leta 1872 se je posebno potrudil za popravo, zlasti za notranjo ureditev in olepšavo rudniškega gledališča. Gledališki odsek je priznal njegove zasluge s tem, da mu je prepustil pritlično ložo števil. 2 v dosmrtno uporabo.⁵

Mnogo je delal za naročila izven Idrije: za Šent Rupert je naslikal l. 1845 križev pot, ki je sedaj na Veseli gori. Njegove slike se nahajajo še v Žužemberku: 1. Kraljica

sv. rožnega venca, 1859, 2. sv. Janez Nepomučan, 3. sv. Frančišek Asiški, morda tudi sv. Frančišek Ksaverijan, slikan popolnoma v Layerjevem slogu, in križev pot po Fuehrichu, 1864; v Šent Rupertu se je ohranil križev pot iz l. 1858 ter kipa sv. Antona puščavnika in Kraljice sv. rožnega venca, 1857; na Strmcu pri Sodražici: 1. sv. Boštjan in sv. Rok, 1857, 2. sv. Anton puščavnik; pri sv. Gregorju pri Ortneku: 1. sv. Jožef, 2. sv. Aleš, 1857; na Dobovcu križev pot, posnet po Fuehrichu, zelo lep, v živahnih barvah; v Tolminu: 1. Kraljica sv. rožnega venca, 1861, 2. sv. Jožef, 1862; v Spodnji Idriji: pet oltarjev in križev pot; v žužemberški župniji je popravil oltarje v Trebči vasi, na Vinkovem Vrhu in na Vrhovem, nov oltar pa je naredil za Mačkovec; v Otaležu: 1. Mater božjo, 2. sv. Jožefa, 1876, 3. sv. Janeza Nepomučenca; v mirmski podružnici sv. Helene dva oltarja: 1. sv. Helene, 2. Naše ljube Gospe; v Soči na Bovškem je njegovo delo križev pot iz leta 1871; v Cerkljah pri Kranju je prenovil oltarja sv. Antona in sv. Ane; v Komendi najdemo kip kraljice sv. rožnega venca; v Lahovičah sliko sv. Florijana iz l. 1881, naredil pa je tudi velik oltar; na Šenturški Gori: 1. sv. Urh, 2. Kristus na križu; na Spodnjem Brniku pri Cerkljah: velik oltar sv. Simona in Juda; v Godoviču: 1. sv. Družina, 2. Mati božja; v Trsteniku je izrezljal tri oltarje in napravil sliko sv. Martina; v Tenetišah je popravil oltar; v Tržišču je 1882 popravil velik oltar in napravil nov tabernakelj, 1882; na Šent Joštu nad Vrhniko sta njegova dva stranska oltarja; na Sv. Gori križev pot; pri Sv. Jakobu ob S. pa Brezmadežna, 1875. Izdelal je tudi kipe za veliki oltar na Mirni in slikal križev pot l. 1852 in 1856 veliki oltar v Spodnji Idriji. Delal je tudi za Metliko, Karlovec, Čepovan, Dolino pri Trstu in za Istro.⁶ Delal je glavni oltar župnijske cerkve Matere Božje v Gornjem Logatcu, tabernakelj je lesen, l. 1878.⁷

Slikarska in rezbarska dela Jurija Tavčarja se nahajajo še v cerkvi sv. Magdalene pri Božakovem pri Metliki.

Cerkev je zelo stara (prvič omenjena leta 1334) in lepa. Posebno so ponosni na stranske slike, ki so delo idrijskega podobarja Jurija Tavčarja.⁸

Razen njegove bivše hiše, danes na Mestnem trgu 16, je v Tavčarjev spomin v Idriji do danes ostalo bore malo. Slika Brezmadežne z angeli (140×76 cm), olje na platnu, nastala leta 1862, in nedokončani oljni portret neznanе osebe, brez letnice, verjetno delo enega od njegovih pomočnikov. Ohranjena je tudi popotna palica, ki mu je služila na njegovih potovanjih.

Posestniki hiše so se takole vrstili:

Pred letom 1848 Barbara Kobau; hiša je takrat nosila št. 27. Istega leta je bila hiša z vrtom prodana Leopoldu Zhuck (Čuk); nekaj let pozneje, ok. 1860 leta, je hišo kupil slikar Georg Tautscher (Tavčar). Hiša je bila v njegovi posesti do 1892. leta. Po njem so dedovali:

1/2 Karolina Nagode, Idria

1/2 Marija Vončina, Ljubljana

Po Karolini Nagode so 1906. leta dedovali:

1/6 Marija Gostiša, Celje

1/6 Zofija Harmelj, Osek

1/6 Gustav Haischer, Gradec.

21. junija 1921 je hišo kupila trgovka Katarina, vdova Rupnik, roj. Kogej; 25. maja 1932 je hišo kupila trgovka Frančiška Majnik, roj. Šinkovec.

8. aprila 1871 je gorelo na placu pri Tavčarju, je zapisano v beležnici rudarja Štefana Moravec, roj. 1820. leta. Ta podatek je po svoje pomemben, ker naj bi bila po letu 1871 poškodovana hiša deležna obnove oziroma pozidave manjkajočega krila, nakar je hiša postala baročna masa kvadratničnega tlorisa s piramidasto streho. Po pisanju domačina, trgovca in župana Karla Trevna (1890–1972), dolgoletnega proučevalca idrijske preteklosti, je slikar Jurij Tavčar imel svojo delavnico v svoji hiši št. 77, danes Mestni trg 16.

Fotografija hiše je delo prvega poklicnega slovenskega fotografa. Ernest Pogoreltz (1838–1892) je imel v Ljubljani delavnico in pomočnike. Obrtno dovoljenje je dobil l. 1859, ko je bil tudi vpisan v obrtni register. Svečanemu fotografiranju je prisostvovala tudi skupina

Jožef Mrak: Načrt in prerez idrijske živosrebrne jame (detajl), 1770

Hiša Jurija Tavčarja, fotograf: Ernest Pogoreltz, Ljubljana, ok. 1879

petnajstih domačinov vseh starosti. Postavili so se v vrsto, saj ni bilo pogoste prilike, da bi se brezplačno fotografirali. Nad litoželeznim balkonom med dvema oknom je umeščena velika nabožna olnata slika, delo slikarja Tavčarja, z letnico 1862. Slika je tam kljubovala vsem vremenskim prilikam do leta 1930. Zvečer je sliko osvetljevala zasteklena petrolejska laterna. Pritrjena je bila na premičnem, lepo izdelanem železnem podstavku.

P.S.: Za poslane fotokopije podatkov o slikarju J. Tavčarju se lepo zahvaljujem Narodni galeriji v Ljubljani

OPOMBE

¹ Rojstna knjiga 1785–1826, župnišče Sp. Idrija.

² Znani sta dve hiši, ki sta bili v posesti slikarja Jurija Tavčarja. Ena je na Glavnem trgu, druga pa v neposredni bližini. Za boljše ponazoritev nastajanja hiše na Glavnem trgu se povrnimo na začetek 16. stoletja.

V knjigi M. Arka – Zgodovina Idrije, str. 6, na začetku poglavja je zapisano, citiram: Avstrijska država je takrat potrebovala veliko denarja. Imela je pičle dohodka in turške vojne so cesarske blagajne vedno praznile. Dober studenec stalnih letnih dohodkov je pa obetal postati idrijski rudnik. Zato je cesar ukazal, naj se na njegove stroške napravi nova jama z imenom »Knežji rudnik« – »Fuerstenbau. Vanj je peljal rov, ki so ga izkopali nekako v sredi sedanjega mesta, kjer stoji danes hiša gospe Rupnikove (nekdaj Nagodetove), št. 77/76, in se je imenoval jašek sv. Katarine. (konec citata). Rov so leta 1682 zasuli.

³ Slovenski biografski leksikon – 1980, str. 45.

Andrej Žigon: Cerkevno stensko slikarstvo poznega 19. stoletja na Slovenskem – 1982, str. 22, 23.

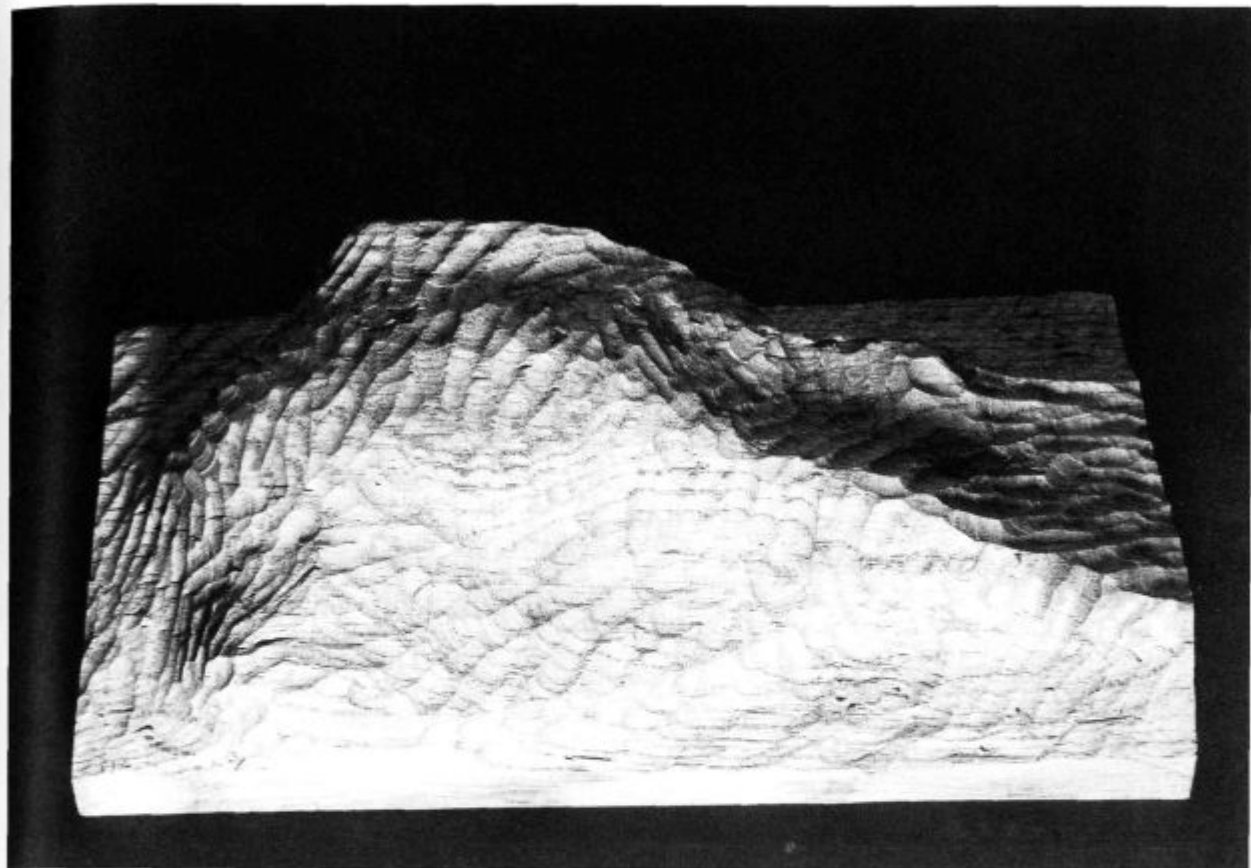
⁴ M. Arko: Zgodovina Idrije, str. 180, 194.

⁵ Četrti Izvestje Mestne nižje realke v Idriji za 1904/5.

⁶ V. Steska: Slovenska umetnost I, Slikarstvo, str. 290, 291.

⁷ Logatec, Črtice iz življenja kraja in obeh župnij, 1990, str. 59.

⁸ Časopis DELO, poglavje: Kulturni koledar od 4. do 10. 8. 1990.

Gruda I, mala plastika, hrast, 1996

LITERATURA

MARIJA VOGRIČ

ODLOMKI IZ TRILOGIJE: VOJNA IZ LJUBEZNI

NAMESTO UVODA

Nemara sem se že rodila s predstavo o konju, tem čudovitem lepotcu narave. Vsekakor pa je bilo moje otroštvo prepleteno s sanjami o divjih ježah, polnih doživljajev in pustolovščin.

Mama bi moje rojstvo skorajda plačala s smrtjo. Po porodu je hudo zbolela in le za las sem ušla usodi, da bi postala obojestranska sirota. Očeta namreč nisem poznala. Morda se sliši neverjetno, a vendar je res, da ga tudi pogrešala nisem.

Mnogo let pozneje bi se mama lahko poročila. Zadnji in najbolj vztrajen snubec je bil premožen kmet iz hribovske vasi na Tolminskem. Nezaželenega »očeta« sem se na vse kriplje otepala. Mami ni preostalo drugega, kot da odslovi snubca in se za zmeraj odreče upanju, da bi si ustvarila popolno družino in dom. Še danes čutim krivdo, zato vselej napravim velik ovinek pred tem spominom. Bo že držalo, da otrok najprej misli nase in šele potem na druge. Če seveda utegne.

Mamo sem tako nehote obsodila, da je najlepša leta še naprej zapravljala kot dekla, ne da bi imela lastno streho nad glavo in eno samo ped lastne zemlje. Kadar ni služila pri kmetih, se je s »pankrtom« na hrbtu pehala za dninami po raztresenih hribovskih kmetijah. Pozno v noč sva se po kozjih stezah vračali v domačo vas...

Domače živali so bile najlepši del mojega otroškega sveta. Moja otroška leta so tekla sredi

krav, teličkov, prašičkov, piščancev, muckov in psov, ki so me obkrožali. Toda med njimi sem vseskozi pogrešala konje, junake mojega pravljičnega sveta. Zato so se mi vedno znova vpletali v sanje. Iz njih sem se prebujala z občutkom, da sem spet opeharjena...

Nekaj let pred izbruhom druge svetovne vojne sva z mamo morali s trebuhom za kruhom. Iz dninarice se je čez noč prelevila v deklo z vsemi senčnimi stranmi. Sončnih se ne spominjam. Čeprav so bile moje roke še otroško drobne in nemočne, sem dekla postala tudi jaz, kajti prijeti sem morala za vsako delo, ki sem ga zmogla. Vendar je bila med nama razlika. Mama je bila za svoje delo plačana, jaz pa ne. Morala sem biti zadovoljna, da sem smela z drugimi sesti k mizi in potešiti glad.

Kmalu sem postala kravji pastir. Čreda, za katero sem skrbela, je bila majhna: tri krave, telica in konj Pram. Tega sem bila najbolj vesela. Imel je največ soli v glavi in nikoli ni povzročal težav...

(Iz mladinske pripovedi Prva ljubezen)

Marija Vogrič, pedagoginja-andragoginja, družbenopolitična in kulturna delavka, publicistka, pisateljica romanov, mladinskih pripovedi in filmskih scenarijev, se je rodila v Jaznah na Cerkljanskem. Ob delu je dokončala Dopisno ekonomsko srednjo šolo v Kopru, 1964. diplomirala kot izredni študent

na Visoki šoli za politične vede v Ljubljani in 1978. še na Fakulteti industrijske pedagogike na Reki.

V letih 1955–1961 je bila profesionalna predsednica Okrajnega komiteja Ljudske mladine Koper, nato je prevzela dolžnosti profesionalne podpredsednice Okrajnega sindikalnega sveta za okraj Koper, po združitvi okrajev Koper in Nova Gorica pa je do 1965. opravljala isto funkcijo za celotno Primorsko. 1966. je postala direktorica Delavske univerze Koper (pozneje Obalne DU), ki jo je vodila vse do upokojitve 1984.

Vogričeva ima za sabo bogato družbenopolitično, strokovno in pisateljsko delo. Bila je brigadirka in celo komandant srednješolske koprskе brigade, zvezna poslanka, občinska in okrajna odbornica, članica predsedstva CK LMS, republiškega sveta ZSS, Glavnega odbora SZDL in kasneje Republiške konference SZDL Slovenije, podpredsednica Zveze ljudskih univerz in Andragoškega društva Slovenije, predsednica Temeljne izobraževalne skupnosti obalnih občin, predsednica Izdajateljskega sveta Primorskih novic. Za svoje delo je prejela številna družbena priznanja in nagrade: Medaljo zasluge za narod, Žagarjevo nagrado, Red dela s srebrnim vencem, Srebrni znak Zveze sindikatov Slovenije, Zlato plaketo Zveze delavskih univerz Slovenije, Priznanje Andragoškega društva Slovenije, Primorskih novic, Nagrado 15. maj in Srebrno plaketo občine Koper, Priznanje ZSMS-MDA Istra in druga.

S pisanjem se je začela ukvarjati že med vojno. Njene pesmice in igrice so pionirji recitirali in igrali na mitingih, pa tudi sama je nastopala z njimi. S podobnimi literarnimi poskusi je nadaljevala tudi v cerkljanski nižji gimnaziji in 1947. je bila celo povabljen na prvi povojni kongres slovenskih književnikov. Prvi literarni

prispevek je objavila v knjigi Tako je bilo trpljenje. Kasneje je s prispevki sodelovala v Mladini, Delu, Slovenskem Jadranu, Primorskih novicah, Primorskih srečanjih, Prosvetnem delavcu, Delavski enotnosti, Savremeni praksi in drugih listih. Objavljala je priložnostne članke, črtice, satirične zapise, reportaže o potovanjih po tujih deželah, iz življenja v mladinskih delovnih brigadah in kritična razmišljanja. Pomembnejših objavljenih prispevkov je nad petdeset.

Po letu 1961 se je lotila tudi zahtevnejšega pisateljskega dela. Doslej je izdala romane Ljudje bodo ostali, Zaznamovani, Neptunov krst, Vojna iz ljubezni (I. II. in III. del) ter mladinski pripovedi Sonce v zenitu in Prva ljubezen. Vogričeva je kronist svojega časa. V pisanje vključuje svoje osebne, čustveno obarvane izkušnje pa tudi pričevalsko dokumentarne prvine. Njena zavzetost je vedno na strani poraženih, izločenih, krivično odrinjenih ljudi.

Vogričeva se uspešno ukvarja tudi s pisanjem filmskih scenarijev ter režijo filmov in TV oddaj. Gre za več kot 25 dokumentarnih, vzgojno-izobraževalnih filmov in oddaj, med katerimi so najpomembnejši: Ko je bilo najtežje biti človek (I. in II. del), Rastemo v svobodi in miru (Svoboda nam ni za vselej dana), Bo ta svet še človekov dom, Molitev nekega psa ter več filmov za poklicno usmerjanje.

V zadnjih letih se Vogričeva največ zadržuje v počitniški hiši na Črnovrški planoti, kjer snuje svoja književna dela. Tu je v letih 1991 in 1996 nastajala trilogija Vojna iz ljubezni, ki je v slovenskem prostoru zbudila veliko pozornost zaradi avtoričinih kritičnih pogledov na slovenska pota osamosvajanja.

Objavljamo nekaj odlomkov iz trilogije.

VOJNA IZ LJUBEZNI

Danes so mi ubili prijatelja. Padel je na bojišču najbolj nore, umazane, nesmiselne vojne. Sicer pa – katera vojna ni nesmiselna? In vendar si človeštvo vedno znova izmišlja cilje, s katerimi opravičuje vojno kot sredstvo za uresničenje.

»Na novinare neče pucati!« so bile poslednje besede mojega prijatelja. Kakšna naivnost! Kadar vojaku zavladata strah in mržnja, so meje med dejanskim in namišljenim sovražnikom zabrisane. Pa čeprav sredi premirja. Novinarska ekipa, ki izza grmovja upira vanj snemalno kamero, je kakor tiha grožnja. In še ena človeška tragedija je tu...

Pred mano se na televizijskem ekranu druga za drugo vrstijo slike. Zadnji kadri, ki jih je posnela Žarkova kamera, pripoveduje špiker. Osiješka pokrajina, vsa v zelenju in soncu. Ob pogledu na tank zvezne vojske v ozadju me zmrazi.

Po cesti se snemalcu približujeta hrvaška gardista. Iz kratkega pogovora s televizijsko ekipo zvemo, da se že pogajata s posadko v bližnjem tanku, naj bi se čimprej pridružila vojaški koloni. Nenadoma se član novinarske ekipe naglo skloni pred rafali, ki nepričakovano zaregljajo iz zamaskiranega tanka v daljavi. Kamera zamre v temo. Prijateljeva roka je omahnila za vselej...

Za košatim grmom je kot spodsekan padel na obraz in obležal na travi. Kamera, zdaj v rokah njegovih kolegov, se vedno znova vrača k truplu. Vem, da mi teh prizorov ne bo nikoli uspelo izrinuti iz spomina. O bog, upam, da jih ne gledajo njegovi otroci! Zdaj so sirote...

* * *

Zagrebško pokopališče je tiho in spokojno. Nemo stojim ob Žarkovem grobu. V mojih očeh

ni odrešilnih solza, ki bi blažile bolečino. Zdavnaj so presahnile. Tako ali tako niso in ne bodo nikogar ganile. Svet ni last solzavih in mehkužnih ljudi. Od nekdanj pripada močnim, ki se pred ničimer ne ustavijo, ničesar ne obžalujejo in nikogar ne objokujejo.

Čeprav se mi hoja na pokopališče zdi odvečno početje in nespameten običaj, saj zato ni nikomur laže, sem vendar zdaj tu, kjer počiva prijatelj. Odsotno lovim odmeve vrvenja človeškega mravljišča s Trga bana Jelačića, kjer domačini proslavljajo sprejem mlade države v spoštljivo družino Združenih narodov. Vse kaže, da ta dogodek pomeni izpolnitev največjih želja tvojih rojakov, trpko pomislim, ko polagam šopek rdečih vrtnic k prijateljevemu vzglavju. Nič manj ga ne pogrešam kot tedaj, ko je do mene segla novica o njegovi smrti...

Nikoli več ne boš potoval z mano, občudoval in na filmski trak verno lovil lepote podalpske dežele. Rad si jo imel, kajti nekoč je bila tudi del tvoje domovine. Nič več se ne bova ustavljala vrh trojanskega klanca, da bi v kamero ujel pogled na zasavsko dolino, polno sonca in senc, pa v Robanovem kotu in Logarski dolini, razpeti v tišino, ki jo zmoti le pozvanjanje kravjih zvoncev. Tudi na morje ne bova več zrla z zelenega Tinjana. Ne boš več ponosen sestopal z našega orjaka, otovorjen s kamero, in užival pogleda na jezera, šopke planik, planinske kočice...

Tudi v bratske republike ne bova več šla na potep. Na vzhodu bi naju sprejeli kot vsiljivca, če naju ne bi celo ozmerjali s sovražnikom. Zdaj vem, moj ubogi mrtvi prijatelj, da so bile zaman vse žrtve na Neretvi, Kozari, Sutjeski... In v Jasenovcu. Zaradi njih svet na Balkanu ni niti za las boljši. Izpolnila se je zlovesča napoved strahot, pred katerimi sviri pesnik v najinem filmu:

»Jasenovac je majhen kraj na bregu reke in na velikih zemljevidih ni njegovega imena. Jasenovac je ogromno jezero bolečine, vrisano v vse zemljevide zločinov, ki so jih storili fašisti med drugo svetovno vojno. Popotnik, ki prihajaš s katerekoli strani sveta, ustavi se na tem križišču! Ne samo, da bi se poklonil travam, ki rastejo iz razpadlih kosti sedemsto tisoč mož, žena in otrok. Postoj in prisluhni šumenju bilk, ki rastejo iz mrtvih src. In spoznal boš, da tudi tvoje šepeta isto pripoved...

Jasenovac te opominja, da moramo mi živi ohraniti mirno nebo nad nami. In da ne smemo nikoli več dovoliti, da bi kdorkoli kjerkoli še izvilkel zarjavel nož sovraštva in zločina. Da bi se lahko imenovali ljudje... Da bi se zvezde prihodnosti ne sramovale človekovega imena...«
(Odlomka iz prvega dela trilogije)

* * *

Sredi januarja sem s cerkljanskih hribov dobila nenavadno pošto. Ko sem odprla veliko kuverto, sem zagledala kup popisanih listov, iztrganih iz šolskega zvezka. Kako si je Danica lahko vzela toliko časa za pisanje? Že res, da je zaradi zime ne kliče delo na polju, vendar na kmetiji opravkov nikoli ne zmanjka. Vsebinska pisma je bilo zame pravo presenečenje.

»Že dolgo čutim potrebo, da bi se s kom pogovorila o vsem, kar me zadnje čase hudo vznemirja, vendar ne najdem človeka, ki bi me razumel. Mož posluša vsa televizijska poročila, sledi dogajanju v parlamentu in na bojiščih po bivši domovini. Sproti mi poroča, razlaga vnaprej, kaj vse se bo še zgodilo. Tega sem od nekdanj navajena, zato me ne moti, le lasje se mi pogosto naježijo, saj se mu napovedi druga za drugo uresničujejo. Napovedi strahot in gorja, ki jih je na Balkan prinesla vojna. V spominih bredem po daljni preteklosti, odhajam v prva leta najinega zakona, ko je sosedom tako rad

pripovedoval, kaj vse nam bo prinesla bližnja prihodnost. Tudi takrat se ni zmotil. Zato so mu ljudje dali vzdevek Prerok. Sem ti to kdaj omenila? Najbrž ne, ker sem se te njegove lastnosti ali sposobnosti na tistem sramovala. Sosedom se je dajal v zobe, in to mi ni bilo všeč. Sva pač različna značaja. On se razburja, kritično spremlja dogodke v okolju in novi državi, se sekira in javno obravnava probleme, ne glede na koga naleti. Jaz ga potrpežljivo poslušam, tolažim in mirim.

Povod za pismo je bila televizijska oddaja Domovina, narod, bog, ki ji bodo sledile še druge. Sta jo gledala? Vmes so prikazovali dokumentarne filme iz leta 1944 o protestnem shodu proti komunizmu v Ljubljani. Na govorniškem odru so se vrstili domobranski oficirji, general Rupnik, pokazali so škofa Rožmana... Rojaki iz Argentine so obujali spomine na doživljanje v vojnih dneh. Moža je dvignilo do stropa, ko je domobranec z Dolenjskega pripovedoval, kako so partizani rezali jezike, nosove, ušesa, kopali oči... Lažeš, lažeš! je besno planil pokonci in se začel ozirati okrog sebe, kot bi iskal trd predmet, da bi ga vrgel v ekran. Sunkovito se je obrnil k meni. Na njegovem obrazu sem brala silovito ogorčenje. Kar je slišal, ga je globoko pretreslo. Prepadeno in zaskrbljeno sem ga gledala, ker se je tako vznemiril, da je težko dihal. Naši fantje in moške v partizanih niso ne mučili ne požigali! je užaljen komentiral. To so delali ustaši in Nemci! In belogardisti! Nikoli kaj takšnega nisem slišal za partizane. Tudi jaz ne, sem mu pomirjujoče pritrdila.

Kmalu po vojni sem delala na Notranjskem, kjer je bilo domobranstvo precej razširjeno. Ljudje so mi pripovedovali o vojnih strahotah, a da bi partizani kaj takega počeli, nihče ni omenil. Med pričevanjem Hitlerjevih zaveznikov je bila maša, župnik pa je ves čas pridigal proti komunizmu. Ne vem, če bom gledala še katero oddajo, preveč so me prizadele laži. Mož se je

čudil, kako dovolijo predvajati take filme. Najbrž so komaj dočakali, da so lahko spregovorili v javnosti. Kot gadje so, ki prilezejo iz skalnih votlin, je rekel. Ti so zdaj prišli iz svojih skrivališč, da bi se maščevali za preteklost, sem pripomnila. Kje ste bili skoraj petdeset let, ko smo gradili in obnavljali porušeno domovino! je jezno vzkliknil. Le pridite na obisk in si oglejte sadove našega dela!

Razpravljala sva dolgo v noč. Razkrilo se nama je, od kod izvirajo razprtije in kdo je kriv za razvaline skupne domovine. Vsi ti nasprotniki iz Slovenije, Hrvaške, Bosne in kaj vem od kod še, ki so pobegnili v tujino in so naseljeni po celem svetu, so nam zavidali svobodo, mir in napredek. Nikogar se nam ni bilo treba bati, če bi se mu zahotelo naše zemlje. Nevoščljivi nam niso bili le bivši domobranc na tujem. Tudi drugim iz naše generacije ali še mlajšim, ki so v prvih povojnih letih zbežali čez mejo, smo bili trn v peti. Da ni bilo zanje zaposlitve in dela? Kolikor si ga hotel! Kdor je delal, se je lahko oblekel in obul, pa tudi lačen ni bil. Pavle je začel naštevati vse prostovoljne delovne akcije, kako je sodeloval pri izgradnji Nove Gorice, kjer je dobil pohvale in postal celo udarnik. Še zdaj hrani tista priznanja. Pripovedoval je, kako je šel delat na Gorenjsko, nato h globinskim vrtalcem v Idrijo, da je bil bliže doma, pa v Planino nad Cerkno. Tisti so šli čez mejo, ki se jim ni ljubilo delati. Mislili so, da bodo v tujini lepo živeli in držali križem roke. Zbežali so tudi taki, ki jim ni bil všeč naš sistem, je dodal.

Seveda sem se strinjala z njim. Kako tudi ne? Dobro se še spomnim, kako so moji sodelavci v Idriji kritizirali, kaj vse so govorili o takratni oblasti, nato pa čez noč izginili neznano kam. Po pravici povem, da sem se tega večera naveličala poslušati stokrat pripovedovane zgodbe. Pustila sem ga pri televizorju in šla spat.

Toda spanca ni bilo. Premišljevala sem o preteklosti. Zaneslo me je v leto 1945. Za mlade ni bilo dovolj le dela, pač pa tudi možnosti za šolanje. Naokoli so hodili aktivisti in popisovali vse otroke, stare od dvanajst do petnajst let, ki so želeli na tečaj v Cerkno, kjer bi jih pripravili za sprejem v nižjo gimnazijo. K nam jih ni bilo, ker sem bila edinka. Kdo bo pa kmetijo prevzel? Kmalu sem izvedela od otrok, da gredo na tečaj. Bila sem zelo prizadeta, ker so me aktivisti prezrli. Z jokom sem prisilila očeta, da me je šel vpisat. Vsaj dobro slovensko se boš naučila pisat in brat pa računat, da te svet ne bo okrog prinašal, je nazadnje nerad pristal. Kako vesela in srečna sem bila! Želela sem si družbe sovrstnikov, ki sem jo hudo pogrešala.

Na tečaj nas je iz naše vasi odšlo deset. Nekateri niso opravili sprejemnega izpita, drugim se ni ljubilo učiti ali pa jih je grizlo domotožje. Tako sva ostali samo s sestrlično. 1948. sva končali nižjo gimnazijo. V začetku je bilo med nami nekaj vojnih sirot. Gotovo se še spominjaš deklet, saj si bila tudi ti na tečaju. Očetje so jim padli v partizanih. Vse šolanje z internatom vred so imele brezplačno, pa se niso hotele učiti. Raje so čez nekaj let s fanti pobegnile v tujino, z njimi pa še mnogo drugih iz tukajšnjih vasi. Nikoli se nisem imela za hudo brihtno, toda za učenje sem imela izredno voljo in veselje. Neznansko sem si želela nekaj postati. V tretjem razredu so nam dali drobno knjižico o poklicih. Kakšne možnosti so se nam odpirale! Nisem vedela, za kaj bi se odločila, saj me je pritegnilo toliko poklicev.

Kaj kmalu so se vse moje sanje o nadaljnjem šolanju razblinile v nič. Starši me niso pustili nikamor. Kdo bo obdeloval zemljo? Naju boš, ostarela in betežna, pustila sama? Tako sta mi govorila, jaz pa sem se umaknila na skedenj in pretakala bridke solze. Vsi drugi iz razreda ste odšli v razne šole. Kako sem vam zavidala!

Razmišljala sem, kako bi bilo lepo, če bi imela brate in sestre. Ali pa če bi bila revna, da me ne bi vezala ne grunt ne dom.

V krajevnem odboru, ki je deloval za več vasi, so ostali brez tajnice, ki je odšla na porodniški dopust. Potrebovali so pisarniško moč in se spomnili name. Oče in mati seveda nista bila navdušena. Pustite jo, saj se bo vsak dan vračala domov! se ni dal odgnati predsednik. Kakšni časi! Kdo bo zdaj prišel na dom in te prosil, da se pri njem zaposliš?

Leto dni sem opravljala delo tajnice, predsednika, administratorke in kurirja. Ni bilo lahko. Obvezne oddaje, davki, prenašanje pozivov, izdajanje živiliških kart zaposlenim in posebnih kart za socialno najbolj ogrožene. Pritožba na pritožbo, pa še med domačini! Jeseni 1949. sem dobila vabilo iz Idrije. Prestrašila sem se. Kaj sem grešila, da me kličejo na pogovor? Zbegana sem se odpravila na pot. Toda čakalo me je prijetno presenečenje. Ponudili so mi službo na notranji upravi v enem izmed šestih okrajev na Primorskem. Doma je bila seveda huda ura, s točo in grmenjem. Rešilo me je to, da sta starša odločitev sprejela kot nekakšen ukaz od zgoraj.

In tako sem se le odtrgala od doma in kmetije, ki sicer nikoli ni bila kaj posebnega, a očetu in materi je bila zemlja največja svetinja. Namučila sta se po tistih grivah, saj je bilo vse pridelke treba znesti v koših, seno pa v bremenih na glavi. Vest me je pekla, ker sem ju zapuščala. A kdo bi zameril mladosti zaradi sanj, ki jih zmore in včasih tudi uresniči? Kam vse me je vodila pot! Obredla sem več tečajev in nenasitno požirala znanje, če se mi je le ponudila priložnost. Najbrž sem bila pridna in požrtvovalna, kajti šefi so me vedno opazili in mi pomagali, da sem strokovno rasla. Vse me je zanimalo. Bolj ko je bila učna snov zahtevna, bolj je grabil moj spomin in neumorno skladiščil znanje. V mojih sanjah je imelo delo matičarja posebno mesto. Želela sem si

samostojnosti in neodvisnosti. Če bi mi kdo stal ob strani z Aladinovo svetilko! Ni minilo leto, in že sem bila matičarka. Kajpak po uspešnem tečaju, kajti poklonil mi nihče ni ničesar. Tudi hotela tega ne bi zaradi lastnega ponosa. Priznaj, da smo ga takrat mladi imeli na pretek! Na kraj pameti mi ni prišlo, da bi si položaj v službi skušala izboljšati v postelji kakega šefa.

Očetu se je zdravstveno stanje naglo slabšalo. Zato sem upala, da me bodo poslali na Idrijsko. Tokrat nisem bila uslišana. Poslali so me na Notranjsko. Saj veš, da smo nadrejene ubogali brez besede. Nismo se pritoževali, z vsem smo bili zadovoljni.

V novem okolju sem se hitro znašla. Prepolna sem bila notranjega zagona, rada sem hodila v službo, veselilo pa me je tudi delo v raznih organizacijah. Razgibano življenje, ki je bilo tako značilno za povojne čase, me je posesalo vase in mi prinašalo številne radosti. Kalila jih je le misel na ostarele starše. Slutila sem, da se moji svobodi iztekajo dnevi. Ko je prišlo sporočilo, da je očetovo zdravje zelo krhko, sem se morala naglo odločiti. Lahko mi verjameš, da nikoli nisem bila tako razdvojena. Vrnila sem se domov in za sabo pustila vse, kar sem ustvarila. Prijetno počutje pri delu, prijatelje in celo simpatičnega fanta, ki me je vztrajno snubil na svoje posestvo. Oče me je bil vesel, hkrati pa ga je pekla vest. Marsikdaj mi je zaskrbljen dejal: Vem, da te je moja bolezen spravila domov. Vem pa tudi, da boš po moji smrti znova odšla. Le zapomni si, še kesala se boš, če boš zapustila lastni dom. Zavrgla boš ves moj trud, delo in skrb.

Obljubila sem mu, da bom ostala. Držala sem besedo in danes mi tega ni žal. Očeta čedalje bolj razumem, ko grem sama v leta. Življenjske moči mi pešajo, jaz pa sem zmeraj bolj navezana na zemljo in domače ognjišče. Ko so mi zrasli otroci in odšli od hiše, sem se šele zave-

dala muk, ki sem jih povzročala staršem. A kaj hočemo, danes so drugačni časi. Mladih ne moreš zadržati na zemlji, če si lahko drugje služijo manj grenak kruh.

Morda se sprašuješ, zakaj ti vse to pripovedujem. Veš, draga prijateljica, k razmišljanju in pisanju so me spodbudili prav ti zdomci, ki so odšli čez mejo v tujino iskat kruha in sreče, zdaj pa se izgovarjajo, da jim je bila domovina mačeha. Takšne očitke sem poslušala tudi prej. Boleli in jezili so me hkrati. Kdo pravi, da niso imeli drugega izhoda? Slišala sem jih, kako so obtoževali: Sram nas je, da smo iz teh krajev doma in da smo Slovenci! Kaj so nam priborili partizanski borci? Morali smo s trebuhom za kruhom po svetu. Nismo prenašali tiste diktature... In podobne neumnosti. Človek bi jih z užitkom dal čez kolena in jim sprašil zadnjico. Zakaj pa medve nisva pobegnili? Čvrsto sva se držali slovenskih korenin. Ti nisi imela ničesar, še strehe nad glavo ne. Kolikokrat se z občudovanjem spominjam tvoje matere. Vse življenje je garala kot dninarica in dekla, da te je lahko vzdrževala med šolanjem. Prekinila si ga in šla delat hkrati z mano, da bi ji prihranila muke in se postavila na lastne noge. O, medve sva znali ceniti svobodo, priborjeno po štiriletni hudi vojni! Mi smo zares doživeli svobodno pomlad, kot jo opisuješ v knjigi. Nam nihče ne bo solil pameti, kaj in kako je bilo z našo preteklostjo in polpreteklostjo. Naj pravljice za lahko noč pripovedujejo tistim, ki so jih pripravljeni poslušati.

Zadnje čase prihajajo na obisk v domovino rojaki, ki so ji v najtežjih dneh obrnili hrbet. Strašno so ošabni. Pred desetimi leti je iz Amerike prišel v sosednjo vas domačin. Na vse pretege se je hvalil, kakšen standard imajo tam. Pred nedavnim se je spet pojavil. V gostilni ga je zaneslo, da je začel poveličevati svojo novo ameriško domovino. Vaščani pri mizi so ga opomnili: Nisi videl, kako smo tudi mi napredovali? Koliko hiš, vasi in celih mest je novih? Tudi pri nas se do-

bro živi. Vsi imamo službe, nove hiše, avtomobile. Domišljavo jih je zavrnil: Kaj bi s takimi hišami, kot jih gradite tukaj! Ne morejo se primerjati z našimi. Vaši avtomobili so navadne škatle... Tedaj se je ob sosednji mizi dvignil starejši možakar, ki je ves čas samo poslušal. Pristopil je bliže, premeril bahavega Amerikanca, ki se ga je še dobro spomnil od prejšnjega obiska, in ga ošvrknil: Čudno! Praviš, da se imaš tako dobro v Ameriki, oblečen pa si v isti rekle kot pred desetimi leti. Američanu je vzelo sapa, osramočen se je pobral.

Resnici na ljubo je treba reči, da vsi niso pobegnili na tuje iz sovraštva do Jugoslavije. Lahko miselna dekleta so se pustila zapeljati pustolovcem, ki so jim obljubljali lažje življenje. Tudi iz naše vasi je nekaj takih. Spominjam se plesa v postojnski restavraciji. Ves večer sem se vrtele s simpatičnim domačinom. Po nekaj zmenkih – takrat sem službovala v Postojni – me je začel nagovarjati, naj pobegnem z njim čez mejo. Nekaj časa bi bila pri njegovem stricu v Milanu, nato bi se odpravila čez lužo. Tam delaš malo in naglo obogatiš! mi je govoril. Iz domovine ne grem nikamor, čeprav bi se mi drugje cedila med in mleko, sem ga odločno zavrnila.

Pred dvajsetimi leti je prišla na obisk sošolka iz Avstralije. S fantom sta prebegnila dvainpetdesetega. Ni se mogla načuditi napredku pri nas in založenim trgovinam, čeprav so bila ta leta še polna težav. Če bi vedela, da bo tukaj tako dobro, če bi slutila, kaj vse bom morala prestat, me noben bog ne bi spravil od doma! je pošteno priznala. Pripovedovala mi je o trnovi poti do Avstralije. Fanta je spoznala na trgatvi v Goriških Brdih. Noseča se je odpravila z njim v Italijo. Čeprav sta imela poznanstva, zaradi njene nosečnosti nista smela na ladijo. Prisiljena sta bila ostati v taborišču za prebegle blizu Rima. Tam se jima je rodil prvi, nato še drugi otrok. Trgala si je od ust, da je nahranila otroka. Kako rada bi se takrat vrnila! Pet let

taborišča je bila huda kazen za mladostno lahkomiselnost. Tudi Avstralija jih je dodobra izmozgala, preden so se postavili na lastne noge. Ti si imela raj v primerjavi z mano, vsega ti sploh ne morem povedati, ker mi ne bi verjela! mi je odkrito rekla.

Že dolgo si dopisujem s sovaščanko, ki je prav tako prebegnila s fantom. Zdaj živi v Kanadi. Marsikaj hudega je za njo. Nobene hvale ni v pismih, le silno domotožje. S starostjo se v mislih vedno pogosteje vrača v rodni kraj. Spominja se vseh znamenj in stezic. Neka druga znanka je nedavno tega pisala svoji mami, da bi rada prišla domov. Vendar jo je sram, kajti vrniti bi se morala prav tako uboga, kot je odšla. In za pot sploh nima denarja! Seveda vsi ne povedo resnice, raje jo skrivajo in se bahajo, kako jim je življenje z rožicami poslano.

Ko sem tistega jutra po prvi oddaji o Argentincih vstala, je mož še vedno sedel pri peči in s prsti nervozno potrkaval po njej. Ko me je zagledal, si je z roko segel v lase. Potem je globoko zajel sapo in z izgubljenim glasom mrko dejal: Si zdaj videla, kam to vodi? Če bi sinoči imel kladivo pri roki, bi ga zabil v ekran. Vse te bi bilo treba postaviti pred zid in jih postreliti! Moj bog, kakšna prostaška, umazana zgodba! Kakšni bedneži! Kot bi poslušal Hitlerja! Ogorčen je zmajeval z glavo. Noč je prebedel, kot mnogo drugih. Le da je tej poleg bolezni botrovalo tudi razburjenje.

Še ves teden sva premlevala televizijsko oddajo. Si videla, koliko Ljubljančanov se je zbralo na protikomunističnem shodu? mi je rekel. Pa še dekleta v narodnih nošah so prišla, da bi bilo vse bolj slovesno, potem pa pravijo partizanska Ljubljana! Domobransko gnezdo je bila! Vseh tistih ljudi že niso mogli spraviti na trg s prisilo, prišli so prostovoljno, čeprav so miting režirali Hitlerjevi hlapci! V tem času so najboljši komunisti umirali pod streli okupatorske soldateske in domobrancev.

Tako hud že dolgo ni bil. Nisem mu ugovarjala, saj sem čutila z njim, le da sem občutke brzdale, ker ga nisem hotela še bolj spravljati iz tira. Večkrat se je spomnil, da si nama obljubila obisk po novem letu. Nestrpno te je pričakoval, ker mu je marsikaj ležalo na duši. Če bi se tebi potožil, bi mu odleglo. Vedno si ga razumela in mu znala prisluhniti. Vsakdo tega ne zmore. Draga moja, zdaj je vsakomur jasno, kam segajo korenine sporov med jugoslovanskimi narodi. Kdo bo pa upošteval in priznal domobransko vojsko? Zakaj so se povezali z okupatorjem, skupaj požigali in morili? Koliko naših ljudi je bilo pobitih, koliko vasi požganih, koliko izgnanih v zapore in taborišča po Nemčiji! Nemški okupatorji so bili tukaj tujci. Kako bi vedeli, kje so partizani, aktivisti, partizanske hiše, če ne bi bilo izdajalcev? Domobranci naj bi bili ustanovili lastno vojsko in se borili proti tujcu. Kdo jim je branil? Če so pred koncem vojne pobegnili, že niso imeli čiste vesti. Za seboj so pustili izdajstva in zločine. Tisti z mirno vestjo so ostali in se predali novi oblasti.

Z možem sva velikokrat rekla: Tito je zaslužil, da je bil skoraj petdeset let v okvirju na stenah. Združil je jugoslovanske narode in pod njegovim vodstvom so se osvobodili. Petinštirideset let smo živeli v miru, prijateljstvu in svobodi. Popeljal nas je iz revščine, ki jo je sam dobro poznal. So jo današnji gospodje kdaj okusili? Zdajšnji voditelji so bili presiti kruha in vseh dobrot. Pahnili so nas za več kot petdeset let nazaj.

Pavle se te dni ne more umiriti. Povsod hodi za mano in si s pogovorom lajša srce. Vedno znova se vrača v otroštvo. Se spominjaš, kako je bilo pod Italijo? Nikjer zaposlitve! mi pravi. Revnejši so hodili na dnino po kmetijah, da so preživljali številne družine. Pripoveduje svojo zgodbo. Štirje otroci, zemlje pa niti za kravo. Bivali so v leseni baraki, oče je zraven zidal hišo iz kamna. Otroci so mu v koših prinašali pesek. Ko je malo odrasel, je moral tudi Pavle

za zasluţkom. Od zgodnje pomladi do pozne jeseni je bil bos, pozimi pa le v coklah. Mladi danes tega sploh ne verjamejo, pove z grenkobo. Kot otrok je trdo delal, se otepal z revščino, dokler se ni po osvoboditvi zaposlil kot petnajstletni deček. Od takrat mi ni ničesar manjkalo, pripomni. Zate ni bilo tako hudo, še doda, verjetno nisi bila ne lačna ne bosa, ker si bila edinka. In več zemlje ste imeli.

Res je bilo moje otroštvo lepše, le brate in sestre sem pogrešala. Rodila sem se, ko sta bila oče in mati že v letih. V družini so bile še tri stare tete, ki so pazile name. Večkrat sem se zmuznila k sosedom, kamor me je vabil vrišč mladeţi. V vasi je takrat poučevala italijanska učiteljica. Prišla je iz Brindisija, kraja nekje v sami peti Italije. Imela je dve leti staro hčerko. Rada sem pazila nanjo, in tako se je punčka neverjetno navezala name. Ko je njena mama zadnjič odhajala na počitnice, me je povabila s sabo. Pisalo se je leto 1941 in oče je najbrţ že slutil vojno. Italijane je sovražil. Ni se dal omajati ne s prošnjami ne s solzami. Bil je zaveden Slovenec. Vedno je upal, da bo prišla za nas rešitev z vzhoda. Bil je avstrijski vojak na fronti v Romuniji. Hvalil je Rusijo in neštetokrat omenjal Lenina pa Marxa in Engelsa. Takrat sem bila grozno nesrečna, ker me ni hotel uslišati. Z učiteljico je odpotovala hčerka sosedovih, kjer je bila hiša polna otrok. Starši so bili veseli, da so bila ena lačna usta manj. Učiteljica se tisto jesen ni več vrnila in tudi moja sošolka ne. Do sedeminštiridesetega niso vedeli, če je ţiva ali mrtva. Strašna je bila njena pripoved, kaj vse je kot otrok doţivela v Italiji. Hvaleţna sem bila očetu, da me ni pustil na tuje.

Opisala sem ti otroštvo, ker mislim, da marsičesa ne veš. Zares mi je odleglo. Pusti so tile deţevni, oblačni in megleni januarski dnevi. Prav takšno je najino počutje. Obujava spomine na preteklost in kritizirava sedanjost. Premlevava vsebino tvoje knjige. Pavle te nestrp-

no pričakuje, da bosta spregovorila o časih, ki so ji vtisnili pečat. Rad bi ti povedal svoje misli za naslednjo. Mora še pisati! ponavlja kot obseden.«

Zamišljeno sem odloţila liste. Zelo ju je moralo prizadeti, če se je Danica tako razpisala. Če bi človek lahko sedel v helikopter in se zapeljal na klepet v tiste odmaknjene hribe pod Otavnikom! Pred pomladjo ne bo nič z obiskom.

(Odlomek iz drugega dela trilogije)

* * *

Mangrt je zavil v koprenast plašč megle. Po njegovih škrbinah se belijo zaplate zgodnjega snega. Nenavadno topel novembrski dan se počasi izteka. Izza čvrstih gmot temnih oblakov, ki se razigrano podijo nad vrhovi strmih gora, le redko pokuka sonce. V nižinah se po-bočja, porasla z drevesi, kopljejo v razkošju pisane pahljače jesenskih barv.

Z moţem sva prispela na zadnjo postajo najiniga kratkega popotovanja. Ta dan sva namenila mrtvim. Pred nama se v tihoti razteza pokopališče iz prve svetovne vojne. Molče stopava med vrstami ţeleznih kriţev. Le redkim pokojnikom utriplje na grobu svečka. V meni se zbudi občutek krivde. Zakaj sem s seboj vzela samo dve? Za strica in njegovega sopotnika v večnosti. Źalostna usoda vseh junakov, se zavem. Preden se obrne stoletje, zgrmijo v prepad pozabe. Nemo zavzdihnem. Saj, vojne so tako na gosto posejane skozi človeško zgodovino in z njimi spomeniki padlim, da se generacije komajda znajdejo med njimi.

Ko se oziram po nešteti grobovih in skušam s kriţev razbrati imena, v meni ni nobene zanesenosti. Le ţalost in bolečina. V Źrtvovanju tisočev fantov in mladih moţ ne vidim nič veličastnega, samo neskončno bedo človeštva. Na vojne se je navadilo kot tukajšnji domačini, ki so

tik ob pokopališču postavili bivališča. Njihov pogled lahko vsak hip zabloudi prek neštetihi gomil. Brez zadrege in tesnobe živijo v sožitju z desetlinami mrtvih.

Pravzaprav s tistim, kar je od njih še ostalo. Na tem ogromnem prostoru, kjer je nekaj vatlov pod zemljo ena sama kostnica, pridno kosijo in grabejo travo, zunaj kamnite ograje pa gojijo zelenjavo. Človek je zares neverjetno prilagodljiv.

»Tukaj je!« me iz razmišljanja zmoti možev glas.

Našel je stričev grob. Tik ob ograji skoraj na koncu pokopališča je zdaj ves njegov svet. Pridružim se možu, položim k vzglavju šopek suhega cvetja in prižgem svečki. Stric bi bil vesel, ker sem se spomnila tudi njegovega kamerada.

Inf. Bašelj Franz † 11. 10. 1916, nemo berem s križa. Njegovega sotovariša ne morem identificirati. Zbledele črke dajejo slutiti, da gre za Muslimana iz Bosne. Zmrzi me ob misli, koliko tragične simbolike je med temi grobovi, kjer počivajo pripadniki različnih narodov z Balkana. Tistih narodov, ki se jih sramujemo. Z njimi ne želimo več deliti prihodnosti. Če smo imeli skupno preteklost, se je to zgodilo, ker so nad nami izvršili posilstvo. Tako razmišljajo mnogi med nami, ker so izgubili zgodovinski spomin. Zakaj ne vprašajo duhov pokojnikov, s kom so po skalnatih bunkerjih delili košček komisa in konzervo? Tudi takrat je bila tukaj Jugoslavija v malem. Kot desetletja pozneje. Slovenci, Hrvatje, Muslimani so družno umirali za svojega cesarja. In domovino, čeprav ni bila njihova.

Mož se potika med grobovi in prebira napise. Prevzemajo me bridka čustva zapoznelega žalovanja, ki ga je zmožen le človek zrelih let. Strica nisem poznala. Koliko bi bil zdaj star?

Čez sto let, ko bi jih dočakal. Pred očmi mi lebdi slika iz njegove nekdanje zakonske spalnice. Lep mož s klobukom in košatimi brki. Oboje je bilo za tiste čase nepogrešljivo. Ob njem brhka žena s temnimi očmi, iz katerih žarita mir in neskajena sreča. Le nekaj mesecev sta bila skupaj kot mladoporočenca. In potem – vojna! Kruta, neizprosna, bedna resničnost. Nihče v teh krajih ji ni mogel uteči. Dve leti negotovosti, neprespanih noči, obupa... In redka pisma z okornimi besedami, ki jih je pisala roka cerkljanskega kmeta. Iz njih je komajda mogoče slutiti, skozi kakšen pekel se prebijajo deset tisoči avstrijskih vojakov. Za domovino, dom, cesarja... Sovražniku se ni godilo nič bolje. To je morda edina pravičnost vsake vojne. Čez golgoto morajo pripadniki obeh strani. In tudi smrt ni izbirčna. Pobira žrtve med poraženci in zmagovalci. Stric je bil na strani zmagovalca v bitkah na soški fronti. In kaj je imel od tega? Kaj je imela njegova vdova?

Mati mi je pripovedovala o nedoumljivih strahotah. Bojni trušč po teh gorah in dolinah se še ni dobro polegel, ko so se na bojišče podale žene iz cerkljanskih hribov. Stiska in beda sta bili tolikšni, da sta prevpili strah, grozo in gnus. Polje je bilo polno mrličev, orožja in razbite opreme, one pa so med smrdečimi trupli brskale za uporabnimi predmeti. Morda so na tistem upale, da bodo med njimi našle svoje drage. Ranjene ali mrtve. Utrujene in zbegane so se vrnile po treh dneh. S sabo so privlekle le nekaj odej. To je bil ves vojni plen. Vanje so lahko zavile vsaj otroke, da jih je manj zeblo. Otroke, ki so postali vojne sirote...

Zgrožena sem poslušala mučne zgodbe. Kakšne so morale biti stiske vseh tistih žena, da so toliko tvegale? Da so bile zmogle premagati v sebi grozo in bolečino? Saj mene še po osemdesetih letih spreletava srh sredi teh grobov! Ne, prav zares je slava zadnje, na kar me spomni vojna. Vsakršna.

Čutim, da sem se znašla v posebnem kraju. Zaman se trudim, da bi odgnala misli, ki se vedno znova vsiljivo porajajo. Koliko fantov in mož je izginilo na pobočjih teh gora? Sto tisoč in več, pravijo zgodovinarji. So te gore bližje ljudem in prijaznejše z njimi, odkar jih je poškopila kri tolikšnih žrtev norosti oblastnikov? Vojna se mi nenadoma zazdi kot nekakšen množičen žrtveni obred. Zato se mu ljudje skozi dolga stoletja niso odrekli. In mi obsojamo »divjake«, ki so v davni darovali bogovom svoje vrstnike v cvetu mladosti! V čem so se razlikovali od nas, da bi jih smeli prezirati?

So žrtveniki zares globoko zakopani v daljni preteklosti? Sami sebe varamo, da bi današnji civilizaciji ohranili spodoben obraz. Kaj pa klavnica na soški fronti? In pomori v drugi svetovni vojni, v katerih je izginilo šestdeset milijonov ljudi? In še vsi tisti pozneje... Koliko je v generacijah, ki prihajajo in odhajajo, sploh še živa zavest, da je takrat vladal Evropi najbolj zločinski režim vseh časov, da so deželo za deželo osvajali največji zločinci v zgodovini? Nesrečnim ljudem so puščali samo objokane oči in brezmejni obup. Sicer pa – zakaj bi segali toliko let nazaj, ko pa smo danes spet lahko nema priča klavnice komaj streljaj od našega doma?

Ali nepregledne množice ljudi, ki se zadnja leta zgrinjajo v muzej evropskega slovesa ob Soči, razmišljajo o tako bridkih izkušnjah? Skupine živahnih avstrijskih in italijanskih turistov, katerih predniki so po teh skalnatih previsih zrlji v pekel in vice, pa mladež iz osnovnih in srednjih šol... Kaj se pleče v mislih fantov v uniformah, ki trumoma postavajo pred muzejem, kjer vihra zastava Združene Evrope? Obiskujejo te posvečene kraje zato, ker bi se radi iz zgodovine kaj naučili? Kakšna je popotnica, s katero jih nadrejeni pošiljajo na mračne steze naše preteklosti? »Prišli ste v eno največjih klavnic človeštva. V teh krajih je bila na strahotni

preizkušnji zdržljivost telesa in duha človeka. Tu so se nad vojaki obeh strani izživljali senilni generali, preizkušali svoje strateške zmožnosti in nova orožja. Cena zanje ni bila pomembna...« Besede zvenijo preveč pacifistično in obtožujoče, da bi jih lahko izrekli ljudje, ki vodijo novo slovensko vojsko. Tudi njih je obsedel bog vojne! Pacifizem in vojska nikjer v svetu ne gresta skupaj. V tem usodnem času še najmanj na Balkanu.

Bojim se, da vojaki poslušajo drugačno uro zgodovine. Razlagajo jo mladoslovenci, ki so izbojevali »veliko zmago« nad vojaki poslednje »tuje« armade na slovenskih tleh.

»...Tu so se pred desetletji odvijale slavne bitke, v katerih so bili protagonisti tudi slovenski fantje. Bojevali so se za cesarja in Avstrijo. Ponosni smo na njihova dejanja. Do živega jim niso mogle ne granate in šrapneli ne lakota, mraz in prepadi, ki so zevali na vsakem koraku, ko so peščili po skalah, v katere so vklesali kozje steze. To so bili zares junaki! Vi ste njihovi potomci. Boga zahvalite, ker vam je bila enaindevetdesetega dana priložnost, da stopite v sončno svetlobo bojne slave brez velikih žrtev. Z naše svetle slovenske zemlje smo pregnali tujce, ki so se imeli za naše brate. Nikoli ne pozabite, da so s pravimi brati vaši pradedje umirali na teh poljih in v teh gorah. Čuvajte svetle tradicije prijateljstva z našimi severnimi sosedi. Njim se moramo zahvaliti, da smo tako hitro porazili zadnjega sovraga in ustvarili lastno državo. Na našo srečo se tokrat ni uresničila napoved soškega pesnika: In ti mi boš krvava tekla...«

Stojim ob vznožju stričevega groba in požiram solze. Kako mrzim kralje, cesarje, generale! In politike! Nedaleč od tod je italijanski vojak zagrešil pokol. Osemsto žrtev. Pokončal jih je s plinom. Koliko medalj so mu dali za hrabro dejanje?

S pokopališča se vračava sklonjenih glav. Porumenelo listje na mahovnatih tleh prebuja otožno razpoloženje. Trgam se od žalostnih spominov... V ušesih mi neprestano odmeva jok moje matere, ki sem ga poslušala kot otrok. V dolgih zimskih nočeh je nešteto krat objokovala bratovo in nečakovo smrt. Oče in sin... Prvi počiva v zavetju teh smrek in macesnov, drugi leži nekje v ruskih stepah. Krvni davek obeh svetovnih vojn. Zaželim si, da bi se lahko rešila pritiska v prsih in spet svobodno zadihala. Da bi minili prazniki, prepojeni s turobnostjo in sencami, ki jih zaznavam z onstran večnosti.

Spomin mi zablodi v kobariški muzej, ki sva ga obiskala jutraj. Spet mi korak zastane pred kaverno, postavljeno znotraj njegovih zidov. Vklešana v kamen, opažena z lesom, zavarovana z vrečami peska in bodečo žico. Pogled mi pritegne skromna oprema: lesen pograd obleka in telečnjak na žebliju. Na mizi svečnik, čelada in karbidovka. Na polici fotografija ženske...

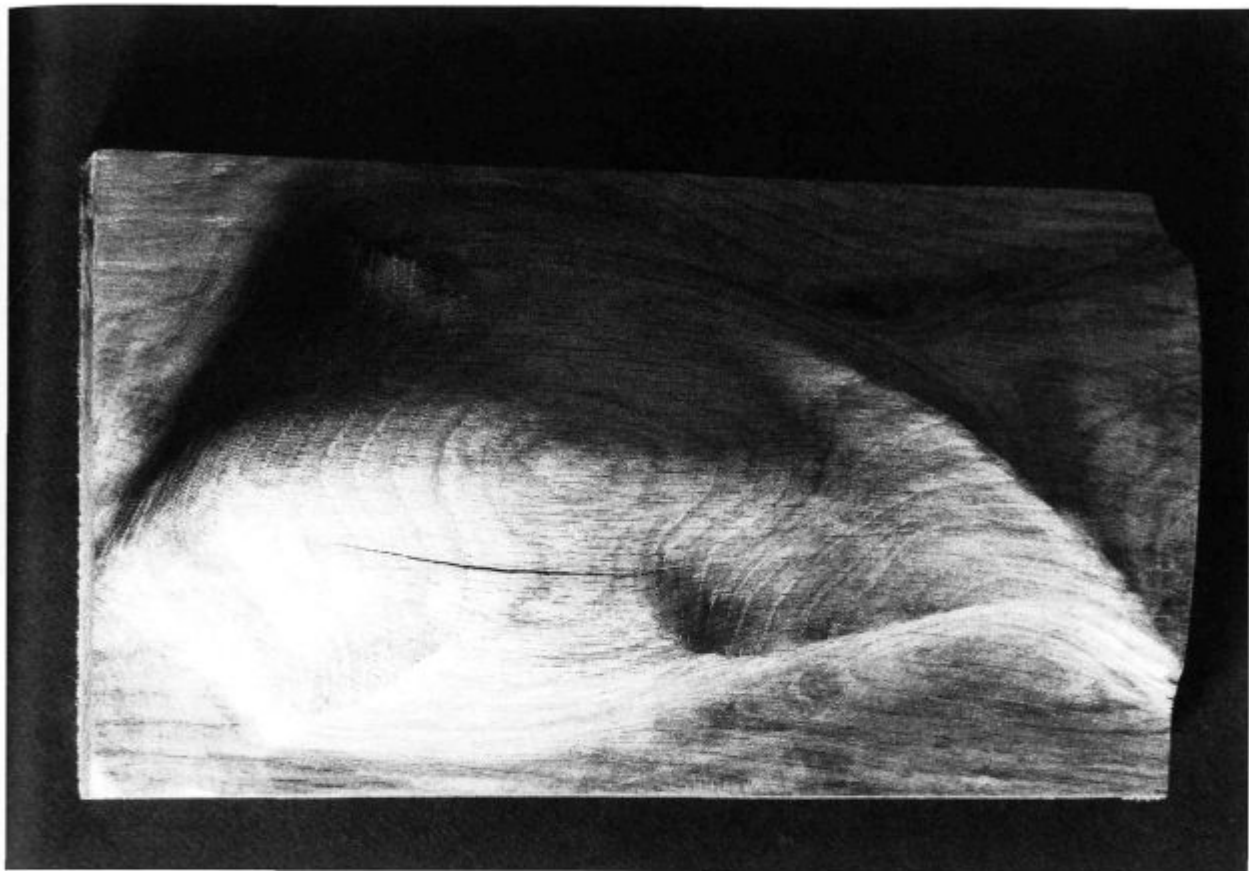
Za mizo sedi v pelerino ogrnjen italijanski alpinec z značilnim klobukom in orlovim perjem. Ko spregovori v svojem jeziku, mi zastane dih. Kot okamnena sledim njegovim besedam, ki mi z magično močjo pričarajo vso krutost časa in prostora, v katerem je živel...

»Dragi oče! Nisem več na Krasu. Kot sem že pisal mami, sem bil v zaledju fronte ob spodnji Soči. Le za kratek čas desetih dni. Sedaj sem že skoraj mesec dni v zgornjem Posočju, na tistem znanem višavju, ki smo ga med zadnjo

ofenzivo osvojili. V borbah se je naša brigada dobro obnesla... Spimo v kaverni, trpimo mraz zaradi neprestanih snežnih viharjev, ki divjajo, odkar sem prišel sem. Vendar sem se že navadil. Nisem mogel verjeti, da bom lahko kdaj zaspal v tako nemogočih razmerah. A človek se vsega navadi. Pomisli, sedaj me tudi topovi ne zbudijo več! Izstrelke poznamo že po zvoku: izstrelak kalibra 75 škripa, tisti 149 smrči, kaliber 152 žvižga in kaliber 305 tuli. Trušč in hrup sta postala nekaj vsakdanjega. Drugače je z mano vse v redu in dobro se počutim. Ne objokujem in ne pogrešam preveč naših krajev. Pogrešam le vas, moji najdražji, ker ne vem, kdaj vas bom spet videl. Glede tega nimam dovolj notranje moči. Še posebno ob večerih me prime domotožje in v mislih sem pri vas. Upam in sanjam z odprtimi očmi. To so hudi občutki. Nato se sanje razblinijo. V trenutku si spet vojak in vidiš gore, reke in spet slišiš grmenje topov...«

Poslednjič se ozrem prek gozda zarjavelih križev. V srcu mi zazveni nenavadna kletev, ki se je prestrašim, hkrati pa mi prinese olajšanje. Preklet naj bo terorist, ki je v Sarajevu sprožil kolesje prve svetovne vojne. Sokriv je, da je prerano ugasnilo življenje edinega strica, ki sem ga imela.

Tega žalostnega novembrskega popoldneva sem v svojem srcu sodila mlademu morilcu. In vsem tistim nakaznikom po širnem svetu, ki so z orožjem sklenili krvno pobratimstvo, da bi se človeštvo nikoli ne moglo odrešiti najhujšega gorja.

Nemoč, mala plastika, češnja, 1994

Kadar moj »cimr« Jože malo bolj slovesno položi aktovko na svojo stran mize in jo odpre, kot bi rekli Ljubljancani, »midgefil«, natanko vem, kaj bo sledilo. Izšli so novi Idrijski razgledi. Ena redkih revij, ki jih pri nas bere cela družina, še tašča najde kdaj pa kdaj znan obraz...

Idrijski razgledi. Povprečnemu Notranjcu je Idrija v zavesti predvsem tako, da pošlješ nadležnega sogovornika »Kalce – levo«, da ne rečem na Grič. Kam naj se razgledujejo Idriji v svojem kotlu?

Daleč in globoko. Idrijski razgledi se kažejo zunanjemu opazovalcu kot redka možnost, da spozna nenavadno bogato duhovno življenje pokrajine, ki je tako pri roki, pa spet tako odmaknjena.

Pravijo, da so kmetje zaplankani, tisti na samotnih hribovskih kmetijah pa dvakrat bolj. Ampak, odkod potem to nenavadno svetovljanstvo, ki prežame vsakogar, ki se spusti v dolino in prepusti Idriji. V mestu ni samo živosrebrna žila – je še neka druga, morda težje vnovčljiva, a dosti pomembnejša, žila bogatega duhovnega življenja, ki srka vase in se s tem ponovno oplaja.

Idrijskih razgledov si ni moč izmisliti. So ogledalo duhovnega življenja, ki je ali pa ga ni. Zatorej, Idriji, vztrajajte. Ne zato, da vas vidimo drugi – ampak zato, ker so vaši Razgledi del vašega življenja. Ostalo je na nas, da se morda kaj naučimo.

France Šušteršič
V Lazah, 1. septembra 1996

* * *

Spoštovani in dragi prijatelji, žal se kljub dobri volji iz objektivnih razlogov ne morem udeležiti srečanja. Vseeno bom med vami navzoč, kajti sem spoštovalec besede tako

kot vi. Toda ta izrečena naklonjenost vendarle ni samo izraz mojega ljubečega sožitja z besedo, ampak predvsem dvobojevanja z njo. Pred nekaj meseci mi je prijatelj pesnik Dane Zajc poklonil zbirko svojih dram in mi v posvetilu zapisal: »Dragi Jože, besede so bednice, vendar smo brez njih še revnejši, kot bi bili sicer«. V tem smislu je ukvarjanje z besedo tudi moja pisateljska obsesija. Ko se poizkušam izraziti, ko prisluhnem sobesedniku, ko samo v mislih blagrujem ali preklinjam čas in svet...

Solidaren sem zato tudi z vašim prostovoljnim sožitjem z bednico. Saj sem vendar skupaj z vami zaprt v prostranstvu neizrekljivega. Ta na vse strani odprt prostor nima nobenega izhoda, noben ključ ne odklepa njegovih trdo zaklenjenih vrat. Z vami delim srečo in upanje teh norih širjav.

Čakam izide vaših del v knjigah, revijah. Preberem, ko kaj napišete, in sem ustvarjalno navzoč v prekatih vaše intuicije.

Želim vam veliko domačijske svetlobe, kajti naš prostor se je zožil in slovenstvo s svojo besedo vred je samo še oaza naše od predmetov in politike zožene prostosti. Uprimo se nasilju zaradi besede, ker brez nje tudi nas ne bi bilo. Zberimo se velikokrat, da z liturgično dognanstvo počastimo svetost besede.

Tako kot se bojujemo z njo, o kateri je prijatelj Dane zapisal, da je bednica, kot smo neugnani iskalci njenega smisla, pomena in niča, tako bodimo neizprosni borilci z golaznijo, ki jo najeda. Kajne, prijatelji pesniki in pisatelji, saj najeda naše ime.

Pozdravljam vas!

Jože Felc
*prebrano na literarnem srečanju
ob 95-letnici realke na Kendovem
dvorcu, 25. oktobra 1996*

O idrijskem »parku sprave«

Pričujoče vrstice namenjam vsem Idrižčanom, še posebej tistim, ki se na odgovornih mestih vključujejo v polemike okrog tragične usode nekdanje župnijske cerkve in zavzemajo različna stališča ob vprašanju sedanjega statusa in ureditve tamkajšnjega prostora. Vsem toplo priporočam, naj preberejo čudovito legendo o idrijski sveti Barbari in se zamislijo ob njej. Zgodbo o zavetnici idrijskih rudarjev je po ustnem izročilu napisal nihče drug kot pisatelj France Bevk, objavila pa jo je Goriška Mohorjeva družba leta 1939, v času najhujšega fašističnega raznarodovalnega pritiska; ponatis je bil izdan leta 1990 ob stoletnici Bevkovega rojstva.

Kot zgodovinar, kulturni in muzejski delavec sem globoko prepričan, da je po pol stoletja dozorel čas, ko naj bi Idrija na mestu nekdanjega svetišča postavila kvalitetno spominsko obeležje trajnega značaja. Z enako spoštljivostjo velja ohraniti spomenik NOB in spomenik dr. Alešu Beblerju, morda bi ju le predstavili za nekaj metrov. Vsi trije pomniki bi skupaj pripovedovali resnico o naši preteklosti. Seveda bi bila celostna ureditev idrijskega »parka sprave« izjemno zahtevna naloga in kot taka izziv našim arhitektom. Pri zasnovi in izvedbi pomnika sveti Barbari bi ustvarjalec lahko našel inspiracijo prav v omenjeni legendi. Le-ta namreč med drugim pripoveduje, kako je na mestu poznejše cerkve že davno prej stalo Barbarino znamenje, v katerem je noč in dan gorela lučka, rudarji pa so ji pred odhodom v jamo prilivali olja iz svojih jamšaric.

Vprašanje lastništva samega zemljišča naj se seveda ureja v strpnem dialogu med prizadetimi stranmi in predvsem po zakoniti poti. Sicer pa menim, da resničnega sožitja v idrijskem »parku sprave« ne bo mogoče doseči niti z lastninsko pravico niti s pravniško logiko in še najmanj s političnimi sredstvi. Materialno lastnino »rja sne in molj uniči«, pravo je bilo in ostaja predvsem vsakokratna »uzakonjena volja vladajočega razreda«, politika pa je žal dokaj nestanovitna dama, ki po potrebi koketira na vse štiri strani sveta in – s figo v žepu, ponuja enkrat levo in drugič desno roko. Resnična in trajna sprava je dosegljiva le preko notranjega očiščevanja vsakega posameznika, je torej stvar vesti in ostaja etični imperativ. V idrijskem »parku sprave« jo lahko udejanimo s pietetnim odnosom do vseh dosežkov, žrtev in upanj naših prednikov. Zaradi nas samih in naših potomcev.

Janez Kavčič, ob oddaji TV-magazin, 10. januarja 1997

* * *

Janez Kavčič piše v svoji knjigi »Spodnja Idrija« na strani 24 naslednje:

»...Naselje, ki je v urbarju imenovano kot Gornja Mlaka, je spadalo pod pristojnost tako imenovane pluženjske rihtarije. Kmetije so stale najverjetneje na prostorih sedanjega Kendovega dvorca ter Rupnikove in Svetikove domačije...«

Mgs. Janez Filipič piše v svoji knjigi »Otalež« na strani 109 naslednje:

»...Najstarejši urbar tolminske gosposčine, kateri je izdava pripadal ves ta svet, zaznamuje l. 1377. tukaj tri kmetije pod imenom Gorenja Mlaka. Vse ozemlje ob gorenji Idrijci, to je od pritoka Cerknica navzgor, je bilo l. 1377 združeno v upravnem okrožju pluženjske rihtarije. Prvi nasledniki so si povsod izbirali le sončne lege, torej desno pobočje Idrijce (Lazec, Plužne, Otalež in Jazne); v dolini ob vodi pa le tam, kjer je dolina širša in bolj odprta sončnim žarkom, torej takoj od Želina gori Mlaka, v urbarju l. 1377 – Dolenja Mlaka – in pa namesto sedanje Spodnje Idrije, ki se je l. 1377 nazivlje Gorenja Mlaka in je štela tri kmetije...«

Kaj se avtorja vendar ne motita?

Obe ledinski imeni DOLENJA ali GORENJA MLAKA sta namreč danes, 1997. leta, po 620 letih, še zmeraj živi.

GORENJO MLAKO (točneje NA GORENJIH MLAKAH) sestavljata dve prastari kmetiji: ANDRJON (Straža 25) in OBID (Straža 27). V bližini poznajo kraj, ki mu pravijo NA PAGARIŠ (Na pogorišču) in bi lahko označeval tretjo kmetijo iz leta 1377.

DOLENJO MLAKO tvori ena sama kmetija, je pa ta toliko imenitnejša: PIRH (Straža 3). Po njej se imenuje znani PIRHOV klanec. Kaj ni logično, da so zgornje tri kmetije, ki ležijo prav blizu ena drugi, tudi z imenom ločili od kmetije, ki od nekdanj leži pod njimi? Gorenja in Dolenja Mlaka.

Če se še bolj držimo ljudskega poimenovanja pa: NA GORENJIH MLAKAH in NA DOLENJIH MLAKAH.

Meni je jasno.

Rafko Terpin

Spodaj podpisani protestiram proti vse bolj rabljenemu imenu BERGMANDEL. Beseda naj bi označevala jamskega škrate, torej bajno bitje, ki so si ga v Antonijevem rovu obilno privoščili.

Po idrijsko se mu je pravilno zmeraj reklo PREK-MANDLC in nič drugače. Tisti BERG si je očitno izmis-lil nekdo, ki bi rad na vsak način koketiral z nemščino. Zakaj, vas prosim?

Domneve o raznih BERG-ih me prav nič ne zanimajo. Domneve so domneve, PREKMANDLC je pa PREK-MANDLC.

Rafko Terpin

* * *

Med različnimi historičnimi interpretacijami krajevnega imena Gorenja Mlaka, ki se v tolminskem urbarju iz leta 1377 navaja kot »Mlacha superiori«, sprejemam razlago prijatelja Rafka Terpina kot najbolj prepričljivo. Istočasno pa poudarjam, da Terpinova razlaga ne more bistveno spremeniti mojih predstav o naseljenosti ob-močja današnje Spodnje Idrije ob koncu 14. stoletja. Trdno sem prepričan, da so v razširjeni dolini pod Gradiščem, Jelenkom in Cerkovnim vrhom že tedaj ob-stajale prastare kmetije – daljne predhodnice poznejših in še danes splošno znanih pr'farskih kmetij. Le kako bi sicer razložili s pisnim virom izpričano dejstvo, da je pri Mariji na Skalci že davnega leta 1418 služboval »gospod« Lovrenc. Omenjeni dušni pastir seveda ne bi bil potreben, če ne bi bilo v neposredni bližini cerkvice že

v tistem času zadostnega števila prebivalstva. Da pa se je to prebivalstvo lahko preživljalo in namnožilo, je moral vsaj kakšen rod že pred letom 1400 obdelovati krčevine po ravninah, pobočjih in bregovih nad Idrijco. Drugih možnosti preživetja je bilo v teh krajih pred šestimi sto-letji bore malo.

Janez Kavčič

* * *

Moram reči, da nisem poznal niti starke niti Aconcague, dokler si v Trstu nisem kupil neke knjige, v kateri sem lahko prebral nekaj vrstic o visoki gori. Po tistem sem šel v Idrijo, na sestanek h gospodu Murovcu. Tja je z istimi nameni prihajala zanimiva družina iz različnih krajev. Gospod Murovec nas je vsakič prijazno sprejel, nas pospremil v staro hišo, ki je dišala po svežem in vlažnem, kakor je sveža in vlažna vsa Idrija, se pogladil po nežnih belih, nazaj počesanih laseh nad rdečim čelom in vsakega posebej povabil, naj sede. Počasi, s toplim glasom očeta je pričel razlago, kako stvari napredujejo. Tu in tam se je, običajno na koncu kakega pomembnejšega stavka, živo zagledal v koga izmed nas, ki smo sedeli za skupno dol-go mizo in poslušali. Navadno je končal tako, da je bese-do predal Petru, ki je potem prešel k podrobnostim načr-ta. Nismo vedeli, kateri izmed nas bo izbran v dokončno ekipo, in ko smo odhajali domov, nam je pri vratih gospod Murovec segel v roko in vsakega enako prijazno pozdravil, češ – vsakdo naj bo pripravljen, kajti to ne bo lahka naloga!

Igor Škamperle,
iz romana Sneg na zlati veji

ZNAMENITI POPOTNIKI V IDRJI

Johann Georg Keyssler

PISMO 79

Opis rudnikov živega srebra v Idriji

Spoštovani,

Pot v Idrijo

Nameraval sem izbrati najkrajšo pot, ki vodi skozi Logatec iz Planine v Idrijo, kjer sem si želel ogledati cesarske rudnike živega srebra. A sem proti svoji volji moral še na Vrhniko, ki leži približno dve nemški milj od Planine. Razlog za to je bila deloma moja domneva, da naša skupina ne bo mogla dobiti zadostnega števila konj v Logatcu, deloma pa moje nepoznavanje slovenskega jezika. V Logatcu ali okoliških vaseh namreč nismo našli niti ene osebe, ki bi razumela nemški jezik ali bi nam lahko dala tiste informacije, ki smo jih dobili na pošti na Vrhniki. Slednja je od Idrije oddaljena vsaj pet ur ježe na konjskem hrbtu, saj je zaradi nevarne in skalnate ceste čez hribe vožnja za vozove neprimerna. Na levi smo videli visoke gore, imenovane Karnijske Alpe ali Julijci¹, ki so bile pokrite s snegom. Mesto Idrija leži v globoki dolini in strma pobočja, po katerih se spuščajo vanjo, so zelo težavna in včasih nevarna za ježo. V mestu je okrog dvestosedemdeset raztresenih hiš in število prebivalcev ocenjujem na približno dva tisoč.

Opis mesta

*Odkritje
rudnikov
živega srebra*

Rudniki živega srebra so bili odkriti leta 1497². Prej so v tem delu dežele živeli le maloštevilni škafarji, ki so izdelovali škafe in druge lesene posode, pa tudi skodle iz lesa, ki ga je bilo v deželi obilo. Eden teh obrtnikov je zvečer postavil nov škafo pod studenec, da bi preizkusil, ali bo njegov izdelek držal vodo. Ko se je zjutraj vrnil po škafo, je bil ta tako težak, da ga je komaj premaknil. Najprej je z vraževernostjo nevednih in nepismenih ljudi začel sumiti, da gre za neko čarovnijo. Ko pa je končno na dnu škafa zagledal nekakšno sijočo tekočino in ni vedel, kaj naj z njo počne, je takoj odšel v Ljubljano, kjer so mu svetovali, naj jo pokaže lekarnarju. Slednji, ki je bil prekanjen mož in se je dobro spoznal na svoj posel, je kmeta odslovil z majhno napitnino in mu naročil, naj prinese še več take snovi, kadarkoli bo naletel nanjo. To je ubogi škafar storil še večkrat in bil je zelo vesel svoje sreče, dokler ni zadeva končno postala splošno znana. Skupina ljudi je takrat ustanovila družbo, ki naj bi še naprej raziskovala in tudi izboljšala rudnik živega srebra, za kar se je najdba izkazala. Lastništvo pustolovcev je trajalo toliko časa, dokler avstrijski vojvoda Karl ni uvidel velike pomembnosti in vrednosti tega početja. Za povračilo njihovih stroškov jim je izplačal določeno vsoto denarja in prevzel zadevo v svoje roke.

Reka Idrijca

Vsa okolica je zelo porasla z gozdom. Da pa bi preprečili popolno uničenje gozdov, velike količine goriva porabijo za toplotniške peči itd., vsako leto naplavlajo po majhni reki Idriji iz gozdov Senčnega potoka, Trohovega potoka in Pšenka, ki ležijo približno poldrugo nemško miljo od rudnikov. Poleg ugodnosti vodnega transporta ima ta mala reka tudi ogromno rib. Med njimi

so krasne postrvi, ki tehtajo vsaka od šest do dvanajst funtov in ohranjajo plemeniti okus te ribe, čeprav je dno reke, v kateri živijo, popolnoma pokrito z živosrebreno rudo.

Kanal

Poleg reke je tudi približno pol nemške milje dolg kanal, ki ga napolnijo vode iz številnih stalnih izvirov. Služi za poganjanje strojev, ki spadajo k rudnikom⁴. Nekateri večji potoki sicer pritečejo iz bližnjih hribov, ker pa so poleti večinoma suhi, je bilo potrebno pripeljati iz večje oddaljenosti stalen dotok vode.

Model delovišč

Direktor rudnika in načelnik mesta M. Stemberg⁴ živi v starem gradu zraven mesta. Za njegovo cesarsko veličanstvo je izdelal zanimiv model, ki na najbolj natančen način predstavlja poleg načrta in nadmorske višine mesta tudi podzemna delovišča ali rudnike. Vsi rovi, jarki, jaški, vodne poti, vhodi in zavoji z različnimi vrstami rude, ki jih lahko najdemo v vsakem rudniku, so jasno vidni in zaznavni. Ta občudovanja vreden model je trenutno razstavljen v cesarski knjižnici na Dunaju in zasluži vso pozornost vseh ljubiteljev mehanske umetnosti⁵.

Globina

Dva glavna jaška sta Sv. Agata⁶ in Sv. Barbara. Potrebovali bi več ur, da bi prehodili vse podzemne rove. Največja navpična višina, računana od vhoda v jašek, je stotrideset sežnjev (840 čevljev). Globina bi bila še dosti večja, če bi jo merili od površine hriba, saj se rovi nadaljujejo horizontalno pod visokim hribom. Ena izmed možnosti vstopanja v jašek je spuščanje v košari, toda to je nekoliko nevarno. Ker je vhod ozek, obstaja stalna verjetnost, da košara udarja ob stene ali pa jo kaj zaustavlja na poti. Medtem tudi nosilna vrv stalno spreminja smer na vrhu in košara se lahko enostavno prevrne. Drugi način dostopa je varnejši, čeprav ni povsem brez neprijetnosti. To je spuščanje po večjem številu lestev, ki so postavljene poševno cikcak. Ker pa so lestve mokre in ozke, mora biti človek pri stopanju zelo previden, sicer lahko pade več sežnjev globoko.

Metode spuščanja v rudniške rove

Med spuščanjem naletiš v nekaterih delih na počivališča, ki pridejo zelo prav utrujenemu potniku. Vodoravni rovi so včasih tako nizki, da se v njih ne da stati pokonci. Stene so podprte z lesom in zato niso tako varne, kot so v rudnikih v Schwatzu na Tirolskem, ki so vsi obloženi s kamni. Zanimivo je, da je v nekaterih podzemnih rovih vročina tako velika, da postane človek popolnoma prepoten. In včasih je bilo v nekaterih jaških tako ekstremno malo zraku, da so se mnogi rudarji občasno dušili v neki vrsti ognjenih hlapov, ki so jih imenovali vlaga. Toda s poglavitvijo glavnega jaška se je to izboljšalo.

Blizu glavnega jaška je veliko kolo in hidravlična naprava, ki črpa vso vodo prav z dna rudnika. In v ta namen je na vsakih pet sežnjev globine postavljena tako imenovana tlačilka, vse skupaj pa poganja veliko kolo na vrhu. Kot imajo prebivalci rudarskih mest svoje zgodbe o jamskih škrtih, tako so tudi tukaj čisto obsedeni z idejo o prikaznih, ki strašijo v rudnikih. Vendar pa od vseh rudarjev, ki sem jih o tem spraševal, ni niti eden mogel potrditi, da je sam videl kaj takega. Govori se, da so bili včasih rudarji iz Idrije tako vraževerni, da so rudniškim duhovom vsak dan nastavljali hrano, da bi jim bili le-ti naklonjeni. Poleg tega naj bi vsako leto obesili rdečo obleko v enega izmed rudniških rovov. Vendar je vsaj kar se tiče sedanjih rudarjev ta šala pretirana. Pravijo, da se ta mali starček z veliko glavo (takšna je namreč podoba, s katero se navadno pojavljuje) ne prikazuje več tako pogosto, odkar prirejajo vsako leto množične procesije in so menihi z blagoslovljeno vodo in drugimi ceremonijami posvetili vse tiste kraje, kjer se je navadno najbolj redno pojavljal. Vendar še vedno verjamejo, da med njihovim delom v rudniku občasno potrkta. Zaradi tega takoj prekinajo z delom, saj so po njihovih besedah že večkrat doživeli, da se jim je zaradi predrznosti pripetila kakšna nesreča, če niso iz spoštovanja do škarta takoj odložili orodja in so proti njegovi volji še naprej delali.

Zgodbe o duhovih v jami

Minera mercurii

Samorodno živo srebro ali *minera mercurii* je povsem naravni proizvod in se nahaja v nekaterih rudah teh rudnikov kot veliko število kapljic čistega živega srebra. Dobimo ga tudi v nekakšni glini in včasih teče po rovih ali razpokah v rudniku v majhnem stalnem curku, kot teče mleko iz krave. Človek lahko tako v šestih urah zbere nad šestintrideset funtov samorodnega živega srebra. To ima višjo ceno kot navadno živo srebro in velja, da je mnogo boljše za barometre in kemično uporabo, ker je manj impregnirano z zračnimi mehurčki in heterogenimi delci. Z večkratnimi poizkusi je bilo dokazano, da se v navadnem živem srebru pojavi neka vrsta črnega prahu, če ga damo v dobro zaprto steklenico, ki jo pritrdimo na lopatnico mlina na veter in se vrtil približno štiriindvajset ur. Ko pa se ta heterogeni prah izloči, je ostanek dosti bolj čist kot prej.

*Svetleči
barometer*

Samorodno živo srebro je zelo uporabno za izdelovanje *noctilucae mercuriales* ali svetlečih barometrov, ki ob stresanju v mraku oddajajo svetleče iskre. Učinek je najbolj viden, če stresamo barometer v navpični smeri. Kadar živo srebro pada, je svetloba bolj jasna kot takrat, ko se spet dviga. Bolj kot živo srebro je vzrok za ta svetlobni pojav redkost zraka, h kateri čistost živega srebra res veliko prispeva. Da je jasno svetlobo možno ustvariti v razredčenem zraku brez živega srebra, lahko namreč demonstriramo s številnimi poizkusi na zračni črpalki, pa tudi s hermetično zaprtimi malimi steklenimi cevki, iz katerih je bil zrak izčrpan z ognjem kolikor le mogoče. Če te cevke v temi drgnemo z usnjem, blagom ali prsti, zlasti če jih prej namočimo z žganjem, postanejo kmalu svetleče. Prav zaradi gibanja razredčenega zraka lahko svetlobo proizvedemo tudi z drgnjenjem dveh dobro zloščenih koščkov stekla, diamanta itd., ki sta rezana tako, da se povsem ujemata.

Samorodno živo srebro razpoznamo po naslednjem nenavadnem eksperimentu: amalgam, ki je narejen iz živega srebra in zlata, damo nad ogenj, da izhlapeva. Če gre za samorodno živo srebro, bo s sabo pritegnilo tudi vse zlato, navadno živo srebro pa tega ne more narediti.

Uglednim tujcem podarijo majhno količino živega srebra v usnjeni torbici, za kar imajo rudniški uslužbenci cesarjevo dovoljenje.

*Minera
cinnabaris*

Minera cinnabaris je ruda, iz katere se s pomočjo ognja izloča živo srebro. In čim težji je cinabarit, tem več živega srebra da. Najboljša ruda ni čisto rdeča, ampak ima navdih modrega, če pa jo drgnemo ob železo, ga obarva rdeče. Nekatere kepe rude so tako bogate, da vsebujejo dve tretjini živega srebra in samo eno tretjino jalovine. Neizkušena oseba bi si gotovo predstavljala, da sta bila ruda z živim srebrom v kapljicah in cinabarit bolj dragocena kot živo srebro. Toda izkušnje so dokazale ravno nasprotno.

*Cinnabaris
nativa*

Obstaja tudi *cinnabaris nativa*⁷ ali izvorni cinabarit, ki ga kot majhne cvetove najdemo na cinabaritni rudi v čudovitih rdečih zrnih. Pravijo, da imajo tudi ti velik pomen pri pripravi zdravil, vendar jih v idrijskih rudnikih le redko najdemo. Bolj pogosti so v rudnikih na Madžarskem, a se tudi tam zelo drago prodajajo. Navadni ali sintetični cinabarit⁸ je proizveden iz živega srebra, sublimiranega z žveplom. In sprememba, ki jo povzročita dve sestavini tako različnih barv, ima v sebi nekaj zelo presenetljivega.

*Tvorba
cinabarita*

Priprava rude

Zemljo ali glino, v kateri se je nahajalo samorodno živo srebro, odstranijo in posebej sperejo. Cinabaritne kepe pa ločijo v dva razreda, ki ju označujejo kot dobro in srednje dobro rudo. Da je ne gre preveč v izgubo, prvo zdrobijo s kladivi v koščke, že predno jo dajo v drobilnico. Kepe, ki se držijo dobre rude, a so manj bogate, dajo skupaj s srednje dobro rudo takoj v drobilnico in jih zdrobijo v manjše kose. Te nato sperejo in jih še drugič sortirajo v dobro in srednje dobro rudo

ter jalovino. Prvo vrsto shranijo za uporabo, drugo ali srednjo vrsto dajo spet v drobilnico in nato v izpiranje. Po tem na vodi plavajo delci, ki ne vsebujejo več cinabarita in jih vržejo med jalovino ali odvržejo. Toda otroci in starejši ljudje na odlagališču pobirajo majhne kose minerala in jih spet prodajajo cesarju po ceni devet goldinarjev (1 goldinar je 2s. 4d. sterlingov) za kvintal. Včasih se je že zgodilo, da niso bili dovolj skrbni pri pranju rude ali pri kasnejših postopkih in so vrgli stran velike količine dobre rude. Zato stara odlagališča ponovno pregledujejo. Stroške krije cesar, a ima od tega hkrati tudi veliko korist. Pri iskanju dež omogoča lažje ločevanje dobre mineralne rude od navadnega kamenja.

Naenkrat so v skladišče naložili sedemsto »saamov«, vsak »saam«⁹ je enak trem kvintalom zdrobljene in sprane rude. Sezona spiranja in taljenja je od druge polovice aprila do sredine novembra in v tem času izkopljejo zelo malo rude. Zato pa takrat iščejo nove zaloge ali rudne žile, popravljajo lestve, utrjujejo stene jaškov in se še drugače pripravljajo na zimo. V tem letnem času namreč zaradi vremena in mraza ne morejo opravljati del na površini in več sto rudarjev se vrne k podzemnemu delu, h kopanju in klesanju rude.

Rudarske plače

Vsak navadni rudar dobi tedensko v denarju in hrani okrog enega goldinarja in pol (približno 3s. 6d. sterlingov). Toda zdravje mnogih izmed njih je zelo slabo, saj jih mučijo živčne motnje, ki jih spremljajo močno tresenje, nenadni krčeviti gibi rok in nog ter strahotno spačenje obraza.

Primeri prodiranja živega srebra v človeško telo

Tem motnjam so najbolj izpostavljeni tisti rudarji, ki delajo na mestih, kjer se nahaja samorodno živo srebro. Zato jih vsakih štirinajst dni zamenjajo in jih zaposlijo pri spiranju rude na površini, da si izboljšajo zdravje. Živo srebro presenetljivo prodira v telo številnih delavcev. Ko stopijo v toplo kopel ali se prepotijo v pari, lahko kapljice čistega živega srebra pronicajo skozi pore iz vseh delov njihovega telesa. Enake škodljive učinke so zaznali tudi pri neprevidnih zlatarjih, ki ne morejo zlatiti kovin brez uporabe živega srebra. Zaradi tega je to delo najbolj varno opravljati na prostem. Paraličnim motnjam so zelo podvrženi tudi tisti, ki srebrijo ogledala v Benetkah. So pa znani primeri ljudi s spolnimi boleznimi, ki so se ob delu v rudnikih živega srebra na srečo tudi zdravili.

Idrijski rudniki so često okuženi s podganami in mišmi, ki se hranijo z drobtinami kruha itd., ki jih stresajo rudarji med malicami. Toda tudi to okuženje le redko dolgo traja. Golazen namreč prav tako prizadenejo podobne odvratne motnje, kot so jim podvrženi ljudje, in jih kmalu pomorijo. V jamo nikakor ni primerno iti tešče. Iz previdnosti morajo ljudje pred spustom v podzemna območja nekaj pojesti.

Fini delci živega srebra

Nekateri rudarji iz Idrije so tako impregnirani, če lahko rabim ta izraz, z živim srebrom, da bakren kovanec, ki ga dajo v usta ali ga samo drgnejo s prsti, v trenutku postane tako bel, kot da bi bil obdelan s samim živim srebrom. Ta penetracijska občutljivost živega srebra sploh ni presenetljiva. Če natančno opazujemo majhno kroglico živega srebra, ki ni večja od semena koriandra, se ta samo s pritiskom prsta zdrobi v sedemindvajset milijonov majhnih delcev, ki pa, kot lahko opazujemo skozi mikroskop, vsi ohranijo svoj srebrni sijaj in obliko kroglice.

Način taljenja rude

Omenil sem že, da je sezona taljenja rude od konca aprila do sredine novembra. Toda ne delajo ob nedeljah, ki so štete od sobote opoldne do nedelje opoldne, ko se spet lotijo dela. Dnevno stalijo petintrideset kvintalov rude, kar da okoli polovico te količine ali vsaj petnajst kvintalov čistega živega srebra. Od tod lahko sklepamo na velike dobičke teh rudnikov. Navadno živo srebro namreč prodajajo po stopetdeset goldinarjev za kvintal (okrog 17l. 30s.

*Proizvodnja
tega rudnika*

sterlingov, goldinar je 2s. 4d.) in v maloprodaji po dva goldinarja za funt. Pri polnem številu delavcev in bogatem nahajališču lahko torej količino navadnega živega srebra, ki je prečiščena v enem letu, ocenimo na vsaj dva tisoč šeststo kvintalov in samorodnega živega srebra, ki ga pridobivajo čiste, na približno sto kvintalov. Vsi stroški proizvodnje znašajo letno petdeset tisoč goldinarjev.

Topilniška peč

Topilniška peč leži približno tri do štiri furlonge iz mesta¹⁰. In dim iz teh peči je tako uničujoč za rastlinje, da v bližini ne raste nobeno sadno drevo in tudi krave se ne dotaknejo sena, ki ga pokosijo na bližnjih travnikih. Tam živeči kmetje sicer redijo teleta, ki pa so zelo zaostala v svoji rasti. Topilničarji se menjavajo vsak teden, tako da pridejo na vrsto le enkrat na leto. Že zgoraj sem opisal, kako drobijo in spirajo rudo. Proces žganja in taljenja je naslednji: rudo zmešajo z enako količino živega apna in to zmes, ki jo imenujejo šlih¹¹, dajo v železno retorto. Te retorte so razvrščene poševno v topilniški peči in tesno zaprte z mahom, da ne more nič pasti ven. Ko moč ognja raztopi rudo in zamaški iz maha zgorijo, živo srebro steče v posode, ki so razvrščene spodaj in so pritrjene k železnim retortam. Če obstaja tudi najmanjša luknja, jo morajo zadelati, sicer bo živo srebro izhlapelo proti vrhu prostora. Včasih so mašili z golimi rokami, a je na ta način veliko živega srebra izhlapelo. Obrtniki namreč tega niso naredili dovolj učinkovito, saj so se bali opeči prste ob žarečih železnih retortah. Toda sedanji direktor je uvedel novo metodo nanašanja z majhnimi koščki platna, pri kateri ni nevarnosti, da bi se ob retortah opekli. Ker se velika količina živega srebra ponovno zmeša s tem mašilom, ga po žganju spet reducirajo v mehko vlažno zmes, nato sperejo in s starimi lončenimi zbiralnimi posodami (ki so zdrobljene v koščke) zažgejo kot šlih.

Ne brez razloga je bralec presenečen, ko najde v poglavju VII na strani 209 nemškega prevoda Brownovih potovanj napisano, da tukaj konstantno uporabljajo šestnajst tisoč retort. Toda to ogromno pretiravanje je napaka prevajalca ali korektorja, saj jih gospod Brown v originalu omenja samo tisoč šeststo. In sedaj jih je dejansko še nekaj manj. Vse peči so novejša iznajdba in skupaj jih je le deset ali enajst in v vsaki peči je nameščenih šestdeset do devetdeset retort. Ena od bolj staromodnih peči, ki porabi dosti več goriva, še stoji, a je ne uporabljajo. Stare ali poškodovane železne retorte predstavljajo dodaten dobiček direktorju delovišča, ki je zato, da bi jih kar najbolje vnovčil, na lastne stroške zgradil topilnico nedaleč od rudišča. Uporaba manjših retort bi dejansko zmanjšala ta dodatek, toda potem bi bili stroški goriva in delavcev enaki, količina očiščenega živega srebra pa manjša. Ogenj navadno prižgejo ob petih zjutraj in gori do poldne ali občasno uro ali dve dlje, tako da železne retorte končno zažarijo in postanejo prozorne kot žareče steklo. Po žganju ali taljenju se poleg čistega živega srebra nabira tudi velika količina črnega pepela na dnu lončenih zbiralnih posod, ki so postrani nameščene v korito. Če nanje zlivajo vodo in pepel stalno mešajo, se loči velik delež živega srebra, saj ima ta kovina očitno rada vlago. Na enak način ločijo živo srebro od skorje, na katero se veže. Spiranje ponavljajo, dokler odteka še kaj živega srebra. Ostanek tudi po tem procesu še vedno vsebuje majhne količine živega srebra in je podvržen ponovnemu žganju s šlihom. Kar pa se tiče *caput mortuum*a, ki ostane v železnih retortah, ga zavržejo kot neuporabnega. Iz simpatije med živim srebrom in vlago lahko sklepamo na veliko nagnjenje idrijskih rudarjev do pijače. Mogoče pa lahko rečemo, da je ta lastnost skupna za vse rudarje. Domnevamo lahko tudi, da je tresenje, ki so mu ti rudarji podvrženi, v veliki meri posledica njihove šibke volje.

*Separacija
živega srebra
z vodo*

Del rudnika, ki se vleče proti jugu, vsebuje večinoma cinabarit ali rudo. Toda samorodno ali čisto živo srebro se v glavnem nahaja v smeri proti zahodu, kjer ga je, kot sem omenil že zgoraj, škafar prvič odkril.

V nadaljevanju avtor opisuje druge rudnike živega srebra in uporabo rude pri starih Grkih in Rimljanih.

Štajerska ima tudi rudnike živega srebra, a trenutno ne obratujejo. Tudi tisti na Madžarskem še zdaleč niso tako napredovali, kot bi lahko. Znana so še nahajališča cinabarita ali živosrebrove rude v Hesse-Homburgu in Palatinatu, namreč v Muchelandsbergu, ki leži približno tri stotine morske milje od Creutzenacha v smeri proti Donnersbergu. Tam je bilo odkrito tudi samorodno živo srebro. To bi sčasoma lahko škodilo cesarski trgovini s tem artiklom, ki se je v zadnjih nekaj letih dejansko tako zmanjšala, da je zaradi pomanjkanja kupcev veliko ton živega srebra ostalo v idrijskem gradu. Zaradi tega dela v rudnikih živega srebra niso bila tako intenzivna, kot bi morala biti. Doslej so velike količine živega srebra pošiljali Nizozemcem za izvažanje. Vendar je bil to le način plačevanja dolgov in obresti, ki jih je imel dunajski dvor. Imeli so tudi to prednost, da je bilo od dolga odšteto in s tem plačano samo tisto, kar so dejansko prodali. Ostanek, ki ga niso prodali, je bil smatran za last cesarja (in znatna količina je še vedno v njegovih rokah), ki je moral poslovno tveganje prevzeti nase. Cesar je očitno obljubil, da bodo živo srebro prodajali izključno samo njim. Vendar cesarska zbornica ni bila zadovoljna s to pogodbo, ki so jo smatrali za pomanjkljivo. Upali so, da bo živo srebro kot samostojni artikel imelo dosti višjo ceno. V Idriji poteka sedaj prodaja tako na debelo kot na drobno, vendar se ni izkazala v skladu z njihovimi pričakovanji. Živo srebro dajejo v velike usnjene torbe, od katerih vsaka tehta stodvajset funtov. Po dve taki torbi dajo v sod, ki je vreden štiristopetdeset renskih guldnov. Znatno povpraševanje po živem srebru je v Benetkah, kjer ga uporabljajo za srebrenje ogledal, nekaj pa ga pošiljajo v Rim in Neapelj. Usnje za shranjevanje živega srebra mora biti strojeno in enake vrste, kot ga uporabljajo izdelovalci pasov. Ob vmitvi bom imel priložnost potešiti vaše zanimanje za kemične poizkuse z nekaj izrednimi primerki živega srebra, ki so tako stabilni, da so vzdržali že tri poizkuse¹².

Zaključujem z opazko, da če je živo srebro, kot trdijo alkimisti, osnova vseh kovin, kako je mogoče, da v rudnikih živega srebra praktično ne najdemo drugih kovin?

Vrhnika, 8. junij 1730.

Prevod: Metka Petrič

OPOMBE

¹ Očitna pomota. Na potovanju z Vrhnike proti Idriji vidimo Julijske Alpe na desni strani.

² Leto odkritja je povzeto po Valvasorju.

³ Mišljeni so vstopni rovi in jaški, zato v množini.

⁴ V času Keysslerjevega obiska v Idriji (1730) je bil rudniški direktor Franc Anton Steinberg.

⁵ Steinbergov model rudnika se ni ohranil.

⁶ Mišljen je jašek Sv. Ahaca. Očitno je Keyssler ime – tako kot nekatere druge podatke – povzel po Brownu (1669), ki je prvi »preimenoval« jašek Sv. Ahaca v jašek Sv. Agate.

⁷ Cinnabaris nativa – kristali cinabarita.

⁸ Sintetični cinabarit – cinober.

⁹ Saam je stara utežna mera, enaka 150 kilogramom.

¹⁰ Topilniška peč je bila na Prejnuti.

¹¹ Verjetno iz nemške besede »der Schlick«, kar pomeni mulj ali blato.

¹² Beseda »cupel« se v sodobni angleščini ne uporablja več, zato opisanega eksperimenta ne moremo natančno pojasniti.

Jože Čar

JOHANN GEORG KEYSSLER (1693–1743) IN NJEGOV OPIS IDRIJSKEGA RUDNIKA

Od rojstva do smrti

Nemški potopisec in raziskovalec starejše nemške zgodovine Johann Georg Keyssler se je rodil 13. aprila 1693 v mestu Thurnau pri Bayreuthu. Bil je tretji otrok v družini, kjer se je dvema materama rodilo kar šestnajst otrok. Šolanje je pričel v domačem Thurnau. Tu so imeli v tem času dobro latinsko šolo, tako da si je Keyssler v nekaj letih pridobil odlično izobrazbo. V začetku 18. stoletja je to pomenilo temeljito poznavanje latinščine, podrobno študiranje antičnih klasikov, uvod v retoriko in logiko ter osnove grščine in hebrejščine. Poseben poudarek je bil dan učenju zgodovine, ki je vedoželjnega Keysslerja še posebej pritegnila. Po končanem šolanju v domačem kraju je dve leti (1709–1711) obiskoval »akademsko gimnazijo« v bližnjem Coburgu. Zaradi zastarelih učnih metod šola ni bila na najboljšem glasu, zato se je leta 1711 odpravil na univerzo v Hall pri Leipzigu. Tam je poleg starejše zgodovine in jezikov študiral še filozofijo, literaturo in zgodovino nemškega prava. Imel je odlične profesorje. Nanj je posebno vplival J. P. Ludewig s svojimi predavanji iz zgodovine, filozofije in prava. Keyssler se je prav v tem času začel zanimati za nemške starožitnosti in zgodovino prava.

Leta 1712 sta prišla na študije v Hall tudi nekaj mlajša brata grofa Giech. Keyssler je bil imenovan za njunega študijskega mentorja. V juniju leta 1713 so vsi trije pričeli večletno izobraževalno popotovanje po zahodni in severni Evropi. Čez severno Nemčijo so odpotovali na Dansko in Holandijo, od tu pa v Anglijo. Januarja leta 1715 se je popotna družba odpravila v Francijo in se največ časa zadrževala v Parizu. V marcu 1716 se je Keyssler s svojima sopotnikoma vrnil v domovino.

Keyssler je popotovanje izkoristil za izpopolnjevanje svojega znanja. Zanimal se je za naravne in umetnostne spomenike in znamenitosti, preučeval denarništvo ter starine. Družba je obiskala številne galerije in se zadrževala v knjižnicah, kjer si je Keyssler delal povzetke starejših redkih in znamenitih del. Popotovanje je bilo vzpod-

buda, da se je začel po povratku domov študijsko ukvarjati z nemškim srednjim vekom in še posebej s starimi keltskimi napisi in keltskim verovanjem.

Na priporočila grofa Giecha, očeta njegovih dveh varovancev, je dobil Keyssler leta 1716 službo pri hannoverskem volilnem knezu in ministru Bernstorffu. Prevzel je skrb za vsestransko izobraževanje njegovih dveh sinov Andreasa Gottlieba (1708) in Johanna Hartwiga

Ernsta (1712). Poleg vzgoje obeh mladih grofov je ostalo Keysslerju še dovolj časa za nadaljnje poglobljanje v problematiko Keltov. Pripravil je tudi že prve objave. Leta 1718 je dobil dovoljenje za študijski obisk pomembnih knjižnic v Londonu in Oxfordu. Med svojim bivanjem v Angliji si je med angleškimi učenjaki pridobil tak ugled, da je bil v februarju leta 1719 imenovan za rednega člana znamenite Kraljeve družbe v Londonu (Royal Society of London).

V aprilu leta 1729 se je Keyssler odpravil z obema varovancema, grofoma Bernstorff, na večletno izobraževalno popotovanje. Pričeli so z ogledom mest v južni Nemčiji, Švici in Italiji. Po končanem obisku Italije se je popotna družba v maju in juniju 1730 mudila tudi na naših tleh. Iz Trsta so preko Socerba in Istre odpotovali v Rijeko. Pot so nadaljevali čez Notranjsko in si ogledali Postojno, Predjamo, Cerkljsko jezero in Cerknico. Od tu jih je vodila pot na Vrhniko in dalje proti Idriji. Po obisku Idrije so se vrnili

TRAVELS THROUGH

GERMANY, BOHEMIA, HUNGARY,
SWITZERLAND, ITALY, and LORRAIN.

Giving a True and Just

DESCRIPTION OF THE

PRESENT STATE of those COUNTRIES;

THEIR

NATURAL, LITERARY, and POLITICAL HISTORY;
MANNERS, LAWS, COMMERCE, MANUFACTURES, PAINT-
ING, SCULPTURE, ARCHITECTURE, COINS, ANTIQUITIES,
CURIOSITIES of ART and NATURE, &c.

With COPPER-PLATES, engraved from Drawings taken
on the Spot.

By JOHN GEORGE KEYSER,

Fellow of the ROYAL SOCIETY in LONDON.

Carefully translated from a Second Edition of the GERMAN.

IN FOUR VOLUMES.

THE THIRD EDITION,

VOL. IV.

L O N D O N.

Printed for G. KEITH in Gracechurch-Street; A. LINDE in Catherine-
Street; S. CROWDER and Co. London-Bridge; P. DAVEY and
B. LAW in Ave-Maria-Lane; T. FIELD in Cheapside; and E. DILLY
in the Poultry. MDCCCLX.

POTOVANJA

SKOZI

NEMČIJO, ČEŠKO, MADŽARSKO,
ŠVICO, ITALIJO IN LORRAINO.

Podaja RESNIČEN in PRAVIČEN

OPIS

SEDANJEGA STANJA teh DEŽEL;

NJIHOVE

NARAVNE, LITERARNE IN POLITIČNE ZGODOVINE;
NAVAD, ZAKONOV, TRGOVINE, INDUSTRIJE, SLIKARSTVA,
KIPARSTVA, ARHITEKTURE, KOVANJEV, ANTIČNIH UMETNIN,
POSEBNOSTI UMETNOSTI IN NARAVE, ITD.

Z BAKRENIMI PLOŠČAMI, vgraviranimi z risbami,
narisanimi na licu mesta

Avtor: JOHN GEORGE KEYSER

Član ROYAL SOCIETY iz LONDONA.

Pazljivo prevedeno iz druge nemške izdaje.

V ŠTIRIH DELIH.

TRETJA IZDAJA.

DEL IV.

LONDON.

Tiskano za G. KEITHa v Gracechurch-Street, A. LINDEja v Catherine-
Street; S. CROWDERja v Co. London-Bridge; P. DAVEYja in
B. LAWa v Ave-Maria-Lane; T. FIELDa v Cheapside, in E. DILLYja
v Poultry. 1760

na Vrhniko in nadaljevali popotovanje čez Ljubljano do Celja, od tu pa v Gradec in na Dunaj. Po večmesečnem postanku na Dunaju so si ogledali del Madžarske ter

Češko in Slovaško. Leta 1731 obiščejo še Lotaringijo v Franciji. Popotovanje se je zaključilo leta 1732, ko so se po kratkem obisku Anglije končno vrnili v Nemčijo. S tem obsežnim in vsestransko poučnim spoznavanjem različnih evropskih držav se je zaključilo šolanje obeh Bernstorffovih otrok. V zahvalo za zvesto služenje in uspešno vzgojo sta mlada grofa namenila Keysslerju solidno letno finančno rento in mu zaupala upravljanje velike družinske knjižnice ter vodenje administracije njunih posestev. Keyssler je preživel preostali del življenja brez denarnih skrbi in se posvečal izključno študiju in izpopolnjevanju svoje zbirke, v kateri je zbranih več kot tisoč različnih predmetov, poleg posebnosti iz umetnosti in znanosti tudi minerali, fosili, živali in rastline.

Johann Georg Keyssler je umrl za srčno kapjo dne 22. 6. 1743 na posestvu barona Bernstorffa v Stintenburgu pri Chalseeju na Lauenburškem, star komaj petdeset let.

Keysslerjeva »Nova popotovanja...«

Na skoraj tri leta trajajočem strokovnem popotovanju v letih 1729 do 1732 je Keyssler svoja doživetja in opazovanja beležil v izčrpnih poročilih. Oblikovana so kot pisma, naslovljena na Joachima Engelka von Bernstorffa, očeta njegovih varovancev. Pisma je zelo vestno pošiljal približno na deset dni in tako se je v treh letih nabralo 99 obsežnih poročil. V njih piše o posebnostih različnih krajev in mest, poroča o ljudskih navadah in umetnosti, državno-političnih razmerah, o naravnih in kulturnih spomenikih ter redkostih in znamenitostih z različnih področij. V letih 1740/41 je pisma objavil v dveh zelo obsežnih zvezkih, ki z registrom obsegata čez 3000 strani. Kot je bilo takrat v navadi je dal potpisnim poročilom zelo dolg baročni naslov »Neueste Reisen durch Teutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lotharingen, worin der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelt der natürlichen, gelehrten und politischen Geschichte der Mechanik, Mahler-, Bau- und Bildhauerkunst, Münzen und Alterthümer mit verschiedenen Kupfern erläutert wird«. Kot vidimo iz obsežnega naslova, Keysslerjevi popotni zapisi niso bili specializirani. Dotikali so se najrazličnejših področij in tem. Poleg tega so bili napisani v lepem in privlačnem jeziku, tako da so bili nadvse zanimivi za širok krog bralcev. O priljubljenosti Keysslerjevih »Novih popotovanj« kažejo tudi prevodi in ponatisi. Pisma so bila

leta 1753 prevedena v holandsščino, 1756 pa še v angleščino. V Nemčiji je knjiga doživela ponatis leta 1751 in leta 1776. Tudi v Angliji sta izšli še dve izdaji. Naš prevod opisa idrijskega rudnika je, kot piše na naslovnici, iz tretje angleške izdaje (1760), ki je nastala na podlagi »pazljivega« prevoda nemškega ponatisa iz leta 1751.

Keysslerjev opis idrijskega rudnika

O idrijskem rudniku poroča Keyssler v svojem 79. pismu, ki ga je napisal 8. junija 1730 na Vrhniki. Opis je jasen, jednat in zato pravzaprav ne potrebuje obsežnega komentarja. Poročilo o tehničnih napravah v ničemer ne izstopa od drugih opisov idrijskega rudnika iz 18. stoletja. Kot poznavalec starejše zgodovine, religij in starožitnosti pa seveda Keyssler ne more mimo daljšega in slikovitega opisa »jamskih škrtov« oziroma »rudniških duhov«. V odličnem poznavanju antike moramo iskati tudi vzrok za obsežne opombe o uporabi cinabarita in živega srebra pri različnih obredih in slavnostnih ceremonijah v stari Grčiji in Rimu. Opombe so navedene pod črto v tistem delu 79. pisma, ki ni bil preveden, in ga zato naša objava ne vsebuje.

Nadvse zanimiv je tudi Keysslerjev opis nenavadnega »čiščenja« živega srebra s pomočjo »mlina na veter« ter skrivnostni »svetleči barometer«. Oba poskusa kot tudi opis čudne lastnosti amalgama s samorodnim živim srebrom, ki pri izhlapevanju »s seboj potegne tudi vse zlato«, lahko prištevamo med alkimistične dokaze. Z zadnjim odstavkom prevedenega pisma, v katerem se Keyssler dvomeče sprašuje, zakaj v idrijskem rudišču ne najdemo drugih kovin, če je živo srebro »osnova vseh kovin«, pa posega Keyssler v samo bistvo alkimije. Seveda tu ni mesto, da bi se podrobneje seznanili s to zanimivo problematiko, bo pa mogoče kdaj drugič priložnost za komentiranje Keysslerjevih navedkov in dvomov.

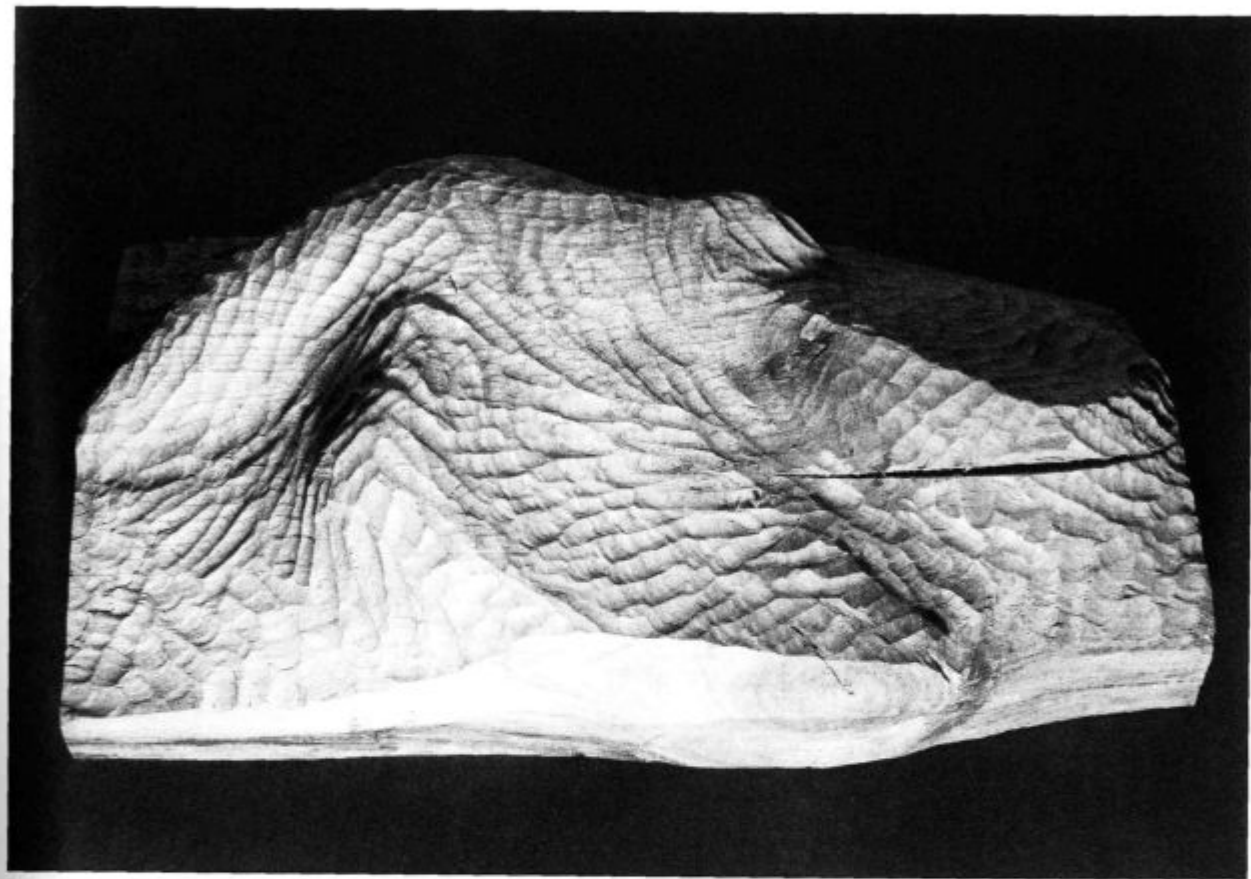
VIRI

Pezzold, von Uta, 1993, Johann Georg Keyssler (1693–1743). Zum 300. Geburtstag des Reiseschriftstellers und Nestors der deutschen Frühgeschichtsforschung. Geschichte am Obermain, Bd. 18, H. 1993/4.

Show, Trevor, Foreign travellers in Slovenia (Iz pisma gos. T. Showa mag. Metki Petrič).

OPOMBA

Uredništvo Idrijskih razgledov se zahvaljuje gospodu Trevorju Showu za prijazno posredovanje podatkov, mag. Metki Petrič pa za odličen prevod Keysslerjevega pisma.

Naplavljena, mala plastika, češnja, 1995

IZ ZGODOVINE

JANEZ KAVČIČ

400 LET IDRIJSKIH RAK*

Idrijske Rake, ki po štirih stoletjih v spremenjenih razmerah še vedno služijo svojemu namenu, uvrščamo med naše najpomembnejše tehniške in kulturnozgodovinske znamenitosti. Danes omogočajo obratovanje HE Mesto na Lenštat, v preteklosti pa so kar 350 let kot nenadomestljiva energetska arterija dovajale pogonsko vodo najvažnejšim rudniškim napravam.

IZgradnja Rak je bila bistveni sestavni del velikopotezne rekonstrukcije in modernizacije rudnika ob koncu 16. stoletja. Znano je, da so imeli idrijski rudarji v desetletjih privatnega podjetništva stalne in hude težave z dviganjem rude in črpanjem jamske vode. Pomagali so si z ročnimi vitli in geplji, ki so jih v krogu poganjali s konji, vendar s temi napravami ni bilo mogoče dosegati večjih globlin. Okrog leta 1533 so zaježili Nikovo na Tomu pod gradom in speljali vodo po lesenem koritu do pogonskega kolesa »kamšti« (Wasserkunst) pri Ahacijevem jašku. Črpalna

naprava je dvigala vodo v več stopnjah iz globine kakih 60 metrov, žal pa ni bila kaj prida zanesljiva. Nevšečnosti s črpanjem jamske vode so se v 2. polovici 16. stoletja še povečale, saj so jamo hitro širili in poglabljali. Okrog leta 1560 so tako rudarili že 170 metrov pod površjem, kar je pomenilo, da se je idrijski rudnik uvrščal med najgloblje rudnike takratne Evrope. Voda iz nestanovitne Nikove seveda ni zadostovala za pogon »kamšti« pri Ahacijevem jašku, v katerem so se v plasteh apnenca pojavljali stalni vodni vdori. Zato so se rudarji še naprej mučili z ročnim črpanjem, dvigalne naprave pa so bile še vedno vezane na geplje s konjsko vprego.

Z omenjenimi težavami so se odločno spoprijeli šele novi upravitelji rudnika po podržavljenju celotnega podjetja leta 1575. Dvorni organi so se, seveda v želji po dobičku, morali odločiti za velike investicije v hiter tehnično-tehnološki razvoj ter za temeljito reorganizacijo in

Jez pri Kobili na razglednici iz začetka 20. stoletja, fototeka Mestnega muzeja Idrija

posodobitev vseh obratov. Zlasti je bilo potrebno prodreti do nižjih in bogatejših rudnih ležišč, zagotoviti zadostne količine lesa ter seveda konstruirati nove in večje izvozne in črpalne naprave.

Največ zahtevnih projektov je uresničil sposobni rudniški upravitelj slovenskega rodu Gregor Komar, ki je načeloval rudniku v desetletju od 1586 do 1595. V času njegovega ravnanja so že postavili prve lesene klavže za plavljenje lesa po Zali in Idrijci, poglobljali Ahacijev jašek, predvsem pa skoraj deset let (1588–1596) izkopavali nov glavni dnevni jašek sv. Barbare višje nad Nikovo. Prav Barbarin jašek, ki je segal do globine 200 metrov, je bilo nujno treba opremiti z vrhunskimi dosežki in pripomočki tedanje evropske rudarske tehnike.

Kočljiva vprašanja, povezana z modernizacijo idrijskega rudnika, so v tistih letih postala predmet pravcate evropske diplomacije. Trditev ni pretirana, saj je dobro znano, da je notranjeavstrijski nadvojvoda Karel prosil nemškega cesarja Rudolfa II., naj mu »posodi« mojdre – kamštarije, ki naj bi v Idriji ustrezno opremili jamske obrate. Omenjeni mojstri, ki so obvladovali takratno vrhunsko rudarsko tehniko, so bili namreč cenjeni in iskani po vseh srednjeevropskih deželah. Prihajali so iz nemških, avstrijskih in čeških rudnikov, zlasti iz Kuttenberga in Schlackenwalda. V Idriji so se v razmaku nekaj let zvrstili znani »kamštariji« Ruprecht Pebinger, Marx Rudolf, Hans Roth in Gregor Schmelzer, ki so – ne brez zapletov in zadreg – uspeli sestaviti orjaška pogonska kolesa z ustreznimi prenosi in mehanizmi. Mojdre so morali rešiti vrsto mehaničnih in konstrukcijskih problemov, enako pereče pa je bilo tudi stalno pomanjkanje pogonske vode. K napravam so napeljevali vodo iz vseh razpoložljivih potokov, na primer iz Nikove, Zaspane grape, Ljubevščice in Podobnikove grape, vendar je bilo vode – zlasti v zimskih in sušnih mesecih – skoraj vedno premalo. Za nemoten pogon mogočnih lesenih in lopatastih, enosmernih in obakrajnih nadlivnih koles sredi Idrije je prišla v poštev samo neusahljiva Idrijca, ki pa je žal tekla prenizko mimo rudnika. Navidez neresljiv problem je razrešila radikalna zamisel in grandiozna tehnična rešitev, energetska kanal za vse čase – Rake.

Leta 1596 so v Idriji sklicali sestanek uglednih notranjeavstrijskih rudarskih strokovnjakov in kranjskih oblastnikov. Le-ti so si ogledali dolino Idrijce, predvideli lokacijo novih klavž za povečano plavljenje lesa in razpravljali o

problematičnem energetskem položaju pri rudniku. In takrat je padla odločitev, ki je sprožila eno največjih delovnih akcij v idrijski zgodovini. Idrijco so zajezili nad Divjim jezerom pri Kobili – potrebno je bilo pač zagotoviti zadostni vodni padec – in speljali močan vodni tok po 3,5 km dolgem lesenem koritu (kanalu) – Rakah vse do rudniških naprav pri obeh dnevniških jaških v središču mesta. Rudniku je bila tako zagotovljena preskrba z energijo do obdobja parnih in električnih strojev, ki pa vodne energije celo do sredine 20. stoletja niso v celoti nadomestili. Danes si kar težko predstavljamo trasiranje in izdelavo Rak pred 400 leti. Pomislimo samo, koliko težavnega, skalnatega in plazovitega terena je bilo potrebno premostiti. Enkratni delovni podvig je od večjih graditeljev terjal mnogo znanja, iznajdljivosti, spretnosti in seveda neizmerno fizičnih naporov. Poskati so morali stotine in stotine dreves, obdelati in transportirati več tisoč debel ter jih obtesati v tramove in razžagati v deske. Kanal je moral biti dovolj trdno in natančno zgrajen, da je kljuboval vremenskim in drugim neugodnostim in da je zadovoljivo tesnil močan vodni tok. Poudariti je treba, da so Rake ostale lesene celih 170 let, saj so jih pozidali šele v letih 1766–1770.

Izgradnja Rak v zadnjih letih 16. stoletja je bila odločilnega pomena za tedanje in nadaljnje obratovanje idrijskega rudnika. Pri Ahacijevem in Barbarinem jašku so lahko šele tedaj trajno pognali velikanske izvozne in dvigalne naprave, ki jim ni bilo enakih v rudnikih notranjeavstrijskih dežel. Prav tako jih ni bilo mogoče primerjati s tehnično opremljenostjo drugih srednjeevropskih rudnikov (Verbič, Valentinitsch). V drugi polovici 17. stoletja so te mogočne »kamšti« obžudovali in navdušeno opisovali številni evropski tehnični strokovnjaki in svetovni popotniki. Angleški potopisec W. Pope je leta 1665 zapisal, da tako velikih vodnih koles, kot so v Idriji, ni videl nikjer drugod. Posebej je omenil črpalno napravo, ki je imela 52 veder, po 26 na vsaki strani. Pozornost obiskovalcev so nedvomno pritegovala zlasti tako imenovana »obakrajna« kolesa, ki so se s preusmeritvijo vodnega toka lahko vrtela v eno ali drugo smer in s tem omogočala dvigovanje ali spuščanje bremen v jaških. Naš največji tedanji polihistor J. V. Valvasor je na primer v Slavi vojvodine Kranjske opisal 7,5 metrov veliko obakrajno leseno pogonsko kolo, ki je nadomestilo izvozni gepelj pri Ahacijevem jašku. Ob njem se je vrtelo enako veliko enosmerno kolo, povezano preko drogova z leseno črpalno za dviganje jamske vode. Podobne dvigalne in izvozne naprave, na katere se je stekala voda iz

Rak, so stale v Valvasorjevem času pri Barbarinem jašku. Premer koles je tu znašal celo 9,5 metrov!

Z odpiranjem novih jaškov in razširitvijo rudniških obratov v 18. stoletju se je pomen Rak še povečal. Voda iz Rak je poganjala še črpalne, izvozne (dvigalne), izpiralne in drobilne naprave pri Terezijinem jašku (sredi 18. stoletja) in po letu 1786 tudi naprave pri novem Jožefovem jašku. Le na pogonska kolesa pri jašku Frančiške so leta 1792 napeljali vodo iz Podobnikove grape skozi nad pol kilometra dolg energetsko-raziskovalni Ignacijev rov. Po letu 1790 je vodni tok Rak zavrtel najimenitejšo »kamšt« pri Jožefovem jašku in jo kot največjo tovrstno črpalno napravo v Evropi poganjal celih 158 let (!), vse do zrušenja starega jezua pri Kobili ob povodnji leta 1948. Kamšt, ki je danes obnovljena, zaščiten in muzejsko prezentirana kot enkraten tehnični spomenik evropskega pomena – edini te vrste na prvotnem mestu, je bila poldrugo stoletje ključnega pomena za normalno obratovanje rudnika. Mogočna črpalka s 13,6 m velikim pogonskim kolesom je dvigala do 2 m³ vode na minuto iz globine 283 metrov (11. obzorje v rudniku). V tej luči ni težko razumeti stalne skrbi naših rudarskih prednikov, da se dotok vode po Rakah nikdar ni prekinil za dalj časa.

Dejstvo je, da so rudniške naprave na vodni pogon ostale skozi dolga obdobja v principu nespremenjene in so pri vestnem vzdrževanju solidno delovale. Sloveči razsvetljenec, naravoslovec in rudniški kirurg B. Hacquet je v svoji Oriktografiji leta 1781 o njih zapisal, da kljub nekaterim hibam še vedno redno obratujejo, saj »je vode v izobilju«. Znameniti pisec je v istem delu poklonil tudi kompliment Rakam, češ da »je ta vodni kanal dobro in lepo zgrajen.« Da bi zmanjšali stroške vzdrževanja in izgubo vode, so namreč v letih 1766–1770, kot je bilo že omenjeno, vodni kanal Rak utrdili s podpornimi zidovi, obložili s kamnom in povezali s poculansko glino. Prav take prenovljene Rake je Hacquet tudi grafično upodobil na eni izmed prilog, ki jih je v citiranem delu posvetil idrijskemu rudniku.

Ugotovimo lahko, da so pogonsko vodo Rak iznajdljivi rudniški strokovnjaki v različnih časih in v spremenjenih razmerah nadvse domiselno izkoriščali. Neugnan vodni tok ni poganjal samo že naštetih »kamšt« in dvigal nad jaški, temveč je služil tudi za pogon težkega kladiiva v kovačiji pri Antonijevem rovu, vrtel je mline in žage ter lajšal delo drobilnih in prebiralnih naprav v Bašeriji. Skoraj

neverjetno se zdi, koliko koristnih opravil je lahko omogočal en sam vodni tok. Treba je bilo seveda maksimalno izkoristiti njegov padec in isto vodo večkrat izrabiti. Nazadnje, v pionirskem obdobju elektrifikacije, so del vode iz Rak preusmerili še v rudniško elektrarno na Lenštat, ki je začela obratovati leta 1910. Ker je prva elektrarna pod Pečnikom nad Spodnjo Idrijo pričela delovati že leta 1901, je bil kmalu mogoč elektrificiran prevoz rude z železnico od Bašerije do žgalnice in po Rakah od Jožefovega jaška do Bašerije. In končno se je treba spomniti še stoterih rudarskih mater, žena in hčera, ki so v mrzli vodi Rak prale obleko in perilo, bodisi v stari »žehtnici« pri Jožefovem jašku ali na prostoru današnje Komunale.

V zgodovini Rak je ostalo zapisano tudi reševanje dveh najhujših tragedij, ki sta se pripetili v jami. V mislih imamo katastrofalna jamska požara v letih 1803 in 1846.

Sprehod po lesenih Rakah pred 1. svetovno vojno, fototeka Mestnega muzeja Idrija

Obakrat so uspeli ogenj dokončno ukrotiti šele s pomočjo močnega in neusahljivega vodnega toka, ki so ga iz Rak ves teden usmerjali v jamo.

Uvodoma smo opredelili Rake ne le kot tehnično, ampak tudi kot kulturno-zgodovinsko znamenitost. V tem kontekstu je zanimivo spremljati izgled in konstrukcijo Rak na dragocenih in kvalitetnih upodobitvah rudniških kartografskih mojstrov, kot so bili na primer Franc Anton Steinberg, Anton Haubtmann, Jožef in Anton Mrak ter njihovi nasledniki. Prav tako so Rake, speljane nekoč prav v center mesta, lepo vidne na upodobitvah Idrije, kot so jih zabeležili J. V. Valvasor, B. Hacquet in drugi grafični dokumentaristi. Poučne so še mestne panorame, ki so jih v 19. stoletju naslikali J. Wagner, F. K. von Goldenstein, L. Benesch in drugi. Rake so nekajkrat zamikale tudi že prve idrijske fotografske mojstre na prelomu stoletij.

Na tem mestu seveda ne bomo opisovali pogostih težav z vzdrževanjem, čiščenjem, utrjevanjem in obnavljanjem vodnega kanala, ki so se pojavljale vseh 400 let. Mihael Arko je v svoji Zgodovini Idrije (1931) navedel hude zime, zlasti v letih 1775 in 1815, ko so bile Rake zasute s snegom in ledom in je bilo potrebno večdnevno naporno kidanje, da se naprave pri rudniku ne bi zaustavile. Slej ko prej je rojevala nevšečnosti okoliščina, da so Rake speljane čez območje večjih premikov, ki se vlečejo čez Smukovše in Pront proti Čerinovšem. Korito se je zaradi premikanja in pogrezanja terena pogosto usedalo, voda pa se je rada izmuznila in ogrožala nasip. Od nekdanj so pretila plazovita zemljišča pod Polancem. Spomnimo se samo na leto 1959, ko je plaz-usad pod Bernikom del Rak odnesel v Idrjico in je bilo treba zanje izkopati nov predor.

Rake so kot sprehajališče doživetje vezi med sedanjostjo in preteklostjo. Včasih so ob njih pešali rudarji iz Podgore, Cegovnice, Kovačevega Rovta in Gor, tako da je bilo zlasti zvečer zanimivo gledati migetajoče lučke karbidovk. Od »Kajzer« so z električno lokomotivo potovali vagončki rude proti Bašeriji, nazadnje seveda z žičnico nad Mejco in proti Prejnuti. Na Lenštat so se do leta 1926 za »grabljami« kopicile grmade naplavljenega lesa in to na površini skoraj enega hektarja. Današnja HE Mesto, ki jo upravljajo Soške elektrarne Nova Gorica, je od leta 1983 nastanjena v novem montažnem objektu. Na omrežje je bila priključena leta 1976, potem ko je 66 let

služila samo potrebam rudnika. Mejca, nekoč oaza od-diha in sprostivne, je postala v bližnji preteklosti žalostno odlagališče jalovine iz jame, danes pa vendarle dobiva nazaj prijetnejšo podobo. Kronisti bi na »Kalvinu« in na »Zemlji« lahko zabeležili vrsto mikavnih dogajanj, med drugim tudi nekdanje veselice in družabna srečanja na prostem. Starejši Idrjčani se še spominjajo, kako so se okrog »Kamšti« stalno sukali »kamštajgarji« v pelerinah s kapuco; pomen in odgovornost svojega posla so poudarjali z umirjeno hojo in možato držo. Pod Jožefovim jaškom je obratovala nakladalna postaja za polnjenje vagončkov z rudo, skozi rov iz leta 1898 pa so neposredno iz jame izvažali bogato rudo, da se ne bi pomešala med siromašni »bašperh«. Lična »žehtnica«, ki je sedaj znova na ogled, je stala nekoč na mestu poznejše nakladalne postaje in je bila ena redkih tako urejenih; v njej so se ženske dan za dnevno sklanjale nad mrzlo vodo in lesenimi perivniki. Onkraj »kamšti« se ob Rakah odpira zanimivo naravno okolje, ki nudi možnosti zdrave rekreacije, od nekdanj pa je pomenilo tudi priljubljeno zatočišče mlajšim in starejšim sprehajalcem. Škoda, da trim steza ni zaživela tako, kot je bilo predvideno. Spoštovanje vzbuja orjaški jesen, ki mu daleč naokrog ni enakega. Onkraj Felca vabijo baldahini drevesnih krošenj, razgledi nad rokavom Idrjice pri Zagodu, pogledi na Staro Mejco, spust na viseči most in seveda skoraj legendarni »Studenček«, kjer so njega dni radi zmešali najboljši »geruš«. Proti koncu poti ob Rakah se vse bolj izrazito razkriva kraški svet, ki se vzpenja proti Gladkim skalam in Ravbarski jami. Graditelji Rak so se morali tu spopasti s skalovjem in vanj vklesati kanal. Onkraj Idrjice je v Podroteji obratovala velika konsumna žaga. Poseben obisk zasluži seveda Divje jezero – muzej v naravi, nad katerim lahko vedoželjni sledijo trasi Feldbana iz časov soške fronte. Pri visečem mostu v Stanovcu se v čudovitem vodnem koritu že pričinja poletni raj za kopalce in ljubitelje narave. Ostanki zidu pod Rakami so najbrž zapuščina nekdanjih oglarjev, ki so tu imeli svoj bivač. Sedanji monumentani jez pri Kobili je bil zgrajen po povodnji leta 1948, vsekakor pa je bil tudi prejšnji jez izredno trdn in premišljeno zagozden v kamnito strugo Idrjice.

Ob 400-letnem jubileju Rak lahko z veseljem povemo, da so bila v letih 1986–1996 za njihovo sanacijo namenjena precejšnja finančna sredstva. Glavna vzdrževalna in obnovitvena dela so v zadnjem desetletju vodile Soške elektrarne Nova Gorica, pri posameznih fazah pa so se

vključevali tudi Krajevna skupnost Idrija, Rudnik živega srebra Idrija in Mestni muzej Idrija. Že leta 1986 so izdelali prelivno polje in montirali čistilni stroj, leta 1989 pa uredili nov armiranobetonski kanal v dolžini 80 metrov od prelivnega polja do vodohrama. Večja vzdrževalna dela so bila izvršena leta 1995 na celotni trasi kanala. Največ so postorili prav v jubilejnem letu 1996. Obnovili so ograje in podporne zidove, poti ob kanalu, vodohram in prelivno polje iz vodohrama, odtočni kanal od »Kamšti« do Idrijce, javno pralnico – »žehtnico« in podporni zid pod parkiriščem. Nadalje so poskrbeli za plató pred nakladalno postajo z urejenim odvodnjavanjem meteornih voda, uredili parkirišče pri »Kamšti« in asfaltirali parkirišče ob nakladalni postaji. Soške elektrarne so v projekt samo v letih 1995–1996 vložile 18 milijonov tolarjev. Obnovo odtočnega kanala od »Kamšti« do Idrijce, ki je stala 6,3 milijonov tolarjev, sta poleg Soških elektrarn financirala še Rudnik živega srebra in Mestni muzej

Idrija. Za ureditev parkirišča in utrditev podpornega zidu pred nakladalno postajo sta 3,2 milijona tolarjev porabila Rudnik živega srebra in Krajevna skupnost Idrija.

Naj sklenemo z ugotovitvijo, da Rake nimajo samo bogate in mikavne zgodovine, temveč privabljajo tudi danes. Sprehod ob njih – od Lenštata do Kobile in Divjega jezera – se ponuja kot dragocena učna ura domoznanstva in sprostivne. Naravoslovce še posebej privlači ta Pot idrijskih naravoslovcev in Slovenska geološka pot. Vstop na Rake pomeni obenem pot v Krajinski park Zgornje Idrijce, kjer si prizadevamo ohraniti sintezo in ravnovesje med naravno, kulturno in tehniško dediščino.

OPOMBA

* Nagovor na priložnostni slovesnosti pri Jožefovem jašku, dne 5. septembra 1996

IZ ZGODOVINE

IVICA KAVČIČ

O IDRIJSKEM CINOBRU IN NJEGOVI IZDELAVI, II. del

V zadnji številki Idrijskih razgledov (1996/1) smo napovedali, da bomo v naslednji številki objavili izvirne dokumente tovarne cinobra, ki jih je ohranil mojster Franc Vončina in jih je Mestnemu muzeju v Idriji letos dala na vpogled njegova vnukinja Marija Vončina.

Letno poročilo cinobrarne v Idriji

Tako zdaj objavljamo »Letno poročilo cinobrame v Idriji za leto 1918/19 in osem najznačilnejših načrtov iz leta 1897, iz katerih je razvidna konstrukcija naprav za izdelavo cinobra

Petro porocillo

cinobeaue & *Jaeger*

ca. late 1912/19

A. Oblique notatus

Za posredni napravl s, pridobivanje sluzi, prva
 faza: pridobivanje s 56 k. s
 Izdelovanje pinstora in vici salm in motorn
 potona Za izdelovanje pinstora motorn potona
 sluzi sledijo naprave
 Amalgamirana naprava s 16 vzmetih, svet.
 kromirana pos 2 s 200 obdobjem s 200000
 plovnostnim potnikom in vobolom na
 vnaprejšnjem izhodnem izhodnem napravi s
 izdelovanjem potona, dva para, mlinskih
 kromir, na parni kromir, in s kromir kromir
 za potona in parni
 Izdelovanje pinstora motorn potona
 sluzi
 Izdelovanje s 16 vzmetih potona, sluzi
 dograditve posredni kromir, 54 kromir
 s kromirani in vici 1200, 32 pos 600
 vobolom, s kromir in 1200 kromir, na parni
 kromir in s kromir na kromir kromir
 kromir Za kromir, kromir, kromir
 in kromir kromir kromir sluzi s kromir
 in 1200 kromir in 1200 kromir kromir
 Obnova kromir: kromir, kromir, kromir

[illegible]

B. *Trachloana* *sinistra* in *obtusum* *capite*

Občas zavrnem p. bil haker v protokolu tudi
+ povzemanje leta umrlih. Ravno se tudi
v tem letu ni udeležilo ne zbiranje ne molitve
potem tisti se je le

izdelaвање osimblina i korovnog simbira
 pripremanje u letu 1970/71. u letu 1971/72. u letu 1972/73.

[illegible]

ter njihova razporeditev v tovarni. Dokumenti so zelo natančno izdelani in skrbno ohranjeni, kar odraža veliko urejenost takratnega rudniškega poslovanja in pa izjemno navezanost mojstra Vončine na delo, ki mu je bilo zaupano, ter skrb za to, da bi se ta dragocena dokumentacija kljub vojni zmešnjavi in novim, italijanskim, gospodarjem, ki jim očitno in upravičeno ni zaupal, ohranila.

Posebnost »Poročila« je, da je označeno z dvema letnicama (1918/19). Poslovno leto se namreč ni ujemalo s kalendarjem, ampak so ga šteli od 30. junija do 1. julija naslednjega leta. V poročilu so skrbno opisane obratne naprave, poleg tega iz njega izvem, da tudi v letu 1918/19 niso izdelovali cinobra ne s suhim ne z mokrim postopkom. Izdelali so le 80,67 kvintalov vermilion z mletjem kosovnega cinobra, izdelanega v letu 1914/15. Z izdelavo cinobra so torej prenehali z začetkom prve svetovne vojne.

Poročilo, oddano 2. junija 1919, poslovalnice.

Letniški leti s 1. januarja 1918 do 31. decembra 1918
 Letniški leti s 30. junija 1918 do 1. julija 1919
 Skupaj 1918/19

156,795 25 K
 1,670 322 17
 1,827 045 42 K

	Letniški leti s 1. januarja 1918 do 31. decembra 1918	Letniški leti s 30. junija 1918 do 1. julija 1919
Izdelali: Vermilion sušen	200	100
Vermilion sušen	100	100
Vermilion sušen, letniški leti	490	100
Izdelali: Vermilion mokro	50	100
Vermilion mokro	100	100
Vermilion mokro, letniški leti	490	100

O. Prava se plačila delavcev.

Na poslovalnici imajo delavci oblikovane in poudarjene plače s svojimi koronarnimi oznakami, ki imajo po 10 koron. V poslovalnici so bile v letu 1918/19 10 delavcev, ostali pa v izpolnjeni plači, kar pomeni, da so imeli plačo 10 koron. V letu 1918/19 so imeli plačo 10 koron 10 delavcev, kar pomeni, da so imeli plačo 10 koron. V letu 1918/19 so imeli plačo 10 koron 10 delavcev, kar pomeni, da so imeli plačo 10 koron.

Podan je zelo natančen pregled in izračun vseh stroškov za obravnavano obdobje. Izračunan je tudi dobiček oziroma izguba, ki je nastala zaradi povečanja cen zalog od 1500 kron za kvintal začetnih na 4650 kron za kvintal končnih zalog. Povprečna prodajna cena cinobra je bila v letu poročanja 2605,92 kron za kvintal.

Zanimivo je tudi poglavje o »Porabi in plačilu delavcev«. Iz njega žal ne moremo izvedeti, koliko delavcev je bilo v tovarni zaposlenih, ko je bila proizvodnja še v polnem teku, zvedo pa, da je bil delavnik dolg 10 ur z 9-urnim delovnim časom, kar je za topilniške razmere in za današnje pojme nedopustno dolgo. To namreč tudi pojasnjuje, zakaj je bilo kljub minimalnemu številu zaposlenih kar 5 primerov obolelosti s 186 bolniškimi dninami. Varstvu pri delu očitno niso posvečali veliko pozornosti. Po drugi strani je seveda tudi res, da so bili ljudje med prvo sve-

Poročilo, oddano 2. junija 1919, poslovalnice.

Letniški leti s 1. januarja 1918 do 31. decembra 1918
 Letniški leti s 30. junija 1918 do 1. julija 1919
 Skupaj 1918/19

156,795 25 K
 1,670 322 17
 1,827 045 42 K

O. Prava se plačila delavcev.

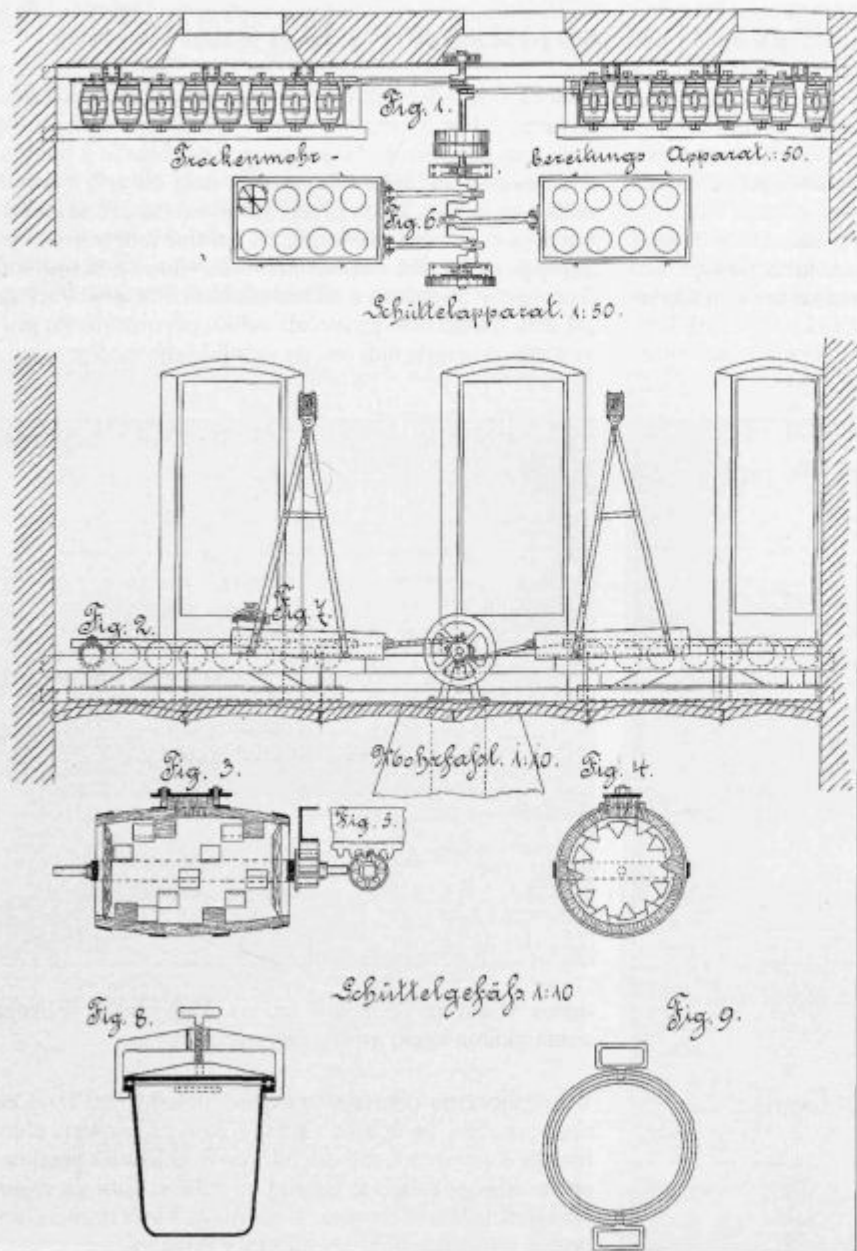
Na poslovalnici imajo delavci oblikovane in poudarjene plače s svojimi koronarnimi oznakami, ki imajo po 10 koron. V poslovalnici so bile v letu 1918/19 10 delavcev, ostali pa v izpolnjeni plači, kar pomeni, da so imeli plačo 10 koron. V letu 1918/19 so imeli plačo 10 koron 10 delavcev, kar pomeni, da so imeli plačo 10 koron. V letu 1918/19 so imeli plačo 10 koron 10 delavcev, kar pomeni, da so imeli plačo 10 koron.

tovno vojno in še nekaj let po njej zaradi velikega pomanjkanja hrane močno izčrpani.

V nadaljevanju objavljamo najprej nekaj strani iz »Letnega poročila cinobrarne v Idriji«, nato pa še načrte cinobrarne. Razporedili smo jih od 1 do 8, skladno s potekom proizvodnega procesa; najprej za suhi in nato za mokri postopek izdelave cinobra. V načrtu št. 8 je iz tlorisa cinobrarne vidna razporeditev naprav v prostoru.

Zinnbergsabrik Idria 1897.

Tafel II.

Tloris in stranski pogled na napravi za izdelavo črnega zamorca po suhem in po mokrem postopku. Iz načrta je lepo viden ekscentrični pogon, ki je omogočal, da so se sodčki obračali za 180° v levo in v desno ter litoželezne posode stresale na stresalnih mizah. V dveh prerezih sta dodana še detajla obeh osnovnih posod – sodčka za suhi in litoželeznega lonca za mokri postopek.

Peč za sublimiranje. V treh različnih prerezih je izrisana celotna naprava; litoželezni vrč, ki visi nad kuriščem. Vanj so dali po 60 kg črnega zamorca. Na vrč je prislunjena lončena retorta, v kateri se je ob segrevanju peči na 400° C nabiral cinover.

Tafel II.

Kunobeschreib. Idria 1897.

Sublimirofen. 1:30.

Fig. 1. Schnitt A B C D

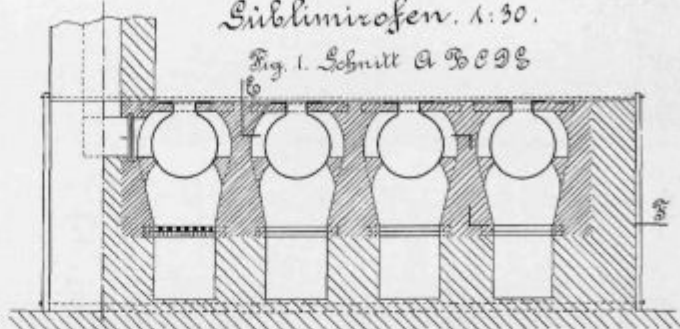

Fig. 2. Schnitt E D

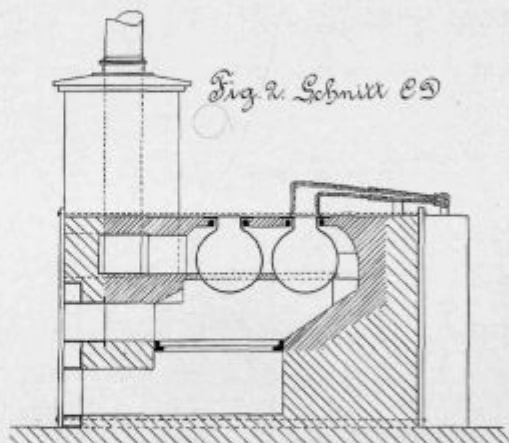
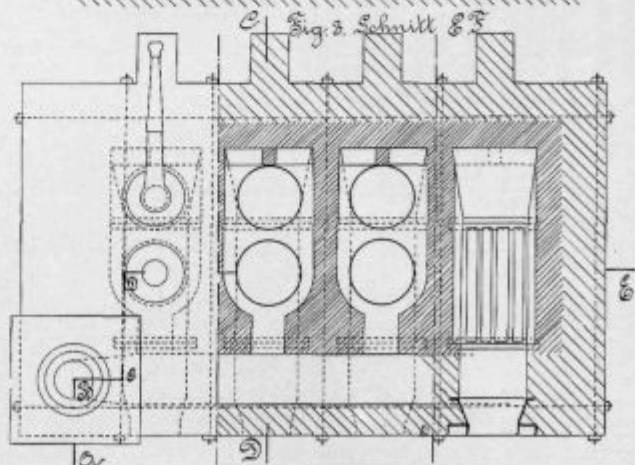

Fig. 3. Schnitt E F

Tafel VII.

Annobersfabrik Idria 1897.

Laugen-
Konzentrationspfannen u. Kochkessel. 1:50.

Fig. 1. Schnitt A B

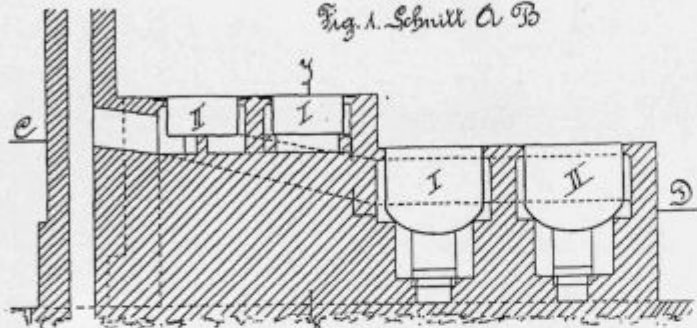

Fig. 2. Schnitt C D

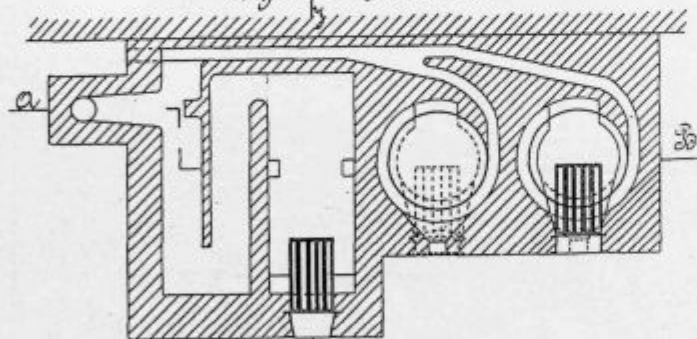
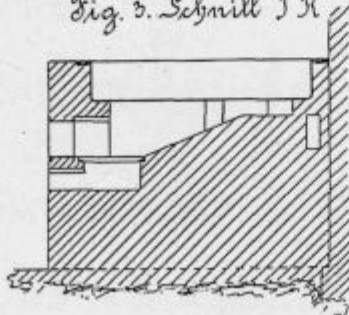

Fig. 3. Schnitt J K

Peč z dvema kotloma za pripravo natrijevega polisulfida iz kaustične sode in žvepla ter dvema ponvama za koncentracijo obrablenih lugov pri mokrem postopku.

Dva prereza in tloris reaktorjev za izdelavo cinobra iz črnega sulfida po mokrem postopku. V posodah, ki so nameščene v bazenih z vodo, se je med mešanjem in segrevanjem na 400°C črni sulfid pretvarjal v rdeč cinober.

Tafel IX.

Zinnbee-fabrik Idria 1897.

Digerirofen. 1:20.

Fig. 1. Schnitt A B

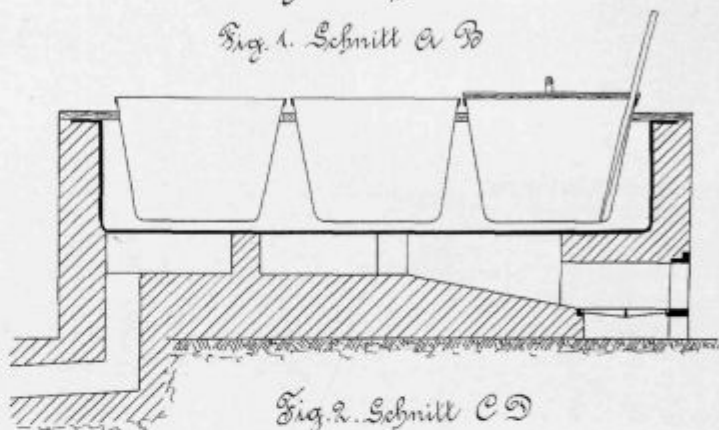

Fig. 2. Schnitt C D

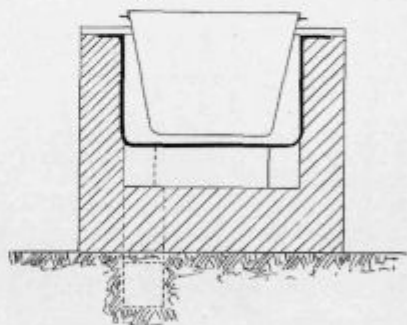
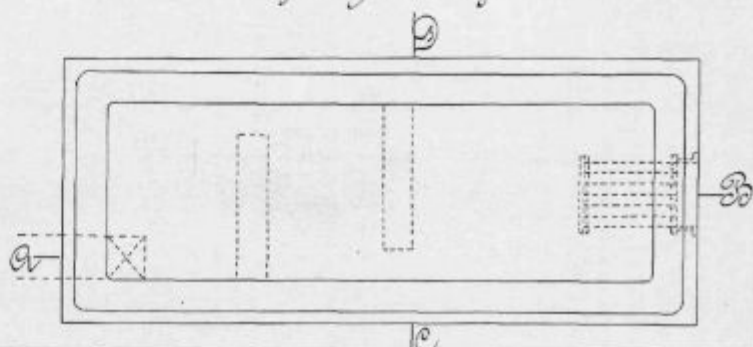

Fig. 3. Grundriss.

Tafel IV.

Zinnberzfabrik Idria 1898.

Mühle. 1:25.

Fig. 1.

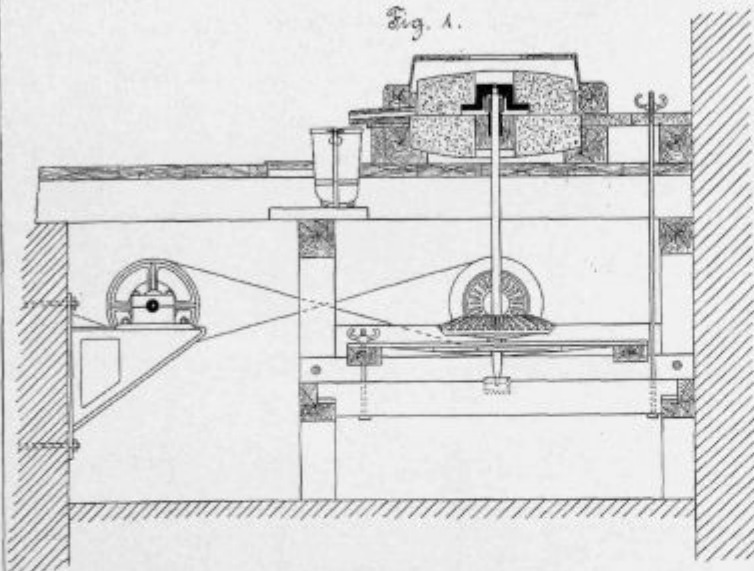
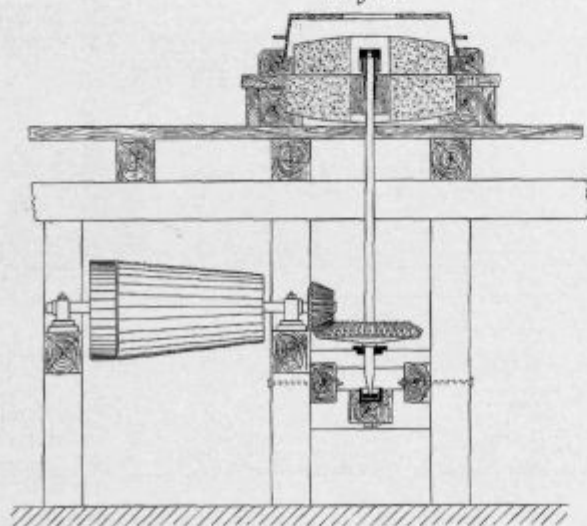

Fig. 2.

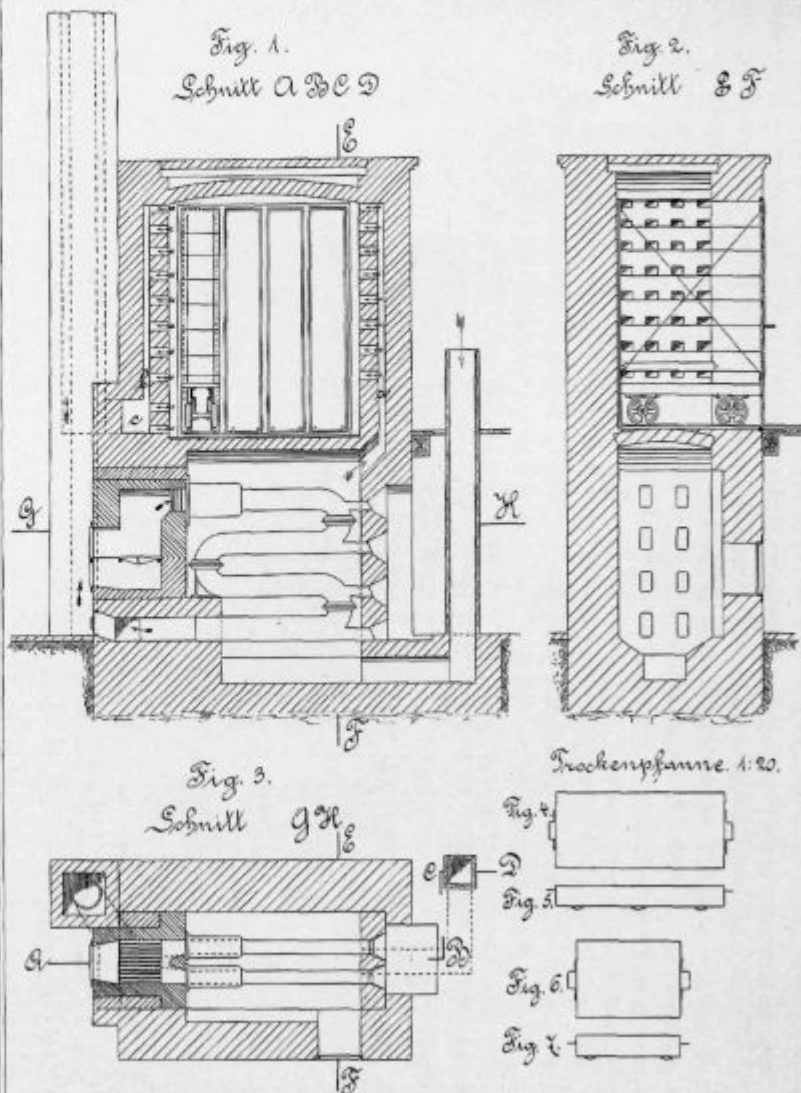
Dva prereza mlina za mokro mletje cinobra. Izrisana sta oba mlinska kamna, celoten pogon in posoda, v katero so lovili zmlet proizvod.

Peč za sušenje cinobra. Narisano je kuršče, cevi za tople zrak in voziček s pladnji v osmih nadstropjih. V peč je bilo prostora za štiri vozičke. S puščicami je nakazana smer pretoka toplega zraka preko pladnjev s cinobrom.

Tafel II.

Kunobersfabrik Idria 1897.

Trockenofen 1:50.

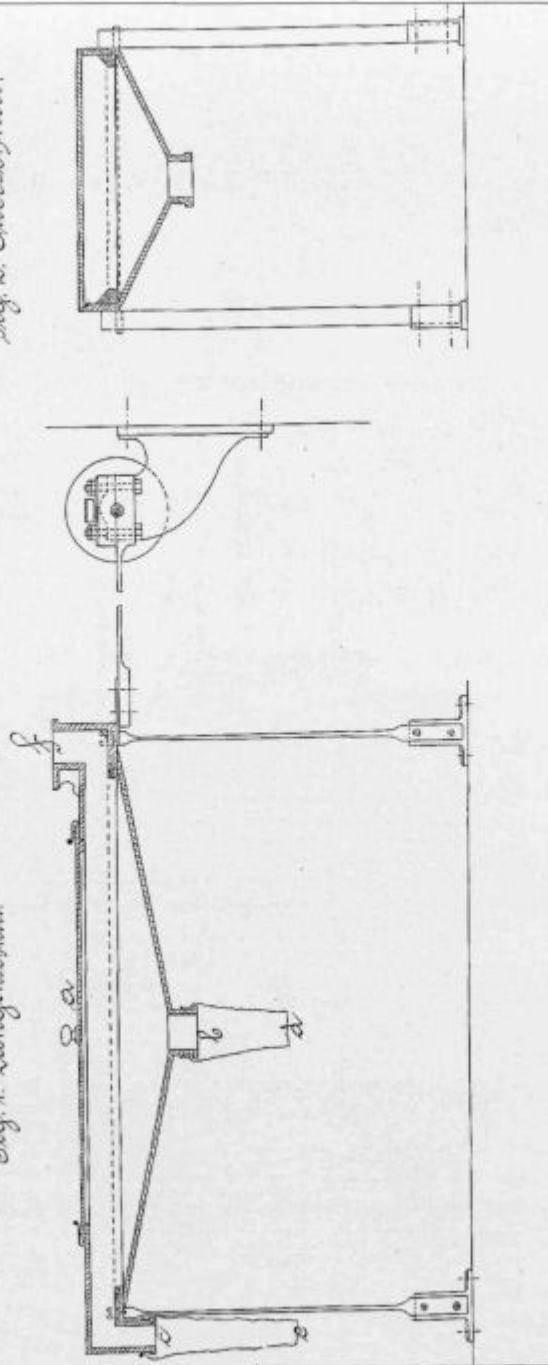
Tafel VII.

Ernstbrüder & Söhne 1897.

Sieb - Apparat. 1:10.

Fig. 1. Längsschnitt.

Fig. 2. Querschnitt.

Vzdolžni in prečni prerez naprave za avtomatsko sejanje cinobra s črtkano vrzanim svilenim sitom ter dvema vrečama: d – kjer se je nabiral presejan cinober, e – kjer so se nabirala zrna, ki so jih vračali v ponovno mletje in sejanje.

**Popravki besedila v članku
»O idrijskem cinobru
in njegovi izdelavi«, objavljen
v XLI številu I. R. 1996/1**

stran 10

11. vrsta prvega stolpca
namesto »...izjemne odpornosti v
primerjavi s kemičnim vplivom vode in
zraka« je
pravilno »...izjemne odpornosti proti
kemičnim vplivom vode in zraka«

stran 10

v besedilu pod sliko
namesto »cinofabrke« je
pravilno »cinobrame«

stran 10

nepravilno je zapisan prvi člen prve
formule:
namesto HgS je
pravilno »Hg« formula se tako glasi
 $Hg + Na_2S_5 = HgS_{im} + Na_2S_4$

Tloris tovarne cinobra v Idriji
iz leta 1897

Na površini okrog 1000 m² so v 16
prostorih, ki so medsebojno povezani
le s prehodi, razporejene naprave za
izdelovanje cinobra po suhem in po
mokrem postopku. V sklopu tovarne je
tudi samostojna strojnica z eno

Francis turbino, moči 25 KS,
rezervnim parnim strojem in dinamo
strojem. Sami so izdelovali tudi leseno
embalažo, zato sta v tovarno vključena
tudi manjše skladišče lesa in mizarnica
s krožno in tračno žago. Vse naprave,

ki so potrebovale pogon, so
razmeščene v prostorih ob Rakah, od
kjer so lahko dobivale neposredno
energijo za pogon. Veliko pozornosti
so posvečali spiranju posod in
proizvodu, zato je v tovarni posebna
pralnica in še mnogo kadi za spiranje
v drugih prostorih. Ob zunanji strani
stavbe sta še dva vodna zbiralnika.

Legenda:

- a – parni kotel
- b – turbina
- c – parni stroj za rezervni pogon
- d – dinamo stroj
- e – naprava za izdelavo črnega
zamorca po suhem postopku
- f – stresalna naprava za izdelavo
črnega HgS po mokrem postopku
- g – avtomatsko sito
- h – reakcijski kotel s parnim plaščem
- i – tračna žaga
- k – reakcijska peč z vodnimi bazeni
- l – kotel za zbiranje odpadnih lugov
- m – kad za pranje stresalnih posod

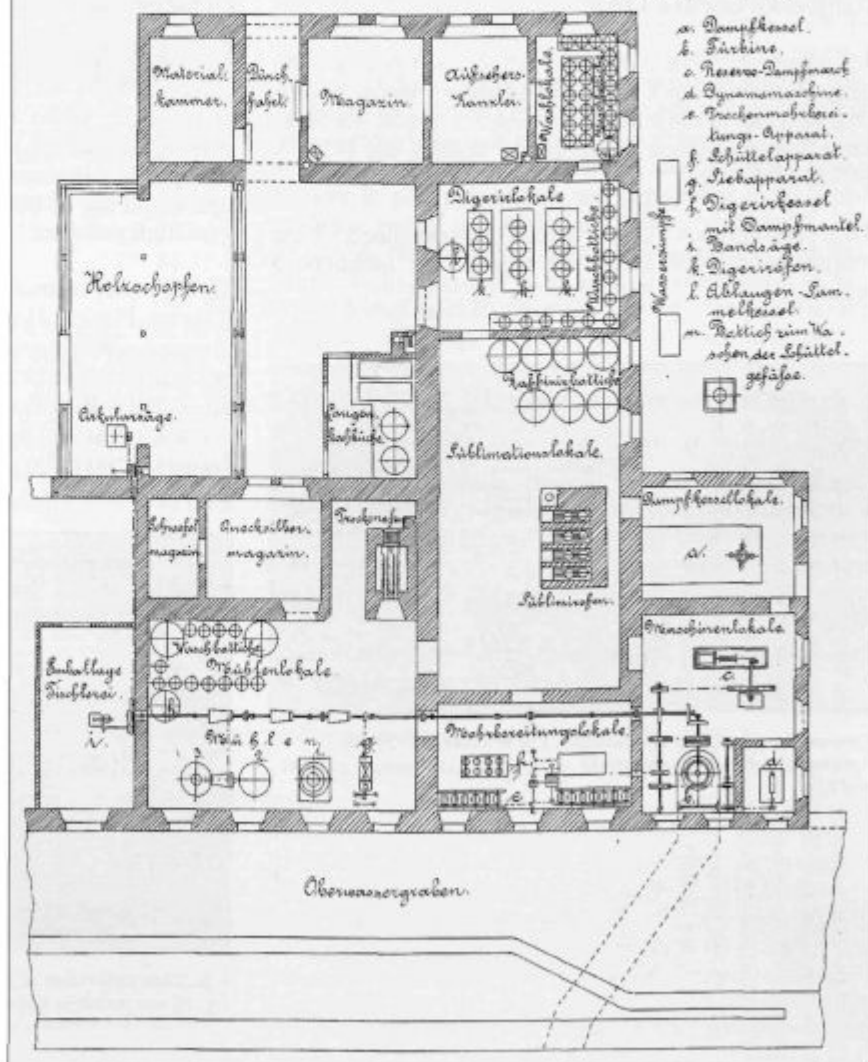
Tafel 1.

Grundriß der Zinnoberfabrik in Idria 1897.

Maßstab 1:200.

Erklärung einiger Apparate:

- a. Dampfkessel.
- b. Turbine.
- c. Reserve-Dampfmasch.
- d. Dynamomaschine.
- e. Trockennachbereitungs-Apparat.
- f. Schüttelapparat.
- g. Siebapparat.
- h. Digerirhohle mit Dampfmantel.
- i. Bandsäge.
- k. Digeriröfen.
- l. Abhängen-Lum-melkessel.
- m. Becken zum Was-schen der Schüttel-gefäße.

IZ ZGODOVINE

STANKO MAJNIK

FILATELISTIČNI UTRINKI

Italijanska zasedba Idrije

16. novembra 1918 italijanska vojska, pod poveljstvom generala Giovannija Castagnole, vkoraka v Idrijo. Poveljstvo pehotne divizije ima svoj sedež v gradu. Za žigosanje korespondence se uporablja vojaški žig POSTA MILITARE 108

To je prvi italijanski, čeprav vojaški žig, znanilec 25-letne italijanske zasedbe Idrije, od tega 21 let fašističnega režima.

Spretni list za priporočeno pošiljko. Žig je enokrožni, 29 mm v premeru, z dvema samostojnima sektorjema nad datumom oziroma pod njim.

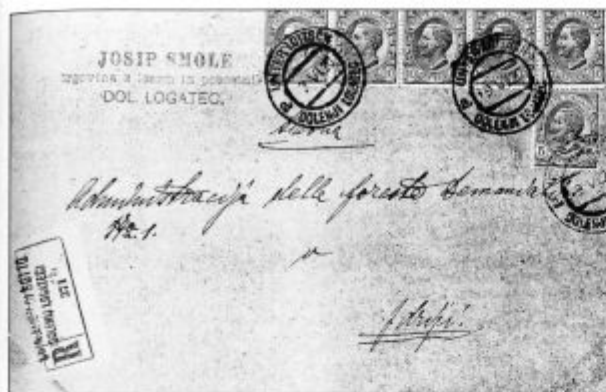
Obmejni poštni uradi ob koncu 1. svetovne vojne

Po podpisu premirja avstrijskih pooblaščenec, 3. novembra 1918 v Villa Giusti, je italijanska vojska zasedla ozemlja, ki so bila pred tem avstrijska. Razkroj osrednjih cesarstev je omogočil novo politično ureditev Evrope. V zasedenih krajih so Italijani uvedli civilno upravo, ki naj bi bila kos vsem administrativnim nalogam, tudi poštnim.

Zaradi novih razmer v Dolenjem in Gorenjem Logatcu, Rakeku, Planini, Hotedršici in drugod so se v poštnem prometu uporabljale italijanske znamke. S pogajanji pozneje določene državne meje (Saint Germain – Laye, 10. 9. 1919; Rapallo, 12. 11. 1920; Rim, 27. 1. 1924) so te kraje, jezikovno in ozemeljsko slovenske, dodelili novi jugoslovanski državi.

V poštnem poslovanju se je uporabljal avstrijski dvokrožni, dvojezični žig, 30 mm premera, notranjemostičnega tipa.

Priporočeno pismo, odposlano 9. VI. 20 iz Dolenjega Logatca. Italijanske znamke so žigosane z avstrijskim dvokrižnim, dvojezičnim žigom, 29 mm premera, notranjemostičnega tipa. Priporočilni R-listek je dvojezični. Italijani so v Logatcu ostali do 26. 2. 1921.

Roparski napad na poštni voz

Janez Kavčič je bil rojen 1860. leta na Vrhniki. Več let je bil zaposlen kot skladiščnik pri trgovcu Tollazziju v Logatcu. Po letu 1886 je prišel v Idrijo, kupil dva konja in se lotil prevoznitva. Nekaj let je delal na Grudnovem posestvu (pri Zagodu). Ko je tamkajšnji gospodar umrl, je Kavčič tam prenehal delati. Bil je slabo izplačan, poleg tega sta mu poginila oba konja, za nakup novih pa ni imel denarja.

Pri idrijski občini je dobil službo voznika pošte iz Idrije v Logatec in obratno. To delo je opravljal 16 let, od 1904. do 1920. leta.

Voznik Janez je na železniški postaji Logatec prevzemal pošto in kot navadno je bil tam tudi orožnik. Tistega dne

z vlakom ni prispel zaboj z denarjem, zato orožnikovo spremstvo ni bilo potrebno. Med potjo v Idrijo je voznik izročal pošto v Gorenjem Logatcu, Hotedršici in Godoviču. Enolično peketanje konjskih kopit je voznika skoraj uspavalo, ko voz pripelje nad Barako, tam, kjer se stranska pot odcepi v Jelični Vrh. Iz gozda se nenadoma pojavi manjša skupina maskiranih in s karabinkami oboroženih mož. Voz ustavijo, konja izprežejo, od voznika pa zahtevajo denar. Po govorici voznik spozna, da so Italijani. Preplašen jim zamažuje oči, da tokrat na vozu ni denarja. Ne verjamejo mu, zato voz temeljito prebrskajo, pošto pa razmečejo po tleh. Ker ničesar ne dobijo, jo urno odkurijo nazaj v gozd. Potniki, ki so se pripeljali s poštnim vozom, med njimi trgovec Andrej Primožič, so bili zelo prestrašeni, čeprav roparji od njih niso ničesar zahtevali. Razburjen je voznik pohitel nazaj v Godovič, na orožniško postajo, kjer je povedal, kaj se mu je pripetilo. Šele pozno zvečer je poštni voz pripeljal v Idrijo. Naslednjega dne je voznik Janez Kavčič na občini poročal o dogodivšini. Občinski možje so ga med drugim spraševali tudi o narodnosti maskiranih mož. Voznik je trdil, da so bili Italijani. Niso mu verjeli, češ da tudi nekateri od Slovencev znajo italijansko. Zaman jih je prepričeval. Čeprav bolan, je bil odpuščen iz službe. Pozneje ga je zadela kap. Na občini je zaprosil za denarno podporo, a mu je niso dali. Tudi pokojnine mu niso odobrili. Odgovorni italijanski občinski možje so ga zavrnili, da ima dve hčeri, ki mu lahko pomagata. Edini dobrotnik je bil trgovec Pavel Lapajne. Kot član Upravnega odbora v Mestni hranilnici je poskrbel, da so obolelemu dvakrat izplačali denarno podporo.

Janez Kavčič je bil delaven in pošten, a se je z njim usoda kruto poigrala.

(Po pripovedovanju njegove hčere, upokojene pošne uradnice.)

IZ ZGODOVINE

SLAVICA PAVLIČ

GODOVIŠKA ŠOLA IN UČITELJI OD 1880 DO 1995

Ob koncu prve svetovne vojne je »zmagovita Italija« obljubila zasadenim okupiranim pokrajinam in njihovim prebivalcem mnogo več »dobrot«, kot so jih uživali pod mačevo avstro-ogrske monarhije. Med te dobrote in obljube je spadalo tudi širjenje ljudskega izobraževanja. Širili so obstoječe šole in jih v manjših krajih ustanavljali z namenom, da bi sčasoma v osnovno šolo uvedli italijanski jezik in tako potujčevali otroke.

V Novem Svetu so leta 1923/24 italijanske učiteljice iz Godoviča poučevale polovico šolskega leta trikrat po tri ure, ostali del pa le tri ure tedensko. S 1. decembrom 1931/32 pa je stalno učila Alba Mingolini.

Godoviško enorazrednico so italijanske šolske oblasti leta 1927 razširile v dvorazrednico. Ker pa v šoli ni bilo dovolj prostora za dva razreda, je drugi razred gostoval v zasebnih hišah. Eno leto v »hiši« pri Žaklju št. 64, potem pa v Šebalku št. 74, v podstrešni sobi, in končno pri »Marjanci« št. 8, v »hiši«.

Godoviška občina je bila z Medvedjim Brdom in Novim Svetom priključena črnovrški občini leta 1929. To leto so nizko pritlično godoviško šolo dvignili za eno nadstropje in s tem pridobili prostor za drugo učilnico in stanovanje za učitelja drugega razreda.

Cerkev, ki je imela na šolskem podstrešju shrambo za božji grob, je vse izgubila – prostor in opremo. Kot nekako odškodnino je občina odstopila cerkvi staro strešno opeko s šole in poravnala stroške za streho nad prehodom, ki je bilo med župniščem in šolo.

Med drugo svetovno vojno je šolsko poslopje 22. septembra 1943 z vsem inventarjem pogorelo, kot ostala poslopja.

Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 je vsa italijanska vojska, bilo jo je okoli 3000, bežala čez Črni Vrh in Col

v Gorico; s tem so pokazali, da ta zemlja le ni bila njihova last.

Po njihovem odhodu je Godovič zasedel nemški okupator. Nemce so 18. septembra 1943 napadli partizani, Nemci pa, ki so bili v veliki premoči, so se maščevali tako, da so vas 22. septembra 1943 popolnoma uničili. Vaščani so bežali v gozdove. Po štirih dneh so se vračali na svoje požgane in uničene domove; samo dve hiši sta bili nepoškodovani. Ljudje so se umaknili iz vasi v vojašnico nad Godovičem in v Šebalk, ki ga je italijanski lastnik zapustil in odšel v Italijo. V tem času so bili godoviški otroci brez pouka, saj so bili domovi in šolsko poslopje popolnoma uničeni. V noči od 24. na 25. april 1945 so Nemci zapustili Godovič. Po osvoboditvi je bilo potrebno pripraviti vse za pričetek pouka. Ker pa je bila šolska stavba potrebna večjega popravila, je KLO Godovič pripravil zasilno šolsko stavbo v hiši št. 8 »pri Marjanci«. V naslednjem šolskem letu 1946/47 pa so šolsko stavbo toliko popravili, da so 16. septembra lahko pričeli s poukom v

Godoviško šolo so 23. 9. 1943 požgali Nemci.

Povojni izgled šolske stavbe

prenovljenih prostorih in v lastni stavbi. Slovesna otvoritev popolnoma prenovljene šolske stavbe pa je bila 3. septembra 1949; z rednim poukom so pričeli 5. septembra 1949. Stara prenovljena mežnarja je bila potrebna velikega sprotnega vzdrževanja. Po 30 letih, leta 1977, pa so jo temeljito sanirali. Renovirali so prostore za šolsko kuhinjo, sanitarije z greznico in vhod v šolo z dvorišča, kar je bilo zelo pomembno za varnejši prihod in odhod otrok. Denar za popravilo je prispevala Občinska izobraževalna skupnost Idrija. Od Franca Pagona pa so odkupili okoli 500 m² zemljišča tik za šolsko stavbo in tako pridobili še nekaj dvorišča. Leta 1985 so obnovili še fasado, pobarvali okna in vrata, kar je stalo 537.000 din.

Krajani so želeli, da bi z občinskim samoprispevkom pripravili projektno dokumentacijo za novo šolo. Vendar je koordinacijski odbor to željo krajanov zavrnil z dejstvom, da v Godoviču v naslednjih letih še ne bo pogojev za celodnevno osnovno šolo, sedanji prostorski pogoji pa so enaki kot v drugih podružničnih šolah v občini. Kljub temu da v kraju nastaja industrijska cona, še ne raste število prebivalcev in šoloobveznih otrok. Dokler pa ne bodo dani ti navedeni pogoji za gradnjo nove šole, bodo pač morali popravljati in obnavljati staro. In tako so leta 1987 ponovno popravili dotrajano električno napeljavno, šolsko stanovanje preuredili v učilnico in s tem pridobili razred in dva kabineta.

Godovičanom torej zaenkrat ne preostane nič drugega, kakor da svojo več kot 120 let staro šolo obnavljajo in popravljajo.

Učitelji na redni šoli

Ko je deželna vlada 28. oktobra 1878 razpisala učiteljsko mesto na novoustanovljeni redni šoli v Godoviču, je službo dobila **Fani Suppan** kot provizorična (začasna op.p.) učna moč, s prostim stanovanjem in plačo 450 goldinarjev, z dekretom 3. decembra 1878 (št. 527). V Godovič je prišla 12. januarja 1879 in 12. februarja 1879 pričela z rednim poukom. Rojena je bila 19. aprila 1859 v Kočevju. V Godoviču je ostala do oktobra 1880, ko je odšla v Dolenji Logatec, kjer je ostala v službi na šoli do leta 1896, ko se je poročila z železniškim uradnikom Miklom.

Za njo je prišel na šolo **Henrik Likar**, rojen v Postojni 15. avgusta 1860. Prej pomožni učitelj v Knežaku je prišel v Godovič kot pomožni učitelj z dekretom z dne 16. avgusta 1880. Na šoli je poučeval do 26. februarja 1887, ko je odšel na šolo Sv. Vid nad Cerknico.

Za tretjega učitelja pride **Rudolf Piš**, rojen v Ljubljani leta 1867. Ostane v Godoviču zelo malo časa, od 1. marca 1887 do konca šolskega leta 1888, ko oddide na Jesenice. Je prvi učitelj, ki vsaj na kratko opiše Godovič v delu Vojteha Ribnikarja, Logaško okrajno glavarstvo, ki je izšlo v Postojni leta 1889. V pregledu poda zemljepisno, zgodovinsko, kulturno in socialno podobo kraja.

Nato pride na šolo **Josip Petkovšek**, rojen leta 1863 v Bevkah. Godoviške učence poučuje od 10. septembra 1888 do 9. marca 1893, ko oddide v Goriče.

Iz Gorič nad Kranjem pride 10. marca 1893 kot peti učitelj **Anton Likozar**, rojen 11. decembra 1857 na Primskovem pri Kranju. V Godoviču poučuje do 20. februarja 1897, ko oddide za nadučitelja v Preserje.

Po njegovem odhodu je od 21. februarja 1897 do 23. aprila 1897 poučeval župnik Alojzij Bobek, dokler ni bil nastavljen sedmi učitelj **Konrad Mally**, rojen v Trzihu leta 1858. Prišel iz Trzicha 27. aprila 1897 in ostal na šoli do konca šolskega leta 3. avgusta 1897.

Kot osma učna moč je nastopila službo učiteljica **Antonija Likar**, 20. septembra 1898, ter ostala v Godoviču do 18. septembra 1901, ko je odšla na Ledine. Po rodu je bila Idrijčanka.

Martin Tratnik, rojen leta 1879 v Spodnji Idriji, je v Godoviču pričel poučevati 23. septembra 1901 ter odšel v Postojno 30. julija 1904.

Deseta učna moč je bila učiteljica **Minka Uršič**, doma iz Št. Vida pri Vipavi, rojena 27. marca 1882. V Godovič je prišla iz Starega trga pri Ložu in nastopila službo 10. septembra 1904. Že naslednje leto je odšla na dvorazredno šolo v Podkraj, in sicer 28. septembra 1905.

Na njeno mesto pride **Marija Jelenec** kot suplentka, rojena na Prezrenjah župnije Dobrava pri Kropi. Na šolo pride 29. septembra 1905 in ostane najdlje med vsemi, kar jih je dotlej poučevalo na šoli. Postane definitivna učiteljica. Učiteljica Marija je bila sestra godoviškega župnika Janeza **Jelenc**a, ki se je med prvo svetovno vojno, ko je vojaštvo zasedlo župnišče, preselil k sestri v šolo. »Bila je zelo stroga in izvrstna učna moč, pri njej so se učenci veliko naučili. Imela je mladino v strogi disciplini v šoli, v cerkvi in zunaj nje. Občani so jo visoko cenili.« Leta 1921 je odšla na Gorenjsko.

Na njeno mesto je prišla kot dvanajsta in zadnja slovenska učiteljica **Frančiška Zupančič**, rojena v Idriji 23. oktobra 1890. Prej (od leta 1910 do leta 1923) je poučevala na Medvedjem Brdu. Pri sebi je imela mamo Marijo, teto Antonijo, vdovo Tavčar, in sina Acija. Bila je sodelavka ženskih listov in strokovno zelo dobra učiteljica. V težkih poveljnih razmerah se ni prav dobro znašla in je prišla oktobra 1924 v oster spor in nesporazum s tedanjim godoviškim župnikom **Jelencem**, ki je bil navdušen in zagrizen Slovenec. Čeprav je bila učiteljica Zupančičeva v dobrih in tesnih odnosih s krajevnimi vladnimi organi (in med prvimi članica fašistične stranke), se ni izognila premestitvi v notranjost države, kamor so morale vse učne moči slovenskega rodu, če se niso pravočasno umaknile preko meje v Jugoslavijo. Leta 1928 je bila premeščena v Sieno, kjer je pričela s poučevanjem 1. septembra 1929.

Za njo so se vrstile učiteljice italijanskega rodu z namenom potujčevati slovenske otroke. Zelo hitro so se menjavale, skoraj vsako leto. Med njimi ni bilo moških učiteljev.

Ustanovili so tudi organizacijo Balilla, a so se vanj vpisovali le otroci italijanskih priseljencev in uslužbencev. Prvotno (do leta 1926) je dvakrat tedensko prihajal iz Idrije poučevati italijanščino italijanski učitelj. Prva italijanska učiteljica je bila **Gliubic Cosimo**, 1926/27, nato pa **Maria Piccoli**, 1927/28; **Isolina Renardo**, od 1929 do 1937; **Gina Caponetto**, od 1930 do 1934; **Adela Calcantì**, od 1935 do 1937; **Pira Salvatore**, 1938 /39; **Marini Marino**, 1939; **Carla Giovanetti**, od 1938 do 1943; **Vanda Sangalli Travan**, od 1941 do 1943.

Najbolj se otroci in Godovičani spominjajo zadnjih dveh učiteljic, ki sta z otroki govorili tudi slovensko. Ti sta tudi doživeli zlom Italije in razdejanje Godoviča ter se umaknili v domači kraj.

S 1. oktobrom 1945 je pričela s poukom v zasilnih prostorih učiteljska pripravnica **Viktorija Božič**, ki je imela šesttedenski učiteljski tečaj v Ravnah pri Št. Petru. Še isti mesec pa je Ministrstvo prosvete LRS dalo na razpolago Pokrajinskemu narodnoosvobodilnemu odboru Ajdovščina poklicnega učitelja **Albina Vončina**, ki ga je poslalo na šolo v Godovič. Ker pa ni mogel dobiti stanovanja, je vsak dan prihajal iz Idrije. Med tem časom je odpovedala službo učiteljica Viktorija Božič; na njeno mesto je bila imenovana **Slavka Čermelj** iz Dobravelj pri Vipavi. Že 15. februarja je bil iz godoviške šole premeščen Albin Vončina na srednjo šolo v Idrijo. V Godoviču je bila v tem letu dvorazrednica. Po odhodu učitelja Vončina je bila na njegovo mesto z dekretom imenovana učiteljska pripravnica **Marica Marc**, ki je dotlej poučevala na enorazrednici na Medvedjem Brdu. Šolski obisk v tem začetnem povojnem šolskem letu je bil slab, zlasti v zimskem času, ker otroci niso imeli ne primerne obutve ne obleke.

V šolskem letu 1946/47 je prišla na šolo učiteljica **Franja Pivk**. Slavka Čermelj je bila premeščena na osnovno šolo Bela, okraj Idrija, na njeno mesto pa je bila z odlokom PNOO Ajdovščina št. 3026/1-6 iz Govejka premeščena Franja Pivk, ki je nastopila službo 17. septembra 1946. Poleg nje je še ostala Marica Marc. Delo na šoli je potekalo normalno, le obisk je bil nekoliko slabši. Prav gotovo se je v tem pokazal slab vpliv italijanske šole, ko otroci niso hoteli hoditi v šolo in so brez vzroka ostajali doma. O teh neupravičenih izostankih se je upraviteljica šole pogovorila s starši in jim svetovala, naj otroke redno pošiljajo v šolo.

Učenci so se v tem šolskem letu vključili v Pionirsko organizacijo in organizacijo RKS.

16. septembra 1947 pa je Godovič s šolsko mladino proslavljal priključitev k Jugoslaviji.

Leta 1947 so s šolsko reformo uvedli sedemletno šolanje; štiri razrede osnovne šole in tri razrede sedemletke. To leto so morali učenci četrtega razreda opravljati izpit za prehod v 1. razred srednje šole ali sedemletke. V Godoviču je izpit opravljalo 22 učencev in 7 učencev iz osnovne šole Medvedje Brdo, ki izpita niso opravili. V novembru 1947 je bila učiteljica Marica Marc dodeljena na osnovno šolo Medvedje Brdo, za čas med 11. oktobrom in 15. novembrom.

Za pridobitev osnovnošolske izobrazbe so na šoli organizirali večerne tečaje, ki so trajali šest mesecev. Osem slušateljev je uspešno opravilo izpit pred izpitno komisijo v Črnem Vrhu. Učiteljica Marica Marc je bila v času od 22. septembra 1948 do 6. januarja 1949 dodeljena na šolo Podlanišče nad Cerknim. Tako je v tem letu poučevala sama upraviteljica Pivkova kar 70 učencev, ki so bili razdeljeni v dva oddelka. V letu 1948 so pričeli s pripravami za ureditev mlečne kuhinje, kjer so delili toplo malico, najprej najpotrebnejšim, kasneje pa vsem učencem. V tem šolskem letu je bilo v dveh oddelkih šest razredov, tako da je bila šola šestrazredna. 1. in 2. razred je poučevala Pivkova, 3., 4., 5. in 6. razred pa Marica Marc, ko se je vrnila iz Podlanišča.

Učiteljica Franja Pivk je bila s šolskim letom 1949/50 premeščena na osnovno šolo Idrija, Marica Marc pa na osnovno šolo Črni Vrh. Na šolo sta prišli **Ana Volčjak**, ki je prej poučevala na osnovni šoli Hotedršica in **Dragica Kosmač** s Stopnika. V prvem oddelku je poučevala Dragica Kosmač 1. in 2. razred, v drugem pa 3., 4., 5. in 6. razred Ana Volčjak. Kljub slavnostni otvoritvi šole je bil v prvem polletju pouk še v privatnih prostorih, v drugem polletju pa so se preselili v šolsko stavbo.

Uvedli so tudi redne roditeljske sestanke, da bi starše seznanili z učnim in vzgojnim delom ter tesnejšo povezavo med domom in šolo. V začetku maja 1950 so ustanovili krajevni roditeljski svet, kamor so bili vključeni zastopniki množičnih organizacij, staršev in obe učiteljici. V roditeljskem svetu so bili Jožefa Bolčina (OF), Tončka

Čuk in Kati Ipavec (AFŽ), Anica Žgavec in Franc Ipavec (KD), Anton Ipavec (KLO), starši Anica Lukan, Anton Čuk in Marija Vrus, učiteljici Dragica Kosmač in Ana Volčjak.

Priprava izobraževalnih tečajev ni bila več pridobitev osnovnošolske izobrazbe, temveč je čas šoli narekoval pripravljati kmete v vstop v obdelovalne zadruge. Ti tečaji in njihovi predavatelji morajo doseči svoj namen; »oblikovati znanstveni pregled na svet, pobijati kapitalistično-špekulantsko miselnost, zainteresirati za strokovni in kulturni dvig, pripravljati za vstop v obdelovalne zadruge in zajeti čim več vaščanov...« Predavali so po učnem načrtu, ki ga je izdala Ljudska prosveta Slovenije. Pavel Čuk je predaval zadrugištvo, Dragica Kosmač prirodoslovne vede in zdravstvo, Ana Volčjak pa računstvo in slovenščino. Tečaj so obiskovali pretežno odrasli, kasneje pa tudi mladina, ki je želela pridobiti čimveč znanja, da bi ostala doma.

Z odločbo OLO Idrije poverjeništvu za prosveto z dne 1. avgusta 1950 je bila po službeni potrebi premeščena učiteljska pripravnica Dragica Kosmač v Sp. Idrijo, v Godovič pa je prišla iz Sp. Idrije **Marija Kovačič**. V tem času je že popolnoma urejena delovala mlečna kuhinja, ki jo je vodila snažilka Berta Lamut.

Učiteljici sta poučevali celodnevno, zato sta bili v četrtek prosti. Ta dan so bili običajno sestanki in razgovori ter predavanja o učnih in vzgojnih vprašanjih. Zlasti pa o učnih načrtih. Učni načrt je za prve štiri razrede osnovnih šol še ostal isti, učence višjih razredov pa so poučevali po skrčenem načrtu nižje gimnazije, ker še ni bilo učnega načrta za višje razrede osnovnih šol. Učiteljici sta se morali izpopolnjevati in slediti vsem spremembam učnega načrta. Za izpopolnjevanje znanja je Svet za prosveto in kulturo OLO Nova Gorica pripravjal tečaje. Takega tečaja se je udeležila Marija Kovačič. Obsegal je psihologijo osnovnošolskega otroka, načelna pedagoška vprašanja in metodiko pouka posameznih razredov. V učni načrt je bil uveden nov predmet družbena in moralna vzgoja. Učiteljici sta staršem pojasnili pomen in vsebino te vzgoje in kako naj starši skupaj s šolo vzgajajo. Vsako leto so se na šoli uvajale nove naloge, nove za otroke in učitelje. Novost v šolskem letu 1953/54 je bila uvedba mesečnega športnega dneva, razen v septembru, ko šola prične s poukom, in v januarju, ko so zimske počitnice. Športni

dan je obvezen učni dan za vso šolsko mladino in tudi za učitelje. V šolo je bilo uvedeno družbeno upravljanje. Naloga staršev je bila, da na roditeljskem sestanku izvolijo šolski odbor, ki ima 11 članov. Zastopani so bili člani občinskega ljudskega odbora, družbene organizacije in starši s tremi člani. Člani šolskega odbora pa so bili Ana Volčjak, upraviteljica šole, Ana Lukan, Pavel Kunc, Francka Rupnik, Anton Ipavec, Slavko Pagon, Mihael Pišljari, Franc Žakelj, Dominik Gruden, Ivana Žgavec in Pavla Čuk. Za predsednico je bila izvoljena Ana Lukan.

Učiteljici sta imeli vedno več šolskih in izvenšolskih obveznosti, zlasti ko je bilo v dveh oddelkih vseh osem razredov. Zaradi lažjega dela in boljšega uspeha sta učence razdelili kar v štiri skupine. Prvi razred je bil samostojna skupina. V drugo skupino sta se združila 2. in 3. razred. Obe skupini sta imeli pouk popoldan. V tretjo skupino sta se združila 4. in 5. razred, v četrto pa 6., 7. in 8. razred. Obe skupini sta imeli pouk dopoldan. Ana Volčjak je poučevala 1. in 4. skupino, skupaj 33 učencev, Marija Kovačič pa 2. in 3. skupino, skupaj 28 učencev. Šolski odbor je sprožil ukinitve višjih razredov osnovne šole, ki naj bi jih priključili 7 km oddaljeni nižji gimnaziji v Črnem Vrhu. Starši se s predlogom niso strinjali zaradi oddaljenosti, prevelikih stroškov in odtegnitve otrok od domačega dela. V višjih razredih je bilo le devet učencev. Starši so predlagali primeren prevoz. Ponovno je prišlo do premestitve učiteljev. Upraviteljica Ana Volčjak je bila premeščena v občino Škofja Loka, Marija Kovačič pa v občino Gornja Radgona. Na šolo sta prišla zakonca Bizajl.

Učiteljica pripravnica **Štefanija Bizajl** je prej dve leti poučevala na enooddelčni šoli v Tolminskem Lomu, učiteljski pripravnik **Tomaž Bizajl** pa je bil vzgojitelj v dijaškem domu v Cerknem. V tem šolskem letu 1956/57 ni bilo na osnovni šoli petega razreda, ker so vsi učenci odšli na nižjo gimnazijo v Črni Vrh. Upravitelj Bizajl je nadaljeval dobro utečeno sodelovanje s šolskim odborom, ki je z novimi volitvami znižal število članov od enajst na devet. Nov šolski odbor so sestavljali: Pavel Kunc, Tomaž Bizajl, Franc Vidmar, Ivanka Žgavec, Francka Rupnik, Antonija Čuk, Franc Žakelj, Marija Pagon in Dominik Gruden. Po dveh letih sta bila zakonca Bizajl premeščena v Idrijo, Štefanija na osnovno šolo, učitelj Tomaž pa na mesto referenta za šolstvo pri OBLO Idrija.

S šolskim letom 1958/59, ko je bila uvedena osemletna obvezna šola, je šolski odbor sporazumno s starši sklenil, da se z novim šolskim letom 1959/60 ukinejo vsi višji razredi. Otroci bi v višje razrede hodili ali na osemletno šolo v Idrijo ali v Črni Vrh. Od tega leta dalje je v Godoviču dvoooddelčna šola s štirimi razredi. Poučevali sta dve učiteljici. V tem šolskem letu je prišla na šolo **Marija Kovačič-Plešnar** iz Radencev in **Anka Meglič** iz Gorenje Kanomlje, ki je že naslednje leto odšla v Ljubljano. Na njeno mesto je prišla učiteljica **Dora Cesar**.

S 1. marcem 1962 je Občinski ljudski odbor Idrija izdal odločbo, s katero preide osnovna šola Godovič v podružnično šolo osnovne šole Idrija oziroma kot zunanji oddelek osnovne šole Idrija. S tem odlokom se je tudi razrešil dotedanji upravitelj osnovne šole Godovič in ostane le vodja podružnične šole. Šolski odbor pa tvori pododbor osrednje šole.

S šolskim letom 1971/72 so na šoli prešli na petdnevni delovni teden. Kombiniran pouk je bil le v dopoldanskem času. Uvedli so tudi malo šolo v popoldanskem času, dvakrat tedensko po štiri ure.

V šolskem letu 1973/74 je odšla Dora Cesar, na njeno mesto pa je prišel učitelj **Janez Štritof**, ki je poučeval 3. in 4. razred. Že v naslednjem letu je iz osnovne šole na Vojskem prišla **Stanka Daneu**. Zaradi premajhnega števila otrok je bil v šolskem letu 1977/78 na šoli samo en oddelek z enim učiteljem in tremi razredi. Tu je bil upoštevan pravilnik o pedagoških normativih glede števila učencev v oddelkih, ki pravi, da je lahko v oddelku, ki združuje učence treh razredov, največ 24 učencev. V tem letu pa je bilo na šoli le 17 učencev. Poučevala je učiteljica **Marija Plešnar**.

V šolskem letu 1980/81 pa se je število učencev povečalo na 29 in so lahko odprli dva oddelka. Poučevali sta učiteljici Marija Plešnar in Stanka Daneu, in sicer v prenovljeni učilnici.

V stavbi osnovne šole je bila tudi učilnica za oddelek vzgojno varstvenega zavoda (VVZ), ki je vključeval malo šolo. Od 1983 deluje na šoli tudi oddelek čipkarske šole iz Idrije. Med mladimi je za klekljanje kar veliko zanimanje; oddelek čipkarske šole obiskujejo učenke podružnične osnovne šole Godovič in tudi učenke od 5. do

8. razreda, ki obiskujejo osnovno šolo v Idriji, ter predšolski otroci.

S šolskim letom 1983/84 je odšla v pokoj dolgoletna učiteljica Marija Kovačič-Plešnar, ki je leta 1950 prišla na godoviško šolo kot učiteljska pripravnica, bila nato premeščena v Gornjo Radgono, leta 1959 pa se je vrnila v Godovič. Na njeno mesto je prišla **Polonca Rupnik** in prevzela pouk v 1. in 2. razredu, 1987/88 je prišla na šolo učiteljica **Majda Mlinar**, ki je poučevala do 1990/91, za njo pa **Mihaela Menard**. V letu 1994/95 sta na šoli dva učitelja: Polonca Rupnik in **Nace Breitenberger**, ki poučuje 3. in 4. razred. Glasbeni pouk v 3. in 4. razredu poučuje **Tonija Lapanje-Brenčič**, ki vodi tudi otroški pevski zbor.

Z uspehom in šolskim obiskom so bili na šoli zadovoljni. Po pregledu zadnjih 25 let je bilo negativno ocenjenih učencev osem. Največ je prav dobrih učencev. Šolski obisk pa je bil 97 %.

Inšpekcijska služba je bila po letu 1945 na godoviški osnovni šoli zelo uspešna. Zlasti povojna leta so bila težka za mlade učiteljice, ki so bile brez prave pedagoške izobrazbe in brez potrebnih priročnikov. Zato so bili obiski inšpektorjev bolj pogosti, običajno dvakrat letno. Prvi inšpektorji so prišli leta 1946/47. Prvi je prišel okrajni šolski inšpektor Leopold Veber. Pogosto sta bila dva, prvi za prvo skupino, nižjo – Anton Božič, in drugi za višjo. Po nenadni smrti prosvetnega inšpektorja Antona Pagona je začasno nadzoroval šolo Janko Trošt iz Idrije. Poleg okrajnih inšpektorjev so šolo nadzorovali tudi občinski šolski inšpektorji Vinko Vršec in Ivan Hlača. Šolo je prišel pogledat in nadzorovat tudi prosvetni inšpektor Ludvik Gabrovšek, ki je bil kasneje minister za šolstvo. Zelo pogosto je šolo nadzoroval inšpektor Miro Nakrst. V letu 1952 je prvič obiskal šolo tudi prof. Venčeslav Čopič. V tem času so imeli tudi veliko hospitacij in seminarjev. Hospitalirali so udeleženci seminarja za nižje organizirane šole v Črnem Vrhu pod vodstvom prof. Čopiča. Po letu 1962, ko je osnovna šola v Godoviču postala oddelek osnovne šole Jožeta Mihevcia v Idriji, pa šolo nadzorujejo ravnatelj matične šole in pedagoški svetovalci.

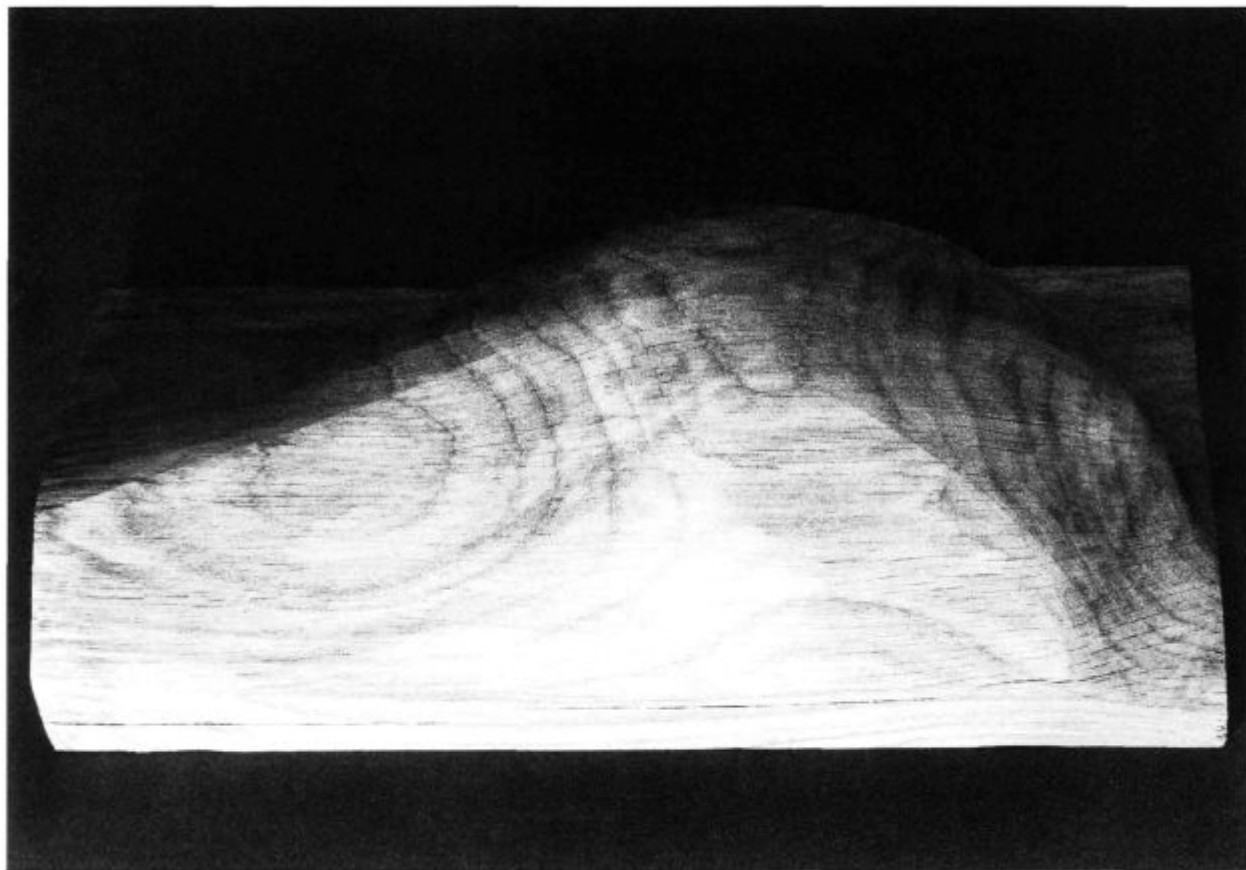
Kljub majhnemu številu učencev je šola zelo delavna. Prirejajo razne proslave in prireditve ob šolskih in krajevnih praznikih. Imajo tudi kulturne, naravoslovne, športne dneve, šolo v naravi, strokovne ekskurzije. Učenci

Statistika oddelkov, razredov in učencev v letih 1945 do 1995

Leto	Število oddelkov	Število razredov	Število učencev
1945/46	2	4	90
1946/47	2	4	77
1947/48	2	4	70
1948/49	2	6	82
1949/50	2	6	74
1950/51	2	7	72
1951/52	2	7	65
1952/53	2	8	65
1953/54	2	8	57
1954/55	2	2	61
1955/56	2	7	67
1956/57	2	7	} brez 5. raz.
1957/58	2	7	
1958/59	2	7	69
1959/60	2	4	48
1960/61	2	4	47
1961/62	2	4	51
1962/63	2	4	50
1963/64	2	4	49
1964/65	2	4	47
1965/66	2	4	40
1966/67	2	4	40
1967/68	2	4	35
1968/69	2	4	34
1969/70	2	4	26
1970/71	2	4	26
1971/72	2	4	36
1972/73	2	4	35
1973/74	2	4	37
1974/75	2	4	31
1975/76	2	4	32
1976/77	2	4	27
1977/78	1	3	18
1978/79	1	3	17
1979/80	1	3	21
1980/81	2	4	29
1981/82	2	4	34
1982/83	2	4	35
1983/84	2	4	40
1984/85	2	4	38
1985/86	2	4	39
1986/87	2	4	41
1987/88	2	4	33
1988/89	2	4	32
1989/90	2	4	31
1990/91	2	4	30
1991/92	2	4	32
1992/93	2	4	28
1993/94	2	4	26
1994/95	2	4	28

se udeležujejo raznih akcij (nabiranje papirja, čiščenja okolice šole) in krožkov (čipkarski, gasilski, pletenje, lutkovni). Imajo tudi šolsko in učiteljsko knjižnico z vso pedagoško periodiko, ki jim je v pomoč pri pouku.

Prispevek o delovanju godoviške osnovne šole je dokaj izčrpen. Mislim pa, da tudi Godovič kot manjši kraj v Sloveniji zasluži predstavitev svoje šolske zgodovine, ki je bila dokaj pestra in zanimiva.

Zatišje, mala plastika, hrast, 1995

SPOMINI

STANKO MUROVEC

DROBTINICE III

Ni bilo v navadi

Po drugi svetovni vojni smo zavzeto obnavljali organizacije, ki jih je italijanski fašizem prepovedal. Franc Hladnik, nekdanji naraščajnik Sokola, je bil glavni pobudnik za ustanovitev telovadnega društva.

Ko sem bil demobiliziran, me je povabil k sodelovanju, rekoč: »Ravno prav so te odpustili iz vojske. V soboto bomo ustanovili telovadno društvo in predlagal te bom za predsednika.« »Kako,« sem se začudil, »saj veš, da nimam izkušenj.« »Nič za to,« je dejal Hladnik. »Po 25-letni okupaciji nima izkušenj nihče. S skupnimi močmi bomo zanesljivo uspeli.« Navdušila me je zagnanost g. Hladnika in obljubil sem sodelovanje.

V soboto je bil ustanovni občni zbor in naslednjega dne društvena zabava s srečelovom, da bi si prislužili nekaj dohodkov za začetne stroške društva. Prireditev je začel društveni tajnik Srečko Logar, edini, ki je imel nekaj izkušenj, ker je pred vojno živel v Jugoslaviji. Nagovoril je navzoče in zaključil z besedami: »V naši sredi pozdravljam predsednika društva. Pomislite, udeležil se je naše prireditve, kar za predsednike ni v navadi.« Nato sem povzel besedo in v opravičilo dejal: »Nisem bogat mecen, da bi podpiral društvo, sem le športnik in sodim v to družbo.«

Tekmovanje z napako

France Karčnik, nekdanji podnačelnik idrijskega Sokola, je bil navdušen športni delavec in odličen telovadec. Pred italijansko okupacijo je vodil telovadbo dijakov-realčanov, ki so ga iz spoštovanja prištevali kar med redne profesorje šole.

Po osvoboditvi, čeprav že v letih, je še vedno telovadil. Nam mlajšim je bil vzornik in izvrsten mentor. Zato smo

ga visoko cenili. Imeli smo ga za očeta telovadnega društva. Ko je bilo v Ljubljani prvo povojno balkansko prvenstvo v gimnastiki, smo organizirali izlet, da bi si tekmovalce ogledali. Sedeli smo na tribuni in med nami foter France.

Državne reprezentance so nastopale simultano na vseh orodjih, zato ni bilo mogoče slediti vsem vajam, pa smo spregledali marsikatero zanimivost.

Po tekmovalcu je g. Karčnik potarnal: »Tako tekmovalje ima veliko napako. Gledalec bi moral imeti več parov oči!«

Posnemal ga je

Ob 50-letnici idrijskega Sokola smo pripravljali telovadni nastop in akademijo jubilarantov. Za nastop so se pripravljali tudi starejši člani, ki jih je vodil France Karčnik.

Ko so pri ogrevanju delali počepe, je France opazil, da v zadnji vrsti Albin Vončina počepe le nakazuje, pa ga je opozoril: »Albin, počepe delamo, počepe, ne zibe!« Vončina mu je odvrnil: »Tebe, France, tebe posnemam!«

Ali ne boste peli?

France Karčnik je rad prepeval. Po telovadbi je v slačilnici večkrat zapel in nas spodbujal: »Ali ne boste pritegnili?«

Ko smo se 1947. leta peljali z vlakom v Beograd na prvo povojno jugoslovansko prvenstvo v gimnastiki, se je nagneto v naš kupe veliko prijateljev in živahno smo prepevali. France Karčnik je sedel v kotu. Bil je židane volje. Ko se je utrudil, je zadremal. Marijan, vodja Trboveljčanov, ki je vodil zbor, je opazil, da se Francetu

zapirajo veke in ga je ogovoril: »Foter, Vam se dremlje, mi pa pojemo.« »To pa to,« je dejal France. Tako je navadno odgovoril, kadar zaradi naglušnosti ni razumel vprašanja. Marijan je dal znak z roko, da je konec petja, in utihnili smo. Nato se je oglasil France: »Marijan, ali ne boste več peli?«

Bil je premočan

France Karčnik je bil v zrelih letih zelo močan. Če je prestregel telovadca pri padcu z orodja, ga je čvrsto zgrabil, da se ne bi poškodoval. Ko je nekoč zgrabil Srečka Kogejca, je ta dejal: »Manj bi me bolelo, če bi padel na tla!«

Moramo začeti znova

Ko je France Karčnik že prekoračil 80. leto, sem ga nekoč srečal pri brivcu. Spoznal me je šele, ko sem se mu približal in ga pozdravil. »Sedi,« me je povabil in nadaljeval: »Postal sem okoren. Če ne bomo znova organizirali razgibalne telovadbe za starejše člane, bom povsem otrdel.«

Poznal je svoj priimek

Franc Hladnik, izvrsten telovadec, društveni načelnik in vaditelj, je na republiškem prvenstvu v gimnastiki prijavil svojo tekmovalno vrsto. Ker je svoj priimek Hladnik naglasil po domače na zadnji zlog, ga je vodja vpisne komisije popravil s poudarkom na prvi zlog, kot je v knjižni slovenščini pravilno. G. Hladnik ga je odločno zavrnil: »Kako se pišem, pa že vem!«

Ni si preoblekel hlač

Toni Troha je bil navdušen športnik, vaditelj in šahist. Ker je imel veliko društvenih obveznosti, mu je večkrat primanjkovalo časa in moral je hiteti z vaje na vajo.

Nekoč je bil po telovadbi šahovski turnir. G. Toni se je v telovadnici naglo preoblekel in odhitel na turnir. Toda kmalu se je vrnil, ker so ga šahovski kolegi opozorili, da ima na sebi samo telovadne hlače.

Rad bi obiskal teto

Ob telovadnem zletu v Ljubljani me je Marija Logarjeva, vodnica pionirjev, obvestila, da pogreša Marka Tratnika. Prevzel sem odgovornost za iskanje izgubljenega. Najprej sem moral na železniško postajo, da bi mi potrdili vozne listine, potem sem se namenil na policijo.

Na postajališču tramvaja pri železniški postaji sem nalezl na otroka, ki je vprašal voznika tramvaja: »Tavarš, a pile ta hunt v Šiška?« Prijel sem otroka za ramo. Bil je Marko. Povedal mi je, da je nameraval obiskati teto v Šiški. Ker ni imel tetinega naslova, sem ga lahko prepričal, da je ne bi mogel najti, in odpeljal sem ga v njegov oddelek.

Kdo sem jaz

Navadno smo ob koncu leta priredili društveno zabavo za vse oddelke. Najprej dedka Mraza za najmlajše, potem pa veselico za mladino ter članice in člane.

Na neki prireditvi je nastopil v vlogi dedka Mraza prof. Jože Karčnik, takrat še srednješolec. Ko je stopil v telovadnico, kjer je bila zbrana množica otrok, oblečen v kožuh, s kučmo in brado, je vprašal navzočo mladež: »Kdo sem jaz?« Otroci pa so v zboru veselo zavpili: »Juže Karčnikov!«

11 sodnikov

Po drugi svetovni vojni je bila Idrija resnično športno mesto. Poleg telovadbe, atletike, namiznega tenisa, nogometa in drugih iger smo pozimi vneto smučali.

V Idriji je bil sedež Primorske smučarske podzveze. Ker ni bilo dovolj kadra, smo s pomočjo Smučarske zveze Slovenije organizirali tečaj za smučarske sodnike. Udeležilo se ga je 10 tečajnikov. Po tečaju smo opravili izpite in Srečko Logar je ob zaključku dejal: »V Idriji je sedaj 11 sodnikov. Mi in eden na sodišču!«

Toplo se je oblekel

Kmalu po drugi svetovni vojni smo priredili primorsko smučarsko prvenstvo v Črnem Vrhu nad Idrijo.

Odbor smučarske podzveze se je nastanil v Plešnarjevi gostilni. Meni in Srečku Logarju je gospodar dodelil vogalno sobo v prvem nadstropju. Gostišče je bilo slabo vzdrževano, ker ni bilo potrebnega materiala. Okna so bila le enojno zasteklena. Zunaj je brilo, da so stekla kar šklepetala in v notranjosti se je čutil vsak suneč vetra.

Ko sem zvečer po opravljenem delu prišel v spalnico, je pred svojo posteljo stal Logar in se oblačil v topla oblačila. »Kam se odpravljaš?« sem ga vprašal. »Kam neki,« je dejal, »saj vidiš, spat grem!«

Zrak je bil svež

Marijan Felc, smučarski funkcionar in sodnik, je skrbel tudi za vedro razpoloženje v družbi.

Med smučarskim prvenstvom Primorske na Livku sva bila sstanovanca v majhni sobi v vasi Golobi. Ko sva se odpravljala spat, sva opazila, da je okensko steklo oškrbljeno, in Marijan je pripomnil: »Tudi pri zaprtem oknu bo dovolj zračno!«

Naslednje jutro, ko sem prišel na Livek, je Marijan pripovedoval zbrani družbi: »S Stanetom sva spala na Golobih. Preden se je ulegel, je odprl okno, da ponoči ne bi spala v slabem zraku. Meni je pihalo, pa sem okno zaprl. Kmalu ga je Stane zopet odprl. Bilo mi je hladno, pa sem ga ponovno zaprl. To se je ponovilo nekajkrat, dokler nisva zaspala. Ko sva zjutraj vstala, sva se začudeno spogledala: oknice so bile brez stekla!«

Srečo si imel

S Francem Bizjakom, Kobilčarjem, sva se odpravila plezat v Triglavsko steno. Bil je lep dan in bila sva izredno razpoložena.

Pod steno sva se navezala in Franc je razposajeno začel plezati. Še preden je splezal meter visoko, je zdrsnil in padel pod steno. Pogledal me je, se nasmehnil, češ: ali si videl neprevidnost, in začel znova. Po petih ali šestih urah sva priplezala do vrha. Ko sva stopila na ledenik, mi je Franc čestital k uspehu in nadaljeval: »Danes si imel srečo. Pomisli, kakšne težave bi imel z reševanjem, če mi

ne bi zdrsnilo na začetku prvega raztežaja, ampak na koncu zadnjega.«

Spustiva ta odstavek

Z Emilom Tratnikom sva plezala v Planjavi. Preplezala sva lažji del stene in se ustavila na polici pod težavnejšim delom. Ogledovala sva si steno in izbirala plezalno smer. Meni se je zdel odstavek zelo težak in sem dejal: »To bo pa težko!« Emil je nasmejan odgovoril: »Kar spustiva ta raztežaj in nadaljujva nad previsom.«

Tudi izkušeni grešijo

Slavko Svetičič in Peter Poljanec, oba člana AO Idrija, sta se odpravila pozimi v steno Jerebice. S ceste, kjer sta parkirala, je bila stena videti kopna. Ko sta začela plezati, pa sta videla, da je zasnežena in poledenela. Slavko si je nadel dereze. Peter pa si ni mogel pomagati, ker je dereze pustil v avtomobilu. Vseeno sta se odločila, da bosta nadaljevala. Ker sta bila izkušena alpinista, sta steno preplezala. Težave so se začele šele pri sestopu. Ko sta prišla nad strm in poledenel kuloar, se je Slavko odločil, da bo sestopil prvi in varoval Petra. V kuloarju si je naredil zanesljivo stojišče in poklical Petra, da bi mu sledil. Peter je začel sestopati. Ko je prišel do ledu, je zdrsnil in potegnil za seboj Slavka. Drsula sta 150 m globoko in se ustavila na robu 200-metrskega prepada v plazovini suhega snega, ki je zapadel ponoči in splazil v krivino na dnu kuloarja.

Ko sta prišla na cesto, sta si ogledovala steno in Peter je dejal: »Glej, Slavko, kje bi še bila, če se ne bi peljala po kuloarju!«

Slab klin

Franc Bizjak tudi v resnih trenutkih ni pokazal zaskrbljenosti. Ko sva nekoč plezala zahtevnejšo smer, na nekem stojišču ni našel primerne poča za varen klin. Zaradi previdnosti me je obvestil v šaljivem tonu: »Slab klin, zate bo že dober!« Čeprav klin ni varoval le mene, ampak oba, ker sva bila navezana na isti vrvi, ki je bila vpeta v klin. Plezal sem zelo počasi in previdno. Ko sem prišel do soplezalca, sem opazil, da je bil v steni zabiti star

zanesljiv klin, ki ga je prijatelj spregledal, ker se je naslonil nanj.

Plavalni tečaj pod Rombonom

V alpinistični šoli smo načrtovali zimski pristop na Rombon. Organizirali smo prevoz z osebnimi avtomobili in odpotovali zgodaj zjutraj. V Kobaridu sem se spomnil, da sem doma pozabil gojzarje. Obrnil sem avto, zdrvel v Idrijo in se vrnil.

Naša skupina alpinistov-tečajnikov me je čakala v Bovcu in odpravili smo se na pot. Prav lepo smo hodili in brez problemov prišli do vrha. Toplo sonce nas je gredo, da je bilo zelo prijetno. Toda, ko smo se popoldan vračali v dolino, je sonce pregredo skorjo trdega snega, da se je udiralo do koraka. Ker hoja ni bila mogoča, smo se plazili in drsali, kot bi plavali. Meni je bilo nerodno. Zavedal sem se, da sem bil kriv nadloge. Emil Jerebov je opazil mojo slabo voljo in me potolažil: »Ne sekiraj se, saj je vse O.K. Izpolnili smo program, opravili vse predvidene vaje, bili smo na vrhu gore, poleg tega smo imeli še plavalni tečaj, ki na Rombonu ni običajen!«

Boštjan Lipužič

Bila je huda zima, kar škripalo je pod nogami, ko sem se pozno zvečer vračal domov. Pred Lipuščkovo gostilno sem naletel na človeka, ki je negiben ležal v snegu. Ko sem natančneje pogledal, sem spoznal Boštjana Lipužiča, ki je trepetal od mraza. Pomagal sem mu vstati in ga pospremil domov. Med potjo je večkrat ponovil: »Tebe ne bom pozabil. Ti si mi nocoj rešil življenje!« Potrkal sem na hišna vrata, da nama je gospodinja odprla. Pomagal sem Boštjanu v kamro, ga posedel na posteljo in nameraval oditi. Tedaj me je Boštjan vprašal: »Prijatelj, od kje pa ti?« »Že grem,« sem odvrnil. »Le kam se ti mudi,« je dejal, »saj me veseli, če me kdo obišče.«

Polde Lapajne-Terezinc

Bil je turoben, meglen zimski večer, padal je sneg, pomešan z dežjem, po cesti je bila snežna brozga.

Po članski telovadbi smo šli na topel čaj v gostilno Pod gradom. V lokalu je bil le Boštjan Lipužič. Sedel je pri peči in bral časopis. Kmalu je prišel še Polde Lapajne-Terezinc, ki se je obnašal kot surovež, čeprav je bil blaga duša. Ne da bi koga pozdravil, je stopil pred Boštjana in grobo dejal: »Boštjan, počakaj, bom šel v kuhinjo po dva noža, se bova malo klala.« Boštjan je počasi odmaknil časopis in odvrnil: »Le kako se boš ti klal, ko nisi nič divji.« Nato je počasi dvignil časopis in bral dalje.

* * *

Neko spomladansko sončno nedeljo sem z ženo in sinčkom šel proti Psihiatrični bolnici. Pred nami se je sprehajal starejši upokojenec. Z druge strani je prišel Polde Lapajne-Terezinc. Na ovinku je dvignil roki in zavpil: »Če bom srečal kaknega penzionista, ga bom na mestu ubil.« Starec je Poldeta poznal in šel mirno dalje. Ko sta se srečala, se drug za drugega niti zmenila nista. Ko pa se je Polde približal nam, je pospešil korak proti meni. Žena mi je vzela otroka iz naročja, češ sedaj se brani. Toda Polde se je ustavil, pokazal s prstom na upokojenca in dejal: »Če bi srečal tistega penzionista, bi ga na mestu ubil.« Potem nas je prijazno pozdravil in nadaljeval pot.

Janez Gnezda

V bolnico sem šel obiskat mater. Na stopnišču sem srečal someščana Janeza Gnezdo. Ko me je zagledal, se je široko nasmehnil in dejal: »Živio, Stane! Še ga bama.« Tako mi je povedal, da mu gre na bolje.

IZ DRUŽINSKEGA ALBUMA

Stric Josip Moravec, udeleženec prve svetovne vojne, Majstrov borec za severno mejo, trgovec v Mariboru, ljubiteljski pilot, prežanec v Srbijo in človek, ki se je vsaj nekajkrat srečno izmaknil smrti.

Vedno me je vznemirjala preteklost Idrije, zlasti rudnika živega srebra, socialne razmere, ustvarjalnost in duhovitost ljudi ter življenjske poti prednikov. Po materini smrti sem se bolj zavzeto posvetil njeni zapuščini v slikah, pismih, sporočilih, zabeležkah. Iz teh drobcev sestavljam še nepopoln mozaik, ki pa mestoma že sedaj daje dokaj razpoznavne podobe.

Za strica Josipa, po domače Pepita, sem se odločil prav zaradi njegove nenavadne življenjske poti, vendar podobne toliko Idrijčanom, ki so morali po svetu s trebuhom za kruhom. Rodil se je prav v prestopnem letu, 29. februarja 1892, kot prvi sin očetu Josipu in materi Leopoldini Moravec. Oče je bil rudar, mati pa je občasno trgovala s čipkami. Podedovala je hišo Na zemlji št. 258, sedaj Cankarjeva ulica št. 4, ki je bila prvotno visokopritlična, pa jo je stari oče predelal v kar lepo dvonadstropnico. Poleg Pepita so se jima rodili še trije fantje in štiri dekleta. Družina je imela pri dekletih smolo, saj je Pavla umrla že v otroških letih, Pepca pa je utonila v Idrijci, ko je prala »žehto«, prav na dan plavljenja lesa. Mama Leopoldina je umrla sorazmerno mlada, stara komaj 53 let. Po drugi strani je ženski del družine obdarjen z izredno trdoživostjo. Moja mama je doživela 93 let, teta Pavla, ki živi v Avstraliji, pa kaže, da tudi ne bo zaostajala. Ker ni moj namen na tem mestu opisovati cele družine, naj se vrnem k stricu Pepitu.

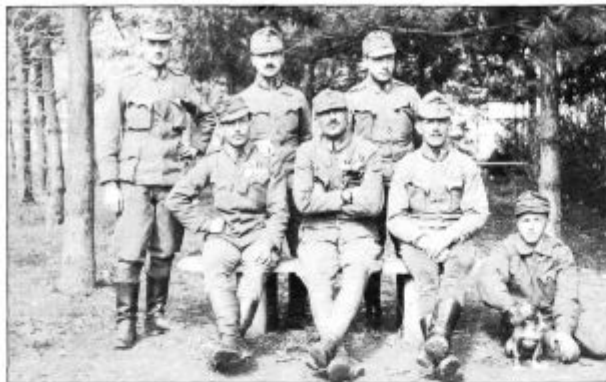
5-razredno c. kr. rudarsko ljudsko šolo v Idriji je začel obiskovati v šolskem letu 1898/99 in jo dokončal v šolskem letu 1902/03. Bil je bister učenec in je zlahka izdeloval razrede. Po pripovedovanju matere se je poizkusil tudi v pripravljalnici za prvo slovensko realko

v Idriji, ki pa je ni uspešno opravil. Njegova kasnejša pripomba je bila, da se je že takrat gledalo tudi na to, iz kakšne družine si.

Doma so ga usmerili v trgovski poklic, verjetno na željo matere. Iz tega časa ni podatkov, tako da lahko le slutimo, da ga je opravil, ker se je kasneje posvetil prav trgovini. Zelo mladega je pritegnil vojaški poklic, kjer se je izpopolnil in postal podoficir (računski feldbebl). Ob začetku prve svetovne vojne je bil star 22 let. S svojo enoto je bil poslan na vzhodno fronto. Ohranilo se je kar nekaj razglednic, ki jih je pošiljal domačim. Najbolj preselljivo pa je pismo, pisano na božični večer 1914. leta. Na ta dan se je znašel v galicijskem mestu Znigrod, od koder so pobegnili pred fronto še zadnji prebivalci, večinom Židje. Nazorno opisuje, s kakšno spretnostjo so trgovali z vojaki in jim poskušali po kar zasoljenih cenah ponuditi zadnje, kar so imeli. Ob prvih resnejših obstreljevanjih mesta pa so izginili kot »kafra«. Obstreljevanje je potekalo v obe smeri in postajalo vse bolj intenzivno. Po nalogu nadrejenih je moral s svojo skupino po pakete za božič in si komaj rešil glavo. »Šrapnel« je na srečo treščil skozi okno v hišo, ki je tako zadržala smrtonosno vsebino. Vrglo ga je sicer na tla, vendar ni bil poškodovan.

Zaradi vse večjega pritiska Rusov so se morali umakniti iz mesta. Tavalj so po pokrajini in se šele naslednji dan ustavili na neki vzpetini. Tu so zakurili ognje, se pogreli in tako kljub vsemu praznovali božič.

V času vojne je bil na različnih krajih; bil je tudi ranjen, med drugim se je zdravil v Trstu. Poznan je bil po urejenosti, kar so mu zavidali celo kolegi, saj je bil tudi v nemogočih razmerah zmeraj zlikan. Med dve deski je privil hlače, ki so se tako čez noč zlikale. Kot računski podoficir je deloval zlasti pri topovih in se dodobra seznanil s tehniko. Bil je tudi dvakrat odlikovan.

Josip Moravec v Odessi 1918 (stoji med dvema častnikoma)

Po vojni se je znašel v Mariboru in kot narodnjak takoj pristopil h generalu Maistru ter sodeloval v boju za severno mejo. Verjetno je prav zato, pa tudi zaradi okupacije Idrije, ostal v Mariboru. Z ženo Mirijano si je ustvaril družino, v kateri se jima je rodil edinec Slavko. Odprl je zastopstvo in trgovino BMW avtomobilov, kjer je prodajal tudi »gumeno robo«, pnevmatike, tehniški material, azbest itd. Nekaj časa je pri njem delala tudi moja mama, ki je pomagala v trgovini in doma.

Bil je živahen in družaben človek. Rad je zahajal v restavracijo »Orel«, kjer so se dobivali podobni veseljači. Bil je eden prvih lastnikov značilnega avta BMW, imenovanega »Dixi«. Kupil ga je 1928. leta. »Dixi« je bil majhen avtomobil, v katerega kupci sploščka niso imeli

preveč zaupanja. Da bi dokazal njegove kvalitete in prednosti, se je 1928. leta z njim odpravil na preizkušnjo po planinskih poteh. Tako je prevozil Pohorje od Maribora do Slovenj Gradca. To je bil pravi podvig, če upoštevamo, da takrat na Pohorje še ni bilo ceste. Seveda so o tem pisali vsi tedanji časopisi. Po tem dogodku je stric Pepi prodal v tednu dni kar 20 avtomobilov.

Nemiren kot je bil, si je omislil tudi dvokrilno letalo, kar je bilo posebno čudo za Maribor, saj je bilo to prvo privatno letalo v državi. Da bi dvokrilca lažje vzdrževal, se je odločil za reklamo čistilnih sredstev »Persil«, ki jih je ovekovečil tudi na letalu. V slabem vremenu ni letel, saj je bil dvokrillec odprt dvosedežnik. Zelo redki so si upali z njim v letalo, čeprav je bil pravi mojster v zraku. Moja mama je rada pripovedovala o občutkih v tem odprtem letalu, ko si v zraku in gledaš pod sabo majhne hiše, ceste in ljudi kot drobna bitja ali vlak kot sopihajočo gosenico. Stari Mariborčani so ga imeli zelo radi in še danes se kdo spomni zanimivega voznika Dixija in dvokrilca, ki ga je kot otrok občudoval. Z avtom se je nekajkrat pred drugo svetovno vojno pripeljal tudi na obisk v Idrijo. Žal mi je, da si nisem zabeležil, kdo je bil možak, ki se je z njim in mamo peljal na Most na Soči (takrat Sv. Lucijo).

Josip Moravec ob svojem dvokrilcu 1930. leta

Mama je pripovedovala, da je bil umetnik, ki ga je rad srknili, ko pa je dobil preblisk, si je note zabeležil kar na rokav. Na eni takih voženj je zapeljal na kup gramoza, ki je bil ob cesti namenjen vzdrževanju cestišča, da bi se tako izognil nasproti vožečemu avtomobilu. Možakarja je vrglo iz avtomobila, ne da bi to kdo opazil. Ko so ga vsi prestrašeni čez čas šli iskat, je še kar naprej spal na robu ceste.

Z vse večjim pritiskom fašizma in zapiranjem mej so tudi ti stiki prenehali. Vsi bratje so zaradi antifašizma ali slabo zapisane družine izgubili delo in so z družinami odšli oz. zbežali v Zagreb, Srbijo in Bosno.

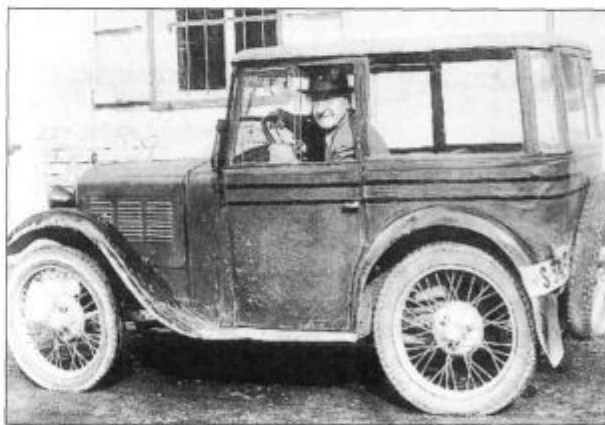
Ob prihodu Nemcev v Maribor se je tudi stric Pepi znašel v nemilosti. Nemci so zlasti opazovali narodno zavedne ljudi pa trgovce, učitelje in duhovnike. Stric je dobil nalogo, da prepelje letalo na drugo letališče. Ko je bil okrog 200 m visoko in je letel ob srbskih položajih, so le-ti začeli streljati z več mitraljezi in nešteto puškami. Letalo so dobesedno prerešeteli, tako da je kar padel na zemljo. K sreči je bil lahek, saj je bil pretežno lesene konstrukcije in preplepen s posebnim platnom. Stric je ostal živ in po sreči ga ni zadela niti ena krogla, le nos je imel od prizemljitve za vse večne čase kot »kumara«. O tem dogodku je pisal mariborski Večer, ki je priobčil tudi risbo, kako Moravec pada brez padala na tla, pred njim pa letijo očala (ščipalniki). Tudi časopis Jutro je o tem dogodku pisal 25. maja 1941. leta.

Sam opisuje, da se je zaradi šviganja krogel v trenutku znašel kot pred kakim čebelnjakom. Ko so šteli zadetke, so jih našteali čez 800. Ostanek letala so mu potem Nemci zaplenili. Zaradi pokončne drže in prav gotovo tudi kot Majstrovega borca so ga z 10. transportom 3. 7. 1941 med prvimi skupaj z družino pregnali v Srbijo.

Znašel se je v Kragujevcu, kjer so zavetišče dobili izven mesta. V eni vasi on z ženo, v drugi pa sin Slavko. Kot strokovnjak je skupaj s sinom dobil delo uradnika v Arzenalu. Zaslužek je bil kar dober, le kupiti ni bilo kaj. Končno so dobili skupno stanovanje. Znašli so se, kakor so vedeli in znali. Ker ni bilo odej, so se s sešitimi časopisi zaščitili pred mrazom. V pismih pripoveduje, kako hudo je za tiste, ki niso imeli take sreče in so živeli v velikem pomanjkanju. Kljub deklarirani pomoči RK pa le-te niso dobili. Večer pred tragičnimi poboji v Kragujevcu jih je nek starejši avstrijski žandar opozoril, naj izginejo. Zatekli so se v prostore Arzenala in se tam skrili. Šele ko je minila nevarnost, so si upali ponovno domov. Prav gotovo jih je namig žandarja rešil gotove smrti, saj so Nemci zaradi manjkajočega števila talcev (100 za enega Nemca) poiskali tudi dijakke, profesorje in pregnance. Čez čas so si dobili delo v Zemunu in se tja preselili. V Zemunu sta, tako stric Pepi kot sin Slavko, začela podpirati NOB in partizane. Tu je stric Pepi z ženo Mirijano dočakal konec vojne. Sin Slavko pa je v

letu 1944 odšel v partizane in dočakal konec vojne v V. Vojvodinski brigadi.

Po vrnitvi domov jih je čakalo trpko presenečenje. Izgubili so vse imetje, le avtomobila Nemci niso našli. Avto je stric Pepi skril za gledališkimi kulisami v skladišču Narodnega slovenskega gledališča. Ker pa teh kulis ni v času vojne nihče potreboval, je avto ostal nedotaknjen. Nastopili so težki časi, saj je stric bolehal pa tudi možnosti za ponovno odprtje trgovine ni bilo več. Lotil se je vulkanizacije plaščev in zračnic za vsa vozila, da je lahko preživel. Sin Slavko se je odločil za študij. Zanimivo pa je, da stric Pepi ni izgubil smisla za humor in hudomušnosti. Še zmeraj se je rad dobival s svojimi prijatelji in obujal spomine na prehojeno pot. Postal je častni član Aero kluba in tudi svojega »Dixi-ja« je pridno vozil. Nekajkrat je prišel na obisk v Idrijo in se pohvalil, da še kar dobro potegne, le pomanjkanje plaščev in pnevmatik mu je grenilo pot, saj je moral večkrat lastnoročno krpiti kar ob cesti. V vseh 30 letih ni imel na avtomobilu večjih popravil.

Drugouvrščeni Josip Moravec v svojem »dirkalnem« Dixiju 3. avgusta 1958

Za mariborski Večer se je udeležil Rally-ja veteranov. Mariborski Večer se je na široko razpisal o zanimivih tekmečih. Pred seboj imam izvod časopisa z dne 4. in 5. avgusta 1958, ki opisuje tak boj tridesetletnikov z dne 3. avgusta.

Vsak voznik je imel poleg sebe tudi sovoznika novinarja, ki je zvesto beležil vse dogodivščine. Novinar je predstavljal tudi strica kot 17-letnega voznika (rojen v prestop-

nem letu), ki je veljal za enega od favoritov. Žal so mu zmago onemogočile okvare na zračnicah, ki jih je ročno zakrpal in nadaljeval vožnjo. Zaradi tega je zasedel drugo mesto, pokazal pa se je kot pravi športnik. Za ljudi je bila ta tekma izredno zanimiva, saj jih je ob poti spremljalo in bodrilo nad 10 000 »mladeničev«.

Dobra tri leta po tem je umrl in bil pokopan v Mariboru z vsemi častmi kot Mariborčan, Majstrov borec in častni član Aero kluba. Sin Slavko si je v tem času ustvaril

družino. Z ženo Dobrino sta vzgojila tri hčerke, ki imajo že več otrok. V tem času je umrla tudi Pepitova žena Mirijana. Kot zanimivost naj omenim, da smo se kasneje seznanili s sinom generala Majstra, ki je dalj časa živel v Parizu in med drugim pomagal mojemu tam živečemu drugemu stricu urediti premoženjske zadeve. Tudi ta korespondenca se je ohranila v materini zapuščini.

S tem skromnim zapisom sem poskušal iztrgati pozabi del naše družinske pa tudi skupne preteklosti.

PREDSTAVITVE

NIKO JEREB

MOTIVI IDRIJSKE ČIPKE NA SLOVENSKIH ZNAMKAH

V politiki izdajanja poštних znamk se bolj redko primeri, da je v krajšem časovnem obdobju nek kraj na tak ali drugačen način večkrat obeležen na znamkah. Ta izjemnost je doletela naše najstarejše rudarsko mesto, ki je hkrati naše najstarejše čipkarsko središče.

V počastitev petstoletnice rudnika in mesta sta na dan sv. Ahacija, 22. 6. 1990, izšli dve poštni znamki, za 0,50 din in 6,50 din. Na prvi je grafična upodobitev Idrije iz znamenite Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske (1689). Druga pa predstavlja rudarske motive iz 16. in 17. stoletja, povzete iz knjig, ki so jih napisali tedanji učenjaki in poznavalci razmer v idrijskem rudniku (G. Agricola: *De re metalica*, A. Kircher: *Mundus subterraneus* in E. Brown: *Relation über der Bergwerke in Friaul*).

Že pred leti načrtovano in težko pričakovano se je zgodilo v letošnjem letu, letu čipkarskih jubilejev. Ob 300-letnici pisnega vira, ki prvič omenja klekljanje v Idriji, 120-letnici Čipkarske šole v Idriji in petnajstem čipkarskem festivalu so izšle nove redne poštne znamke, posvečene idrijski čipki. Ta serija malih umetnin je tako združila vse jubileje in dogodke v pravi promocijski vrh idrijske čipke.

Filatelistično društvo Idrija si vseskozi prizadeva, da bi Idrijo in njene naravne, tehniške in duhovne zaklade predstavilo dobesedno vsemu svetu. Ideje za priložnostne poštne žige in ovitke ter predloge za znamke že vrsto let zajema iz tega bogastva in mu dodaja živo ustvarjalnost sedanjih dni. Širši javnosti, tudi mednarodni, je bilo že marsikaj tega uspešno posredovano. Poleg znamk ob petstoletnici je obeležitev idrijskih čipk gotovo zavidljiv uspeh. Posebej še, ker je konkurenca predlogov zelo huda in nenazadnje tudi prestižnega značaja, saj se poznavalci zavedajo, da spada poštna znamka med najmočnejše promocijske medije v svetovnem merilu. Žal se to prepo-

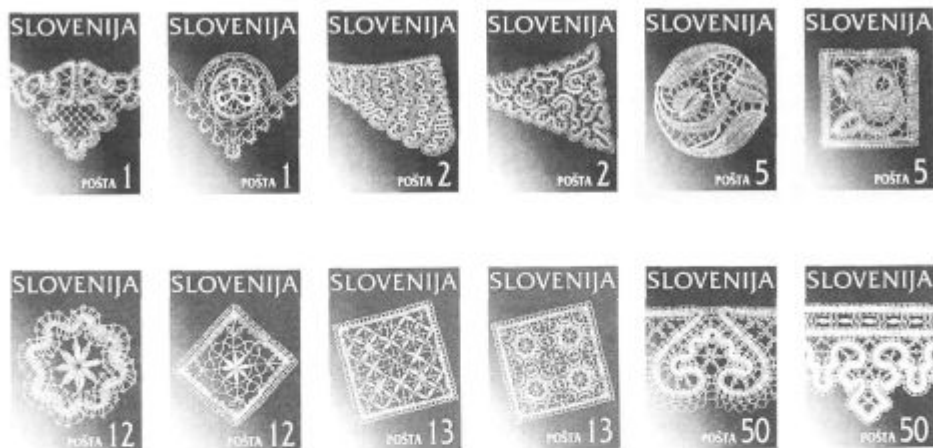
gosto pozablja, ko je treba take projekte finančno podpreti in enkratne priložnosti minejo le napol izkoriščene.

Predlog FD Idrija za upodobitev idrijskih čipk na znamkah sta Komisija za znamke Ministrstva za promet in zveze ter Pošta Slovenije upoštevali in ga uresničili - z izdajo novih rednih poštних znamk. Prvi poskusni tiski so bili nared že marca 1996. Še v pravem času, da so lahko zanimivo dopolnili razstavo čipk v Palači narodov v Ženevi.

21. junija letos, dan pred občinskim praznikom, ko se Idrija spominja odkritja bogate rudne žile daljnega leta 1508 na god sv. Ahacija, je izšel prvi del omenjene serije rednih poštних znamk. Ta obsega 6 vrednosti. Za vsako nominalo sta dva različna vzorca čipk, kar da skupaj 12 znamk. Prvi dve, za 1 tolar, sta olivno zeleni, za 2 tolarja sta rjavi, za 5 tolarjev modri, za 12 tolarjev zeleni, za 13 tolarjev cinobrove barve in za 50 tolarjev lila barve. Zelena in rdeča barva sta mednarodno dogovorjeni za dopisnice in navadna pisma do 10 gramov. Kot rečeno, sta znamki za 13 tolarjev cinobrove barve. Da bi dobili najvernejši približek te barve za potrebe tiskarne, smo naredili na papirju »prstni odtis« cinobra v prahu, ki je razstavljen v vitrinah šelštve pred vhodom v Antonijev rov.

Mimogrede še zanimivost: znamki za 13 tolarjev sta cinobrove barve, sta živosrebrovi, in dobrih 13 (13,59) je tudi specifična teža živega srebra.

Upodobitev čipk na znamkah je predstavljala svojevrsten izziv izbiri motivov, barv in tiskanju. Pretanjene vzorce čipk je bilo treba verno prenesti na majhen košček papirja. Pri tem naj bi čim manj izgubili na lepoti in prepoznavnosti. Znamka sama kot celota mora delovati estetsko, prijetno za oko, saj je ta miniaturna posrednik bogatih informacij dežele, iz katere prihaja k naslovljencem v vseh državah sveta. Motive je poznavalsko in z občutkom

Serijska znamka z natiskom na margini

za lepo izbrala Ivana Leskovec, etnologinja, sedanja direktorica Mestnega muzeja v Idriji.

Znamke imajo tudi zaščitni tisk, viden v ultravijolični svetlobi. V zaščitnem tisku je desno spodaj rog, simbol Pošte Slovenije, levo zgoraj letnica izida, diagonalno čez znamke pa napis Idrijska čipka, izmenično v slovenščini in angleščini. Natisnila jih je Delo – Tiskarna Ljubljana. Tisk je enobarvni ofset v polah po 50 znamk z grebenastim zobčanjem in ponavljajoči se vodoravni kombinaciji ABABAB... Desni beli zunanji rob pole je še dodatno potiskan s simbolom pošte, oznako tiskarne, številko pole in napisom Idrijska čipka v slovenščini in angleščini. Vse te oznake so se doslej uporabljale zgolj na marginah pol priložnostnih poštne znamk. Pojasnilo obravnavane teme desno zgoraj nad zadnjima vertikala znamk pa je na slovenskih znamkah sploh prvič natisnjeno.

Pošta Slovenije se je ob tej priliki znova po letu 1991 odločila za ovitek prvega dne (FDC). Izšla sta dva. Slikar Nande Rupnik, ki je za FD Idrija že velikokrat pripravil uspele slikovne rešitve priložnostnih poštne ovitkov in žigov, je avtor ilustriranega poštne žiga, ki je bil ob izidu znamk 21. 6. 1996 uporabljan kot žig prvega dne.

Žig prikazuje idrijski grad Gewerkenegg iz povsem nove perspektive ter za Idrijo značilne ozke in visoke rudarske hiše. Enak ilustriran žig z vrtljivim datumom se sedaj redno uporablja na pošti 5280 Idrija in je prvi te vrste v samostojni Sloveniji.

23. aprila letos so se zavrteli stroji v tiskarni Delo in pričeli s tiskanjem prvih pol znamk z nazivno vrednostjo 50 tolarjev. Da so znamke sploh zagledale luč sveta, ima obilo zaslug Janko Štampfl, nekdanji sekretar Filatelistične zveze Slovenije in njen sedanji podpredsednik. Profesionalno je izpeljal zasnovo in oblikovanje znamk. Sodeloval je tudi pri spremljajočih društvenih izdajah. FD Idrija je namreč izdalo še lično maksimum karto, ki predstavlja idrijske klekljarice, fotografirane na Prejnuti kmalu po letu 1920, ter analogne razglednice, reprodukcije starih fotografij Idrije, klekljaric in čipk. Posebno zanimiva je reprodukcija, na kateri je prva uradno nameščena učiteljica klekljanja v Idriji, Ivanka Ferjančič, s svojimi učenkami iz leta 1877. Društvo je pripravilo še posebne reprezentativne albume s kompleti znamk z vsemi natiski, ovitki prvega dne in maksimum karto ter tekstom o zgodovini klekljanja v Sloveniji in o idrijskih čipkah, ki sta ga prispevala dr. Janez Bogataj in Ivana Leskovec.

*Maksimum karta
Čipkarice nekje na Prejnuti po letu 1920*

*Slovesna predstavitev znamk, grad Gewerkenegg 21. 6. 1996
foto M. Kurtanjek*

Slovesna predstavitev novih slovenskih rednih poštних znamk je bila na dan izida, 21. junija, v komorni dvorani idrijskega gradu Gewerkenegg. Slavnosti so se udeležili namestnik generalnega direktorja Pošte Slovenije Jože Fošt, članica Komisije za znamke Vesna Jerina, namestnik predsednika komisije Anton Krauthaker, predstavnik Ministrstva za promet in zveze Jože Unk, predsednik Filatelistične zveze Slovenije Mitja Jančar in drugi ugledni gostje ter številni Idričjani. Pozdravila sta jih in podala uvodne misli predsednik FD Idrija Nikolaj Jereb, ki je bil hkrati povezovalac programa, in idrijski župan Samo Bevk. Slavnostni govornik Jože Fošt, namestnik direktorja Pošte Slovenije, je predstavil znamke in med drugim poudaril, da je Idrija še vedno center čipkarstva pri nas, od koder se znanje širi v druge kraje in dežele. Večstoletno tradicijo klekljanja v Idriji in vzorce čipk na znamkah pa je strokovno in hkrati zanimivo razložila Ivana Leskovec. Večer je polepšala pesem okteta Prfarci in doživeta recitacija stihov, v katere je tankočutno prelil razpoloženjske trenutke idrijske klekljarice dramatik, pesnik in profesor Engelbert Gangl, ki je služboval na prvi slovenski realki v Idriji v letih 1903 do 1916. FD Idrija je pripravilo tudi manjšo priložnostno razstavo o nastajanju teh znamenitih »idrijskih znamk« in ilustriranega poštnega žiga.

Znamke z motivi čipk so izdale poštne uprave držav Nemčije, Madžarske, Francije, Belgije, Danske, Švedske, Švice, ZDA, Brazilije in morda še katere. Vendar je slovenska, idrijska, tovrstna serija znamk najštevilčnejša in najlepša od vseh doslej izdanih. Objavile in opisale so jih že številne tuje revije. Toliko laskavih priznanj bržčas ni dobila nobena slovenska redna serija znamk. V Poštah razgledih je napisano, da je ta serija v ponos in zadovoljstvo vseh. Mariborski filatelistični bilten pa preprosto pravi, da so to najlepše redne znamke na svetu!

Obeležitev najzlahtnejše idrijske dediščine, idrijskih čipk na znamkah, je izjemen dosežek in velik dogodek ne le za Idrijo, temveč za vso Slovenijo. Je hkrati »homage...«, simbolični poklon idrijskim klekljaricam, ki že stoletja ustvarjajo drobne umetnine, nežne čipke. Znamki, posvečeni rudarjem ob petstoletnici rudnika živega srebra, in letošnja serija čipk tvorijo dve neločljivo povezani skrajnosti idrijske starožitnosti: črno in trdo delo knapov ter nežnost in prosojno belino čipk, ki so jih klekljale njihove žene in dekleta. Za svoje knape, za priboljšek. Tako smo z znamkami simbolično strnili pot iz temin v svetlobo.

PREDSTAVITVE

IVANA LESKOVEC

POMEMBNI PUBLIKACIJI O KLEKLJANJU IN IDRIJSKI ČIPKI

O idrijski čipki in izrazu idrijska čipka se je že mnogo govorilo, veliko manj pa pisalo.

Izraz, ki si ga mi domačini tako zelo želimo imeti, drugi pa nam ga oporekajo. Mnogi se z njim ne strinjajo in iščejo druga nadomestna poimenovanja, kot avtorska čipka, slovenska čipka ali natančneje opredeljena čipka iz Železnikov, žirovska čipka in najbrž še kaj. Predvsem mi iz Idrije smo dolgi tradiciji klekljanja v kraju navkljub, o tem, katere čipke in kako smo jih izdelovali, premalo pisali. Edino, kar z gotovostjo lahko trdimo, je, da je Idrija zgodovinsko izpričan center izdelovanja klekljanih čipk v Sloveniji, od koder se je preko idrijskih učiteljic znanje širilo navzven.

Pomemben korak na poti strokovnega samodokazovanja sta prav gotovo knjižici, ki sta izšli konec leta 1995 ozi-

roma sredi leta 1996 z naslovoma KLEKLJANJE 1 in IDRIJA SPITZEN.

Knjižica Klekljanje 1 je izšla pri založbi Karantanija, izdal pa jo je Zavod za šolstvo Republike Slovenije.

Namenjena je učenkam poklicne čipkarske šole v Idriji kot učbenik, označena pa je tudi kot strokovni priročnik. Obsega 78 strani z besedilom, risbami in fotografijami ter 6 delovnih listov. Vsebina učbenika je sistematično razdeljena v pet glavnih poglavij, ki so razdeljena še v podpoglavja. Avtorice knjige so: Katica Poljanec, Marinka Rupnik, Dragica Česnik, Irma Sedej in Metka Tratnik, vse učiteljice Čipkarske šole Idrija.

To ni prva tovrstna knjiga v slovenskem prostoru. Že leta 1988 je pri Delavski enotnosti izšla knjiga Klekljanje avtorice Mire Kejžar, ki je po obsegu obširnejša in je tudi zastavljena kot priročnik.

Knjižica Klekljanje 1 je napisana po pedagoških zakonitostih za učbenike in je na prvi pogled zelo sistematična in nazorna. Tudi zato, ker postopke dela ponazarja z barvnimi skicami. Vendar ne čisto dosledno in ne pri vseh vzorcih oziroma tehnikah. Niso pa to še barvne kode, kar je v mnogih evropskih deželah priljubljena in priznana metoda učenja klekljanja. Bralca pa, katerega namen ni, da bi se naučil klekljati, ampak spoznal nekatere osnovne pojme s področja klekljanja oziroma izdelovanja idrijskih čipk, kar malo razočaran. Manjkajo namreč razlage ali celo definicije nekaterih osnovnih pojmov, kot na primer kaj so tehnike klekljanja, katere so, imena tipičnih vzorcev itd. Seveda se izkaže zapisovanje takih definicij kot izredno zahtevna naloga in tudi veliko vprašanje je, če je ta knjiga in cilj, ki ga zasleduje, res primerno mesto za te zapise. Vendar zaradi strahovitega pomanjkanja tovrstne literature pri nas si vsi, ki se s tem ukvarjamo, tega zelo želimo in od vsake nove edicije to pričakujemo. Tudi neutemeljeno.

Najobsežnejše poglavje v knjigi je naslovljeno TEHNIKE ČIPKANJA*. Zame osebno je to grd izraz in v tej zvezi nesprejemljiv naslov. Knjiga namreč v celoti govori o klekljanih čipkah, vemo pa, da se čipke lahko tudi kvačkajo, šivajo, vežejo itd. Zato bi bil mnogo bolj ustrezen, predvsem natančnejši naslov TEHNIKE KLEKLJANJA**.

Ker je knjiga delo učiteljic idrijske čipkarske šole, ki ne pretrgoma deluje že 120 let (ustanovljena je bila 17. oktobra 1876), le-te v pisno obliko prenašajo pravzaprav model idrijske čipkarske šole, načine izdelave čipk, ki so jih prevzele od svojih prednic ali jih same ustvarile. Zato bi si želela (nisem pa si upala pričakovati), da bi bil v knjigi vsaj enkrat zapisan izraz idrijska čipka.

Zato pa druga publikacija, prav tako izpod peresa idrijskih učiteljic klekljanja, smelo nosi naslov IDRIJSKA ČIPKA, in to v nemščini, angleščini in slovenščini. Knjižica je izšla avgusta 1996 pri nemški založbi Werkstatt textil Ellen Meyer, kot izdajatelj pa je napisana tudi čipkarska oziroma klekljarska šola Idrija. Avtorici sta učiteljici idrijske čipkarske šole Maja Svetlik in Irma Sedej, v spremnem besedilu etnologinja Ivana Leskovec na kratko predstavim zgodovino idrijske čipke, vodja čipkarske šole Dragica Boškin pa predstavi šolo. Po svoji zasnovi in zunanji podobi je knjižica podobna drugim iz te založbe oziroma iz osrednje evropskega čipkarskega prostora nasploh. Njen namen je s pisano besedo, risbo in fotografijo bralca naučiti sklekljati nek točno določen vzorec.

Na 40 straneh velikega A4 formata, kolikor knjiga obsega, so podani osnovni napotki za klekljanje (vzorci, sukanci, postavljanje bucik, kvačkanje), osnovni pojmi s področja idrijske čipke (zanka, zunanji postavki, notranji postavki, ozki ris, široki ris, slepi ris, rogljički idr.), glavna prostora pa je namenjena predstavitvi vzorcev in njihovi razlagi. Tu se srečamo s tradicionalnimi in malo manj tradicionalnimi vzorci. Med vsemi, nam najbolj nenavadni, in kot tipična idrijska čipka najmanj nespoznavni so oblikovno realistično upodobljeni živalski in rastlinski motivi.

Sama vidim pomembnost te knjižice v naslednjem:

- Publikacija nosi naslov IDRIJSKA ČIPKA – končno vendarle, bi lahko rekli.
 - Napisana je v angleškem in nemškem jeziku, kar je izredno pomembno, saj je to kulturni prostor, ki nas že zgodovinsko pozna in kamor smo s čipkami gravitirali v preteklosti.
 - Knjižica je izdelek učiteljic idrijske čipkarske šole, šole, ki ima 120-letno tradicijo – izjemno celo v evropskem prostoru.
- Z njim v pisno obliko prenašajo znanje, ki se je doslej širilo le v obliki čipk.
- Prvič se na mestu izdajatelja take strokovne publikacije pojavi ime ČIPKARSKA ŠOLA IDRIJA.

Na žalost knjižice ne odlikuje natančen brezhiben tisk, vse preveč tiskarskih napak je v njej pa tudi kvaliteta fotografskih posnetkov ni najboljša.

OPOMBI

* V SSKJ I (Lj. 1970) na strani 300 piše – ČIPKATI: DELATI, IZDELOVATI ČIPKE;

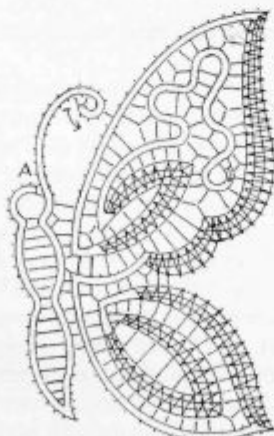
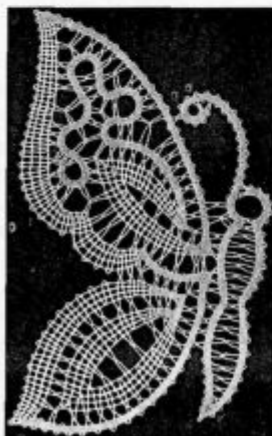
** SSKJ II (Lj. 1975) na strani 330 pa pravi – KLEKLJATI: IZDELOVATI ČIPKE S KLEKLJI

Klöpelschule Idrija · Slowenien

Idrija Spitze

Einführung in die Technik und Klöppelbriefe

Idrija Lace Idrijska čipka

Werkstatt Textil Ellen Meyer · Lübeck

PREDSTAVITVE

ANDREJ KRANJC

NOV VODNIK O DIVJEM JEZERU

DIVJE JEZERO, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zv. 188, str. 71, Ljubljana 1996

Avtorji: Stane Peterlin, Tone Wraber, Jože Čar, J. Janež, Anton Praprotnik, Primož Krivic, Rado Smerdu, Baldomir Svetličič

**DIVJE
JEZERO**

Kulturni in naravni spomeniki Slovenije

Pred skoraj 25 leti (1972) je v isti zbirki kot zvezek številka 30 izšel vodnik z enakim imenom. Morda človeka na prvi pogled začudi, zakaj ponatis oziroma ponovitev. Toda že zunanji videz knjižice je drugačen, ko pa bralec malo polista po njej, vidi, da ne gre za isto delo. V tem ga potrdi število strani, zvezek št. 30 je imel 30 strani, ta pa jih ima 71, torej že prava knjiga. Da ne gre le za razširjen ali posodobljen ponatis, nam potrdijo imena avtorjev: S. Peterlin, T. Wraber, J. Čar, J. Janež, A. Praprotnik, P. Krivic, R. Smerdu, B. Svetličič – nobeno izmed teh imen se ne pojavlja med avtorji prvega vodnika. Ne vem, kakšne razloge je imel izdajatelj, da se je odločil za ponatis oziroma ponovno obdelavo Divjega jezera, prepričan pa sem, da se je odločil prav. Divje jezero, največji kraški izvir oziroma sploh največji izvir v Sloveniji, najbolj tipični predstavnik vokliškega izvira, najgloblji kraški izvir, prvovrstna naravna posebnost in izziv športnim potapljačem, to vsekakor zasluži. Z največjim pretokom preko 100 m³/s in doseženo globino 112 m (kaže, da se rov, od koder priteka voda, nadaljuje še globlje) se uvršča tudi med največje pojave te vrste na svetu.

Na 71 straneh so priznani strokovnjaki zbrali in povedali vse bistveno o Divjem jezeru: o prizadevanjih za njegovo varovanje in zaščito (S. Peterlin), o živem svetu in posebj o njegovem pomenu za slovensko naravoslovje (T. Wraber), o geološki zgradbi (J. Čar), o njegovi hidrogeologiji (J. Janež in J. Čar), o potapljaških raziskavah (A. Praprotnik, P. Krivic, R. Smerdu, ponatis članka iz revije Naše jame iz l. 1983), o prizadevanjih za njegovo ureditev kot prvega slovenskega muzeja v naravi ter vodnik po Divjem jezeru – muzeju v naravi (oboje B. Svetličič). V poglavju o živem svetu zvemo marsikaj zanimivega tudi o širši zgodovini idrijskega in slovenskega naravoslovja sploh (o Scopoliu, Hacquetu, Freyerju in Glowackem) in seveda marsikaj o živalskem, predvsem podrobno pa o znamenitem rastlinskem svetu. V poglavju o geologiji, sicer zelo podrobnem, bi želel opozoriti na

geološko karto v barvah in prerez preko okolice Divjega jezera. Če naj jo bralec popolnoma razume, se mora na geologijo kar spoznati, vendar pa si tudi laik, ob podpori besedila, lahko dobro predstavlja, kako je geološka zgradba tega dela Idrijskega zamotana, zato pa sta od nje tudi toliko bolj odvisna lega in potek Divjega jezera in njegovega pritočnega podzemeljskega rova. Hidrološki del nazorno pokaže vodne značilnosti izvira, odvisnost lastnosti vode od številnih drugih dejavnikov in, kar je posebej zanimivo z varstvenega vidika, zaledje, od koder skozi podzemeljske kanale dobiva Divje jezero vodo. K temu zaledju sodijo tudi Žibrše, Hotedršica in celo Vodice in Malo polje v Trnovskem gozdu, že blizu Cola. Žal se poglavje (ponatis iz l. 1983) o potapljanju v Divjem jezeru, v resnici posebno poglavje v zgodovini jamskega potapljanja oziroma slovenskih speleoloških raziskav sploh, konča z raziskavami l. 1982 in bralec šele v zadnjem poglavju »Vodnik po Divjem jezeru – muzeju v naravi« izve, da so danes potapljači prodrli že do globine

112 m, da se v globini 100 m razširi v podzemeljsko dvorano in da se nato rov še vedno spušča v globino. To, zadnje poglavje, je pravzaprav besedilo, ki je tudi na tablah ob jezeru in ki na zgoščen, a natančen način seznani obiskovalca z najpomembnejšimi dejstvi in podatki o Divjem jezeru. Seveda se povsod ni mogoče izogniti ponavljanju, vendar se, gledano v celoti, besedila prejšnjih poglavij zelo dobro dopolnjujejo s temi »razlagalnimi tablamami«.

Težko in nevhvaležno je pisati o pisanju lepih, čudovitih naravnih pojavih: »Šiva teorija je, zeleno je drevo življenja«. Kdor ne pozna ali ni vedel za novo knjižico o Divjem jezeru, naj si jo prebere ali jo vsaj prelista in pogleda 25 lepih barvnih slik in upam, da ga bo to prepričalo in bo Divje jezero obiskal in si ga sam ogledal. Mogočna slika pojava v naravi pa bo morda spodbuda, da si bo zaželel o njem izvedeti še kaj več. In za to je ta vodnik kot nalašč. Lahko bi si le želeli, da bi tudi drugi naravni pojavi po Sloveniji dobili take spremljevalce.

50 LET GLASBENE ŠOLE IDRİJA

Glasbena šola je v letu 1996 praznovala 50-letnico svojega delovanja. V okviru tega praznovanja so se odvijale številne prireditve, med njimi:

- 15. 3. 1996 Koncert saksofonov z Dunaja (Danubia Wien)
- 3. 3. 1996 Prva javna oddaja na Radiu Cerkno
- 9. 3. 1996 Koncert flavtista Cveta Kobala in pianista Hinka Haasa
- 11. 3. 1996 Predstavitve raziskovalnih nalog učencev 6. razreda nauka o glasbi, mentorica Stanka Močnik
- 22. 3. 1996 Koncert pianistke Blanke Grahelj, mentorica Tatjana Grahelj
- 24. 4. 1996 Koncert klasične harmonike: Mateja Prem in Erno Sebastian
- 13. 5. 1996 Koncert flavtistik Maje Pavšič in Polone Troha, mentor Ivan Rijavec
- 17. 5. 1996 Javni nastop skupine v Črnem Vrhu nad Idrijo
- 23. 5. 1996 Jubilejni koncert v Cerknem
- 30. 5. 1996 Razstava glasbene dediščine v Mestni galeriji v Idriji
- 1. 6. 1996 Jubilejni koncert skupine v Spodnji Idriji
- 3. 6. 1996 Jazz koncert: Vasja Lapanja, mentorica Maja Tanjšek
- 6. 6. 1996 Osrednja prireditev ob 50-letnici šole v Idriji
- 14. 6. 1996 Premiera spevoigre Vinka Vodopivca Kovačev študent, mentorica Stanka Močnik
- 28. 6. 1996 Koncert v Cerknem: Nataša Tavčar in Klemen Kenda – kitara, mentorica Milojka Bizjak

Začetki nastajanja glasbene šole segajo v leto 1946, ko je prišel v Idrijo ing. Danilo Udovič, ki se je kot ravnatelj tehnične šole izkazal tudi kot organizator glasbenega šolstva in dejansko postavil začetke šole še pred njenim uradnim nastankom. Pobudnik ustanovitve pa je bil dolgoletni primorski glasbeni delavec Ivan Silič, takratni referent za glasbo pri PNOO.

Ledino je oralo šest učiteljev z 88 učenci. V tem času so poučevali naslednje instrumente: klavir, harmoniko, trobento, klarinet, violino in glasbeno teorijo. Vseskozi je bila glasbena dejavnost povezana s premagovanjem prostorskih in kadrovskih težav. Celih petnajst let se je šola selila in imela raztresene učilnice v osnovni šoli, gimna-

ziji, nekdanji ubožnici, v šelštvi nad Antonijevim rovom in celo v starem župnišču. Šele v šolskem letu 1960/61 je dobila svoje stalne prostore v gradu Gewerkenegg,

Govor župana ob 50-letnici v osnovni šoli v Idriji, 6. junija 1996

Razstava glasbene dediščine v Mestni galeriji, 30. maj 1996

ki pa so po treh desetletjih postali povsem dotrajani. V jubilejnim letu pa lahko s ponosom naznanjamo, da je naše 50-letno delo nagrajeno z obnovljenimi šolskimi prostori v gradu.

Matična šola ima tudi organizacijsko enoto v Cerknem, ki je že od oktobra leta 1945 delovala kot samostojna glasbena šola v Cerknem. Njen ustanovitelj in pobudnik je bil Metod Peternelj, ki je vse svoje življenje posvetil glasbi in izobraževanju. Mlade je učil igranja na klavir, harmonij, violino in glasbeno teorijo. Prihodnost glasbenega oddelka v Cerknem je videl le v priključitvi h glasbeni šoli Idrija. To se je uresničilo leta 1949.

V jubilejnim letu se v cerkljanski enoti poučuje klavir, kitaro, flavto, klarinet, saksofon, harmoniko, kljunaste flaute in nauk o glasbi. Pouk poteka v prostorih nad bazenom, ki pa so za to dejavnost neustrezní. Z vodstvom občine Cerkno smo se odločili, da poiščemo nove primerne prostore, ki bodo ustrezali sodobni stopnji glasbenega izobraževanja.

Na pobudo bivše ravnateljice osnovne šole v Črnuem Vrhu nad Idrijo, gospe Jožice Krapež, se je v šolskem letu 1979/80 tudi tam odprl oddelek glasbene šole, ki je deloval v okviru celodnevne šole kot edini primer v Sloveniji. Tudi po ukinitvi celodnevne šole smo to skupino otrok

obdržali in jim nudimo pouk klavirja, kljunastih flaut in nauka o glasbi.

Oddelek v Spodnji Idriji pa se je odprl na pobudo takratnega ravnatelja osnovne šole, gospoda Naceta Breitenbergerja. Njegova želja je bila, da se tudi otrokom v Spodnji Idriji nudi del te vzgoje. Po prejetju soglasja takratne Izobraževalne skupnosti je oddelek začel delovati v šolskem letu 1982/83. Poučuje se klavir, kitaro, nauk o glasbi, kljunaste flaute in sintetizator. Na obeh oddelkih se odvija pouk v prostorih osnovne šole.

V jubilejnim šolskem letu 1996/97 je vključeno v osnovno glasbeno izobraževanje, skupaj z vsemi oddelki, 327 otrok. Poučujemo naslednje instrumente: klavir, violino, violončelo, klarinet, flavto, saksofon, trobento, pozavno, harmoniko, kitaro, rog, kljunaste flaute in tolkala. V redno dejavnost sodi tudi pouk nauka o glasbi. Izvajamo pa tudi nadstandardno dejavnost, in sicer pouk sintetizatorja in plesno vzgojo.

Ko razmišljam o 50-letnem delovanju glasbene šole, se zavedam njene pomembnosti v današnji idrijski in cerkljanski občini. Najbolj zaslužni za to so vsekakor glasbeni pedagogi, ki mladim učencem posredujejo osnove glasbenih skrivnosti ter jih spodbujajo pri rednem študiju in usmerjajo v glasbene poklice. Nagrada za njihovo delo je nedvomno tudi *Priznanje občine Idrija za leto 1996 za kulturni prispevek v 50-letnem delovanju*, ki ga je šola prejela 21. junija 1996.

Ob praznovanju obletnic se človek zazre v včasih pozabljen preteklost, v duhu prehodi dolgo pot življenja in dela, polno lepot in tudi trnja. S spoštovanjem se spominim vseh, ki so v našo dejavnost vložili del sebe. To so ravnatelj gospa Lavra Medvedič-Primožič, gospod Jožef Klemenčič, gospod Ivan Rijavec st. in gospod Drago Kanduč. Ta razmišljanja naj pripovedujejo bodočim rodovom, kam segajo naše korenine, kako so pognale in kako se razraščajo. Prepričana sem, da je praznovanje in spoštovanje naše tradicije pogoj, da naša prihodnost ne bo meglena.

MILAN CVELBAR

ORIENTACIJA NA IDRIJSKO-CERKLJANSKEM

Orientacijski tek kot šport

Šport je del človekove aktivnosti, s katero povečuje kvaliteto življenja. Z njim lahko aktivno izrabi prosti čas in obenem izključuje zdravju škodljive navade. Šport pomeni tudi zadovoljevanje potreb po razvedrilu, sprostitvi in gibanju s ciljem razvijati psihofizične sposobnosti, ohranjati zdravje in zviševati delovno storilnost. Organiziranost športa v neki družbi je odraz splošnega družbenega razvoja in standarda, zato ni naključje, da je orientacijski tek kot ena od športnih panog izredno razširjena prav v skandinavskih deželah, od koder ta šport tudi izhaja. Danes pa ima vse več pristašev tako v vzhodno – kot zahodnoevropskih državah in je marsikje po popularnosti športov v samem vrhu.

Orientacijski tek s svojimi vsebinami omogoča delovanje širokega kroga prebivalstva, ki se lahko vključujejo kot

rekreativci ali kot vrhunski športniki. Možnost aktivnosti velja tako od najmlajših let do pozne starosti in ne zahteva posebne opreme. Na žalost kljub vsem prednostim ta zvrst športa v Sloveniji še ni dobila pravega mesta med množičnimi športi in je tudi ni v nacionalnih programih. Zato je razveseljivo delovanje posameznih zanesenjakov, ki so izšli iz sekcij Planinske zveze Slovenije in danes delujejo v maloštevilnih klubih. Ti so ob skromnih družbenih sredstvih pripravljeni delati in širiti krog tistih, ki se zavedajo pomena aktivnega in zdravega načina življenja.

Na območju Slovenije je danes organiziranih nekaj večjih klubov, katerih člani predstavljajo gibalno na področju orientacijskega teka. Ta se je od skromnih začetkov razvil v vrhunski šport, ki naj bi v prihodnje dobil mesto tudi med olimpijskimi panogami. Klubi so povezani v Orientacijsko zvezo Slovenije, ki je tudi članica mednarodne orientacijske zveze – IOF.

Ustanovitev orientacijskega kluba Azimut

Na idrijsko-cerkljanskem področju deluje orientacijski klub Azimut, ki je bil ustanovljen 26. decembra 1992. Čeprav je klub mlad, so člani izkušeni, z mnogimi pomembnimi dosežki. Ustanovitev je povezana z združitvijo članov dveh organizacij, Orientacijskega kluba Cerklje in Odbora za orientacijo pri Planinskem društvu Idrija. Člani obeh so se v preteklosti preizkušali na mnogih domačih in tujih tekmah in že takrat dosegali visoke uvrstitve.

Združitev članov dveh klubov pomeni združitev nove generacije, ki je tekmovala in tekmuje izključno po pravilih mednarodne orientacijske zveze. Namen povezovanja je bil vključevati se s skupnimi močmi v vse aktivnosti, ki bi vodile v dvig kvalitete tega športa in to ne le

Člani OK Cerklje 1987, prvo tekmovanje na barvni karti, okolica Zagreba (zadaj Aleš Poljanšek, v sredi Sebastjan Primožič, Silvo Abram, Franci Obid, Samo Poljanšek, spredaj Danilo Čelik, Matej Močnik)

Col 1980, Trening tekma (Marko Leoni, Zdravko Čuk, Silvij Močnik)

na Idrijsko-Cerkljanskem, pač pa tudi v Sloveniji in v mednarodnem merilu. Vlado Sedej v svojem prispevku v nadaljevanju navaja nekatere podatke o začetkih in razvoju orientacijskega športa v sedemdesetih in osemdesetih letih na našem območju, vendar je za razumevanje navedene odločitve obeh prej navedenih organizacij potrebna njuna kratka predstavitev.

Orientacijski klub Cerkno

Na Cerkljanskem je bila sprva orientacija kot sestavni del dejavnosti planincev. Potreba po boljši organiziranosti in izboljšanju kvalitete dela je narekovala organiziranost v klub, ki je bil ustanovljen leta 1989. Ta je deloval kot panoga pod okriljem Športnega društva. Klub se je vseskozi otepal finančnih težav, saj so bila za priprave in udeležbo na tekmah potrebna zadostna sredstva. Člani so večino dela opravljali prostovoljno ob podpori sponzorjev in tudi z organizacijo posameznih zabavnih prireditev. Pohvalna je tudi velika pripravljenost staršev, ki so mnogokrat priskočili na pomoč, pri delu v klubu ali izven njega, in omogočili delo, predvsem podmladku.

S svojo aktivnostjo je klub vidno povečal število svojih mlajših članov. Vključevali so se v orientacijsko šolo, ki jo je klub organiziral vsako leto. V šoli so bila organizirana predavanja s treningi v telovadnici in na terenu. Zanimiva je bila tudi udeležba na tekmovanjih, kjer se je ta klub pojavljal v slovenskem merilu kot najbolj

množičen v tistem času. Rezultat uspešnega dela so bile uvrstitve med najboljše na tekmovanjih in tudi uvrstitve posameznikov v državno mladinsko in študentsko reprezentanco. Kot posamezniki so bili najbolj uspešni Aleš Poljanšek, Samo Poljanšek, Danilo Čelik in Aljoša Primožič.

V letih delovanja je bil OK Cerkno vsakoletni državni prvak in je predstavljal tudi najboljšo športno ekipo v Cerknem. Klubu je to uspelo ob zagnanostih nekaterih posameznikov, ki so hoteli dati temu športu svoje mesto predvsem med mladimi in so bili pobudniki in nosilci že od prvih začetkov, ko so člani delovali še pod okriljem planinskega društva. V tem prispevku naj navedem le nekatere. To so bili Marija Miklavčič in Marija Uršič, Peter Sedej, Silvo Sorč, Jože Kranjc in Dragan Miklavčič. Od ustanovitve do vključitve v Azimut je klub vodila ga. Vlasta Primožič.

Mladinski odsek pri PD Idrija – odbor za orientacijo

Podobno kot v Cerknem je bila orientacija v Idriji sprva organizirana kot sekcija pri planinskem društvu. Tudi dejavnost je bila financirana iz njenih virov. Za razliko od sosedov je imela na idrijskem koncu daljšo tradicijo in tudi več izkušenj, tako z organizacijo, tekmovalnimi pravili in udeležbo na lokalnih, področnih in državnih tekmovanjih. V začetku osemdesetih let je bila orientacija že dobro razvita na Hrvaškem, v Srbiji in Vojvodini. Prav na teh tekmovanjih so se idrijski orientacisti navdušili nad novimi pravili in jih vnesli v Slovenijo z organizacijo prvih tekem po pravilih IOF. Pri uvajanju novih pravil in oblik tekmovanj je pomembna tudi aktivnost Idrijčanov v okviru Planinske zveze Slovenije. Za dvig kvalitete in množičnost tega športa so nedvomno najbolj zaslužni Vlado Sedej, Silvij Močnik in Janko Lapajne, ki so bili tekmovalci, iniciatorji in organizatorji mnogih tekem. K sodelovanju so pritegnili mnoge mlajše člane, ki so bili opora in so nadaljevali začeto. Med vsemi so bili najaktivnejši Avgusta Rupnik, Joško Jazbar, Tomaž Groff, Emil Kacin in drugi, ki so širili podmladek na osnovnih šolah. Te so pokazale veliko posluha in pripravljenosti za sodelovanje. Poleg samih orientacistov so si prizadevali za dvig kvalitete življenja mladih planinski mentorji Marica Brezavšček, Nace Breitenberger in še nekateri člani planinskega društva. Eden vidnejših aktivistov je bil predsednik Marjan Rupnik. Težko je navesti vse, saj ko

prelistavamo poročila o delu sekcije za orientacijo pri Planinskem društvu Idrija, spoznavamo, da je ta šport imel v vsakem obdobju mnogo posameznikov, ki so po svoje prispevali k uveljavljanju dejavnosti in svojega kraja.

Kvalitetno delo z mladimi je bilo vedno v ospredju in na visokem nivoju. Sadovi tega so vidni v odličnih rezultatih tekmovalcev, ki so vsak v svoji kategoriji pogosto posagali v sam vrh na posameznih tekmovanjih v okviru Slovenske orientacijske lige in na tujih tekmovanjih.

Tekmovalna pravila

Tekmovalna dejavnost orientacijskega teka poteka po posebnih pravilih, predpisanih s strani Orientacijske zveze Slovenije in so v skladu s pravili mednarodne orientacijske zveze. Pravila se glede na nova spoznanja spreminjajo in prilagajajo novim zahtevam. Tekmovanja v orientacijskem teku potekajo v naravi in so posebno zanimiva na razgibanih terenih. Pri teku tekmovalci uporabljajo posebne karte z vrisanimi naravnimi in umetnimi objekti. Zaradi stalnih sprememb v okolju te hitro zastarajo in jih je potrebno obnavljati oziroma izdelovati nove. V karto se pred tekmovanjem vpišejo kontrolne točke, ki jih mora tekmovalec poiskati in to z registracijo s perforatorjem ali elektronskim zapisom dokazati. Zmago doseže tisti, ki v svoji skupini z najboljšim časom obide vse kontrolne točke. Poleg tekmovanj obstajajo

DP YU 25. in 26. 8. 1990, Člani OK Cerkno, Neština, YU

tudi rekreativne oblike tega športa. V svetu se poleg klasične orientacije izvajajo tudi nočna in smučarska orientacijska tekmovanja.

V Sloveniji organiziramo več vrst tekem, ki jih delimo na:

- državno prvenstvo posameznikov v klasični razdalji, ki je dolga 4–10 km glede na kategorijo
- državno prvenstvo posameznikov v sprintu, kjer je proga dolga 2–6 km
- državno prvenstvo štafet in
- letno 6 do 12 tekem Slovenske orientacijske lige

Domače tekme imajo pogosto z mednarodno udeležbo, kar daje veliko možnosti pri izmenjavi izkušenj in povežovanju s tujimi klubi in njihovimi člani.

Tekmovalne kategorije so razdeljene v pet razredov, kjer se pri razvrščanju tekmovalcev upošteva spol, starost in izkušnje:

- članske A kategorije (nad 21 let starosti)
- otroške (12, 14, 16 let), mladinske (17–20 let) in veteranske kategorije (nad 35 let starosti)
- začetniške in članske B kategorije (nad 21 let)
- ženske štafete in
- moške štafete

Točkovanje posameznikov za Slovensko orientacijsko ligo in točkovanje za najboljši klub v državi se izvaja po posebnem točkovalnem sistemu.

Dražgoše 1982. Po poteh partizanske Jelovice (Rajko Gostiša, Zdravko Čuk, Silvij Močnik, Vlado Sedej, Avgusta Rupnik, Ivan Bevk)

Dunajski KUP, 26. 8. 1990, Kategorija MZO, Neštín, YU

Dosedanja dejavnost Orientacijskega kluba Azimut

V 3-letnem obdobju so bili člani Orientacijskega kluba Azimut vsakoletni klubski državni prvaki. To je mogoče doseči le z veliko volje in vztrajnosti, ki sčasoma pripelje do kvalitete. Tekmovalci kluba imajo za sabo mnogo uspešnih udeležb na ligaških in drugih tekmovanjih tako doma kot v tujini. Odras delo je tudi stalna prisotnost članov tega kluba v državnih mladinskih, članskih in študentskih reprezentancah.

Svetovno študentsko prvenstvo Aberdeen, Škotska, Člani slovenske reprezentance, 27. 7. 1992 (Aleš Poljanšek, Lena Marion, Gregor Anderluh, Marko Lorenšak, Dušan Petrovič)

Ob ustanovitvi si je klub zadal osnovne naloge, preko katerih želi dvigniti kvaliteto dela s tekmovalci, zagotavljati osnovne pogoje za delo in redno promovirati svojo dejavnost. Članstvo se dobro zaveda, da je dvig kvalitete dela povezan z vodenjem tekmovalcev z ustrezno usposobljenimi in motiviranimi strokovnimi kadri. Trenutno je to doma težko pridobiti, saj se od njih pričakuje poznavanje celotnega področja orientacijskega teka od telesnih in psihičnih priprav, izdelave kart, organiziranja tekm in še kaj. Naš izobraževalni sistem namreč te zvrsti še nima v svojih programih, čeprav so že bila razmišljanja v tej smeri. Za dosego zastavljenega je zato klub povabil k sodelovanju tuje strokovnjake. Ti so v prvi fazi sodelovali pri izdelavi novih kart, v letu 1994 pa je klub pridobil trenerja iz Rusije. Na žalost ta ni uresničil vseh pričakovanj, zato je po poskusnem obdobju klub zapustil. Poskusi pridobiti novega človeka se še nadaljujejo, so pa med drugim povezani s premajhnimi sredstvi, ki jih v sistemu financiranja klub prejema.

Večja uspešnost je dosežena pri izdelavi in izdaji novih večbarvnih orientacijskih kart. Teh je bilo več in danes omogočajo izvedbo kvalitetnih tekm na področju Hotedršice, Hleviš in Cerknega. To daje orientacijskemu klubu pomembno mesto tudi v mednarodnem merilu, saj lahko na ta način organizira dobre tekme z domačo in tujo udeležbo.

Poljska 1994, Mladinsko svetovno prvenstvo (Marko Zanoškar – Slov. Gradec, Uroš Cvelbar – Idrija, mornar, Luka Kotnik – Slov. Gradec, Borut Vidmar – Idrija, Dani Lebar – Šk. Loka)

Na področju promoviranja je morda še premalo narejena. Kjer ta šport podpirajo države, te tudi v celoti financirajo delovanje klubov in organizacijo tekem ter uveljavljajo dejavnost preko glasil, radia in televizije. Pričakovanja, da bo takšen sistem tudi pri nas, so manj optimistična, saj se vse dejavnosti splošnega pomena obravnava zgolj kot strošek. Vsi skupaj nismo pripravljeni razmišljati dolgoročno in si graditi zdrave prihodnosti. Orientacijski klub kljub temu poskuša glede na razpoložljiva sredstva obveščati javnost o svoji dejavnosti redno preko lokalnega radia in posebnih biltenov, ki jih izdaja ob organiziranju tekmovanj.

Z namenom razširiti krog aktivnih članov klub vsako leto po osnovnih šolah organizira šolo orientacije. Ta je vedno privabila veliko mladih in jim omogočila spoznati dejavnost, ki ima v svojih vsebinah tudi veliko uporabnega za vsakodnevno življenje. Uspešnost te šole je vedno odvisna od posameznih nosilcev, kako znajo pridobiti in navdušiti mlade. Kot ena od privlačnejših oblik širjenja kroga članstva so organizirani trening kampi, kjer mladi, ob predavanjih in treningih v naravi, poleg pridobivanja strokovnih znanj doživijo veliko lepega. Podobna izobraževanja izvaja klub tudi za potrebe Slovenske vojske in tako krepi sodelovanje s pripadniki oboroženih sil.

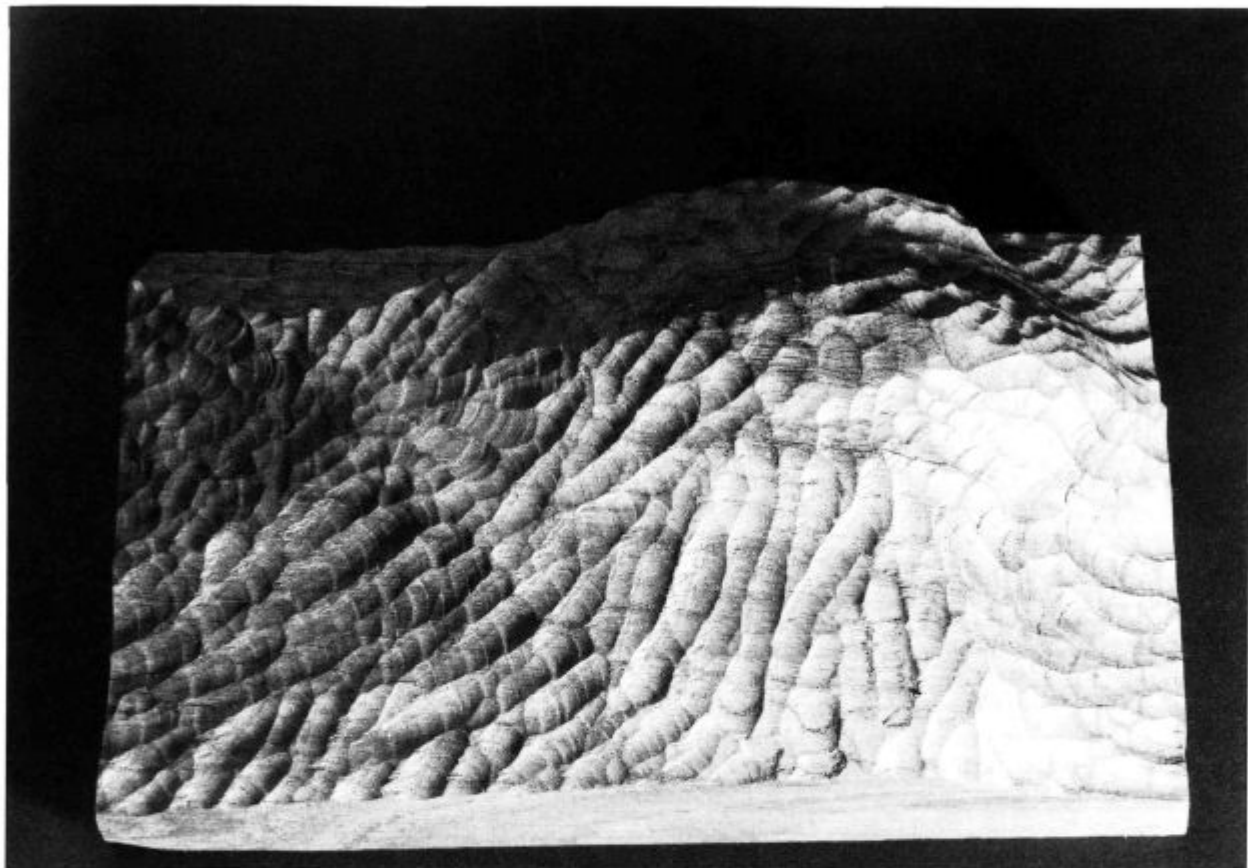
V prispevku je že bila omenjena podpora nekaterih držav, ko gre za športne dejavnosti. Glede na trenutno stanje pri nas je organizacija in financiranje različnih orientacijskih tekmovanj v Sloveniji prepuščeno samim klubom in njihovi iznajdljivosti. Prav na tem področju imajo člani orientacijskega kluba Azimut veliko izkušenj in zaslug, saj so do sedaj večino tekem izvedli na visoki strokovni ravni. Takšna organizacija je možna le ob podpori sponzorjev, posameznikov in institucij, ki jim ni vseeno, kaj bo s tem športom v prihodnje. Izmed

pomembnih tekem, ki jih klub organizira, je tudi izven naših meja zelo odmevna že tradicionalna večdnevna tekma Cerkno Cup.

Usmeritev kluba Azimut v prihodnje

V zadnjih letih, ko je prihajalo do sprememb na lokalnem in državnem nivoju, se je orientacijski klub Azimut odločil vztrajati naprej v obstoječi organiziranosti. To naj bi bil tudi posmeh političnim razprtjam z geslom: »Občinske meje nas ne ločujejo, združuje nas šport«. Za ohranjanje delovanja kluba obstaja v prihodnje še težja bitka za kos proračunske pogače, ki se realno zmanjšuje. Klub pokriva območje dveh občin, zato financiranje po novem določata občini Idrija in Cerkno. Takšen način zahteva dogovarjanje na dveh koncih in pomeni drobljenje moči, ob tem pa so nekatere obljube iz prejšnjih let kar pozabljene. Misel, ki vzpodbuja člane v vztrajanju, je, da predvsem mladim zagotovijo lepšo in bogatejšo mladost brez negativnih vplivov sodobne družbe. Obenem jim želijo omogočiti, da se izkažejo na športnem področju, se potrdijo in pridobijo zaupanje vase. Celotna družba naj se zaveda, da mora danes mladim ponuditi tisto, kar jih bo vzgajalo in jim razvijalo psihične in fizične sposobnosti ter jih pripravljalo za zdrave in uspešne člane slovenske države. Le v tem primeru lahko pričakuje, da bo gradila svojo bodočnost na uspehih in napredku.

Ne glede na vso problematiko in razumevanje okolja do orientacijskega teka kot športa si bo klub tudi v prihodnje prizadeval širiti krog navdušencev. Zato ob tej priliki klub vabi vse, ki si želijo športa in rekreacije, da se pridružijo. V letošnjem letu bo Azimut tudi organizator rekreativnih tekov v Idriji z najbolj poznanima in uveljavljenima tekoma v Belo in na Hlevišu.

Gruda II, mala plastika, hrast, 1996

JOŽE KENDA (12. 10. 1910–13. 1. 1996)

JOŽE KENDA

Rojen je bil v Idriji. Bil je rudar. V narodnoosvobodilno vojsko je vstopil februarja 1943, že prej pa je deloval v osvobodilnem gibanju. Bil je borec v Vojkovi četi do avgusta 1943, potem pa v Gregorčičevi četi in v Idrijskem odredu do decembra istega leta. V pohodu Gregorčičeve brigade je bil maja 1943 ranjen na Kolovratu. Zaradi okvare vida in bolezni je bil na okrevanju v bolnici Primorskega odreda v Čekovniku, kamor je le-ta prispela z ranjenci z Goriške fronte jeseni 1943. Dr. Aleksander Gala Peter, ki je bolnico vodil, je v začetku decembra 1943 zbral štirinajst okrevancev za graditev tajne bolnišnice v gozdovih nad Idrijo. Vodstvo 9. korpusa NOV je zaradi naraščajočih svojih in sovražnih enot spoznalo, da je tudi na Primorskem, kot že prej v Kočevskem Rogu in tudi na Notranjskem, za zdravljenje ranjencev nujno potrebno graditi skrite, tajne bolnice. Med prvimi graditelji prav take postojanke bolnice SVB Pavla je bil tudi Jože Kenda.

Kot domačin in poznavalec teh gozdov je bil Jože svetovalec za izbiro kraja in tajnega pristopa do bolnice. V začetku leta 1943 je bil nameč že v brigadnem oziroma odredovem taborišču za Idrijskimi klavžami. Kot starejši in že z veliko borčevskimi izkušnjami je postal vojaški vodja bolnice in ostal na tej dolžnosti v njeni upravi do osvoboditve in tudi potem, ko sta se njeno osebje in osebe okrevališč, ki sta bili pod upravo SVB Pavla, preselili v vojaško armadno bolnišnico v Postojno.

Mirnih časov za bolnico ni bilo, zlasti ker se je morala večati na občutljivem terenu na severnem robu Trnovskega gozda. Kendova pomoč in vztrajnost pri iskanju novih varnih lokacij za gradnjo je bila neprecenljiva. Sam ali s člani uprave je dneve in dneve hodil po grapah, skalovju in ob izviri, preden je predlagal mesta za postavitev bunkerjev, skrivališč, skladišč, okrevališč. Neizčrpen je bil naš vojaški vodja v poznavanju stez, voda, uhojenih kurirskih poti.

Vojaško odgovornost članov kolektiva je znal Kenda reševati – večkrat tudi s članom uprave za politično in družbeno delo, Janezom Sedejem – tako da ni nikoli prišlo do nesoglasij. V njegovi mirni naravi, mehkem govoru in glasu skoraj ni bilo čutiti sicer strogih navodil in ukazov.

Po osvoboditvi, ko smo se naposled poslovili od armadnih sanitetnih dolžnosti, so med prvimi, čeprav je bilo slovo težko, odšli na dolžnosti v rudnik v Idrijo Jože Kenda, Ludvik Gnezda ter Franc Rupnik, vsi Idrijčani, zvesti graditelji bolniških postojank v idrijskih in trnovskih gozdovih. Kenda je bil v NOV podporočnik in po osvoboditvi kapetan.

Leta 1946 je tovariš Kenda odšel v šolo za rudarske nadzornike – poslovođe v Ljubljano in po končani šoli prevzel poslovodstvo v jašku Borba. Februarja leta 1949

je bil postavljen za direktorja rudnika. Prvič se je tedaj zgodilo, da je prišel na to mesto rudar in to Idrijčan. Direktor je bil do upokojitve, aprila 1958. V času njegovega upravljanja je bilo v rudniku izvedenih več pomembnejših del za posodobitev pridobivanja rude in dela v rudniku, kot npr. nova separacija, žični transport, jamska elektrolokomotiva, moderniziran je bil prevoz v jašku in drugo. Po letu dni je bilo uvedeno samoupravljanje. Poslovanje rudnika se je odvijalo v soglasju s tedanjo zvezno strokovno administracijo, kar je večkrat oviralo upravne organe rudnika. Kenda jih je skušal strpno reševati in bil pri tem tudi uspešen.

Kendovo znanje o naravi je vplivalo tudi na vdanost lovstvu. Mlajšim lovcem je bil mentor. Njegov odnos do tovarišev v lovski družini ni bil vsiljiv, vendar prepričljiv. Leta 1945, ko je bil mogoče ustanavljati manjša lovišča, je bil Pepetov delež pri ustanovitvi lovske družine »Krekovše« visoko cenjen, prav tako pa tudi njegove organizacijske sposobnosti ob ustanovitvi področne lovske zveze v Idriji. Skratka, lovci menijo, da je bilo vse, kar se je dogajalo na področju lovstva v Idriji in okolici, zaznamovano s Kendovo vdanostjo lovskemu ljubiteljstvu.

Dr. Pavla Jerina Lah

RAZSTAVA

Mestni muzej Idrija – kandidat za nagrado Evropski muzej leta 1997

1997 European Museum of the Year Award

Kulturno-informacijski center Križanke, Trg francoske revolucije 7, Ljubljana od 13. marca do 4. aprila

Razstavo so spremljale naslednje prireditve:

18. marca ob 17. uri:

Janez Kavčič: **Tehniška in kulturna dediščina Idrije**, predavanje z diapozitivi

20. marca ob 17. uri:

Jurij Bavdaž: **Idrijska čipka**, predavanje in demonstracija klekljanja

25. marca od 14. do 18. ure:

Gostilna Nebesa: **Demonstracija izdelave idrijskih žlikrofov s pokušino** in možnostjo nakupa svežih žlikrofov

27. marca ob 17. uri:

Ivana Leskovec: **Bogastvo kulturne dediščine idrijsko-cerkljanskega ozemlja**, predavanje z diapozitivi

MUZEJSKI VEČERI 1996–1997

Od zibel do groba

mag. **Jože Hudales**, etnolog, vodja Velenjskega muzeja

Idrijski skladatelj Leopold Cvek

Leon Krnel, dipl. ing. gozd. in glasbeni pedagog, Postojna

O idrijskem cinobru in njegovi izdelavi

Ivica Kavčič, dipl. ing. kemije, Idrija

Vizitacije Čedadskega kapitlja na Idrijskem od 16. do 18. stoletja

Franc Rupnik, župnik v Kobaridu

Naravno in umetno sevanje in naše zdravje

Milan Vončina, dr. med., specialist za pljučne bolezni
Zdravstveni dom Idrija

Najdba najstarejše koščene piščalke v paleolitskem najdišču Divje babe

dr. **Ivan Turk**, arheolog

Slovenska akademija znanosti in umetnosti Ljubljana

Pogovor o Linnéjevih pismih Scopoliju

prof. dr. **Darinka Soban**, anesteziolog, Ljubljana

Okrogla miza

Pogovor ob 20-letnici uresničitve obsežnega programa preusmeritve in prekvalifikacije rudarjev RŽS Idrija v letu 1977

V TEJ ŠTEVILKI SODELUJEJO

Filip Šemrl, novinar, dopisnik Radia Slovenija iz Idrije

Matjaž Stepišnik, dipl. ing. fizike, Agencija za radioaktivne odpadke

mag. **Marko Cigale**, direktor Rudnika živega srebra Idrija

mag. **Vesna Miklavčič**, dipl. ing. kemije, raziskovalka pri Rudniku živega srebra v Idriji

mag. **Zvonko Perat**, l. svetovalec na Zavodu Republike Slovenije za šolstvo in šport, Ljubljana

Stanko Majnik, upokojeni rudniški delavec in filatelist, Idrija

Rafko Terpin, akademski slikar, učitelj likovnega pouka na Osnovni šoli v Cerknem

Marija Vogrič, pisateljica iz Kopra

dr. **France Šušteršič**, geolog, profesor na Oddelku za geologijo NTF v Ljubljani, Laze pri Planini

dr. **Jože Felc**, pisatelj, nevropsihiater in predstojnik Psihiatrične bolnišnice Idrija

Janez Kavčič, zgodovinar in umetnostni zgodovinar, kustos Mestnega muzeja Idrija

mag. Igor Škamperle, mladi raziskovalec na oddelku za sociologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani

dr. Jože Čar, geolog, profesor na Oddelku za geologijo na NTF v Ljubljani, Idrija

Ivica Kavčič, dipl. ing. kemije v pokoju, Idrija

Slavica Pavlič, zgodovinarica in umetnostna zgodovinarica, upokojena ravnateljica Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana

Stanko Murovec, upokojenec iz Idrije

Marijan Beričič, upokojeni direktor Čipke iz Idrije

Niko Jereb, dipl. ing. agronomije, predsednik Filatelističnega društva Idrija

Ivana Leskovec, dipl. etnologinja, direktorica Mestnega muzeja Idrija

Akad. dr. **Andrej Kranjc**, Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU v Postojni

Marija Rijavec, prof. glasbe, ravnateljica Glasbene šole Idrija

dr. Pavla Jerina Lah, upravnica SVPB »Pavla« in častna občanka Občine Idrija

Milan Cvelbar, dipl. oec., predsednik Orientacijskega kluba Azimut

IZ PRIHODNIH ŠTEVILK

Marko Cigale: Potek zapiranja idrijskega rudnika

Bojan Režun: Utrjevanje jamskih zapisov

Anita Vidic-Grah, Bogo Boškovič, Janez Kavčič: Obnova »Švice«

Fran Rupnik: Vizitacije čedajskega kapitlja

Metka Petrič, Jože Čar: Znameniti popotniki v Idriji

Slavica Pavlič: Godoviški učitelji

Ivica Kavčič: O cinobru (nadaljevanje)

Niko Jereb: O mineralih na Idrijskem

Tatjana Cankar, Ivana Leskovec: Rekonstrukcija rudarske noše iz 18. stoletja

Ivana Leskovec: Bevkova domačija

Samo Bevk: Obnova gradu

Samo Bevk: Obnova rudniških strojev

Idrijski fotograf **Feliks Bajt**

Ivan Kacin, izdelovalec orgel

Filip Šemrl NIČ VEČ STRUPENEGA SJAJA ŽIVEGA SREBRA	3	Janez Kavčič 400 LET IDRJSKIH RAK	89
DOGAJANJA Matjaž Stepišnik NAČRT UREDITVE ZAČASNEGA RADIOAKTIVNEGA ODLAGALIŠČA V ZAVRATCU III,	5	Ivica Kavčič O IDRJSKEM CINOBRU IN NJEGOVI IZDELAVI, II. DEL	94
LIKOVNE STRANI Milan Trušnovec O SEBI	12	Stanko Majnik FILATELISTIČNI UTRINKI	104
LIKOVNE PRILOGE NA STRANEH 13, 59, 73, 87, 113, 137		Slavica Pavlič GODOVIŠKA ŠOLA IN UČITELJI OD 1880 DO 1995	106
DOGAJANJA Alfred Kobal, Tatjana Dizdarevič VARSTVO DELAVCEV, IZPOSTAVLJENIH ŽIVEMU SREBRU V RUDNIKU ŽIVEGA SREBRA IDRJA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI	15	SPOMINI Stanko Murovec DROBTINICE III	115
Marko Cigale, Vesna Miklavčič SREČANJE RAZISKOVALCEV ŽIVEGA SREBRA V IDRJI	28	Marijan Beričič IZ DRUŽINSKEGA ALBUMA	119
DOKUMENT O NOMINACIJI MESTNEGA MUZEJA IDRJA ZA EVROPSKI MUZEJ LETA	34	PREDSTAVITVE Niko Jereb MOTIVI IDRJSKE ČIPKE NA SLOVENSКИH ZNAMKAH	123
ROJAKI Zvonko Perat DALJ KOT DO POGOVOROV	36	Ivana Leskovec POMEMBNI PUBLIKACIJI O KLEKLJANJU IN IDRJSKI ČIPKI	126
Rafko Terpin ANTON KOS (1902–1978)	40	Andrej Kranjc NOV VODNIK O DIVJEM JEZERU	128
Stanko Majnik SLIKAR JURIJ TAVČAR »IDRJSKI«	56	POROČILA Marija Rijavec 50 LET GLASBENE ŠOLE IDRJA	130
LITERATURA Marija Vogrič ODLOMKI IZ TRILOGIJE: VOJNA IZ LJUBEZNI	61	ŠPORT Milan Cvelbar ORIENTACIJA NA IDRJSKO-CERKLJANSKEM	132
MNENJA Mnenja so prispevali: FRANCE ŠUŠTERŠIČ, JOŽE FELC, RAFKO TERPIN, JANEZ KAVČIČ, IGOR ŠKAMPERLE	75	IN MEMORIAM JOŽE KENDA	139
IZ ZGODOVINE ZNAMENITI POPOTNIKI V IDRJI Johann Georg Keyssler PISMO 79. OPIS RUDNIKOV ŽIVEGA SREBRA V IDRJI PREVOD: METKA PETRIČ	78	INFORMACIJE MESTNI MUZEJ IDRJA – KANDIDAT ZA NAGRADO EVROPSKI MUZEJ LETA 1997	141
Jože Čar JOHANN GEORG KEYSSLER (1693–1743) IN NJEGOV OPIS IDRJSKEGA RUDNIKA	84	MUZEJSKI VEČERI 1996–1997	141
		V TEJ ŠTEVILKI SODELUJEJO	141
		IZ PRIHODNIH ŠTEVILK	142